

E-ISSN 2786-622X

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ІСТОРІЇ, ПРАВА ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

КОНСЕНСУС CONSENSUS

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 4

2023

КОНСЕНСУС

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Головний редактор:

ВЛАДИЛЕНА СОКИРСЬКА

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

Редакторська колегія:

ЕЛЛА БИСТРИЦЬКА

*Тернопільський національний
педагогічний університет імені
Володимира Гнатюка*

ОЛЬГА ГАЙДАЙ

*Чорноморський національний
університет імені Петра Могили*

ВІКТОР ГУДЗЬ

*Мелітопольський державний
педагогічний університет імені Богдана
Хмельницького*

ВІКТОР ДОКАШЕНКО

*Горлівський інститут іноземних мов
державного вищого навчального закладу
«Донбаський державний педагогічний
університет»*

АНДРІЙ ЖИВ'ЮК

*Приватний вищий навчальний заклад
«Міжнародний економіко-гуманітарний
університет імені академіка Степана
Дем'янчука»*

МАЛГОЖАТА КАРКОЧА

Лодзинський університет

ТЕТЯНА КУЗНЕЦЬ

*Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

ОЛЕНА КРУПЕНЯ

*Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка*

ЕМЗАР МАКАРАДЗЕ

Батумський державний університет

ДМИТРО НЕФЬОДОВ

*Миколаївський національний університет
імені В.О. Сухомлинського*

В'ЯЧЕСЛАВ ОЛПЦЬКИЙ

*Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка*

ЮЛІЯ ПОДРЄЗ

*Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка*

ОЛЕКСАНДР ПОТИЛЬЧАК

*Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова*

ТАМАЗ ПУТКАРАДЗЕ

Батумський державний університет

АНЖЕЙ СТРОЙНОВСЬКИЙ

*Гуманістично-природничий
університет імені Яна Длугоша в
Ченстохові*

ІРИНА ТИХОНЕНКО

*Чорноморський національний
університет імені Петра Могили*

ВЯЧЕСЛАВ ЦВАТИЙ

*Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ОЛЕКСАНДР ЧУЧАЛІН

*Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

Видання входить до «Переліку наукових фахових видань України» категорії «Б» (наказ МОНУ №185 від 20.02.2023).

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Нарис із історії Охтирського духовного училища (1819–1888 рр.) 7
ТАРАБАН Юрій, КУДІНОВ ДМИТРО
- Політика вивезення працездатного населення Галичини на примусові роботи до Німеччини у часи німецької окупації краю 1941–1944 рр. в опублікованих спогадах очевидців 26
МОСОРА ВОЛОДИМИР
- Лібералізаційні процеси в Донбасі у роки «відлиги»: масштаби та особливості 43
СТУКАНОВА ЮЛЯ
- Оленівський теракт як акт свідомого нищення української яфетичної еліти 62
ПАЗДРІЙ ВІКТОРІЯ, АНТОНЮК ПАВЛО

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Річ Посполита у політиці європейських монархів XVIII століття 71
МИХТУНЕНКО ВІКТОРІЯ, БІЛЧЕНКО ПАВЛО
- Релігійна свобода у програмних документах країн-союзників періоду формування антигітлерівської коаліції 84
ХОДУН ЕДУАРД
- Альтернативні інтерпретації історії заснування США: дискусії та ініціативи 2019–2021 рр. 93
ТРЮХАН ДМИТРО

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

- Діяльність архітектурного відділу Одеського відділення Імператорського Російського технічного товариства у другій половині XIX – на початку XX ст. 105
ДОБРОВОЛЬСЬКА ВІКТОРІЯ
- Листи українського фізика П.Г. Борзяка до золотоніського краєзнавця М.Ф. Пономаренка 124
ГРИЦЕНКО АНДРІЙ, ПРОКОПЧУК ВІКТОР, ЧУМАЧЕНКО ОЛЕНА

- Жіночі долі в науці на прикладі провідних вчених Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур: Ганни Арінштейн, Галини Хреннікової й Олександри Бондаревої 134
БАЗИЛЬ СВИТЛАНА

ІСТОРІОГРАФІЯ

- Монастирі міста Києва XIX – початку XX ст. у церковній і світській історіографії дорадянського періоду 151
СОКИРСЬКА ВЛАДИЛЕНА, ВОВК АРТУР
- «Нові правила» історіописання: історичні дослідження під час війни та пандемії (до постановки питання) 164
ДОКАШЕНКО ГАЛИНА

РЕЦЕНЗІЇ

- Повсякдення Середньовіччя
Рецензія на книгу: Демчук Стефанія. Доба постів та карнавалів. Як жили, пили і кохалися у Середньовіччі. Київ: Віхола, 2023. 336 с. 175
ПШЕМИЦЬКА ЄВГЕНІЯ

UKRAINIAN HISTORY

- Essay on the History of the Okhtyrka Theological School (1819–1888) 7
TARABAN YURI, KUDINOV DMYTRO
- The Policy of Transporting the Able-Bodied Population of Galicia for Forced Labor to Germany During the German Occupation of the Region in 1941–1944 in the Published Memoirs of Eyewitnesses 26
MOSORA VOLODYMYR
- Liberalization Processes in Donbas During the Thaw Years: Scale and Characteristics 43
STUKANOVA YULIA
- Terrorist Attack in Olenivka as an Act of Conscious Destruction of the Ukrainian Jafethic Elite 62
PAZDRII VIKTORIIA, ANTONIUK PAVLO

WORLD'S HISTORY

- Polish-Lithuanian Commonwealth in the Politics of European Monarchs in the 18th century 71
MYKHTUNENKO VIKTORIIA, BILICHENKO PAVLO
- The Religious Freedom in Program Documents of Allied Countries During the Formation of the Anti-Hitler Coalition 84
KHODUN EDUARD
- Alternative Interpretations of the History of the United States' Founding: Discussions and Initiatives 2019–2021 93
TRIUKHAN DMYTRO

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

- Activity of the Architecture Department of the Odesa Branch of the Imperial Russian Technical Society in the Second Half of the 19th – the beginning of 20th Century 105
DOBROVOLSKA VIKTORIIA

- Letters of Ukrainian Physicist P.H. Borzyak to Zolotonisk Local Lore Specialist
M.F. Ponomarenko 124
HRYTSENKO ANDRIY, PROKOPCHUK VIKTOR, CHUMACHENKO OLENA

- Women's Date in Science on the Example of Leading Scientists of the All-
Union Scientific and Research Institute of Lebum Cultures: Hanna Arinstein,
Galina Hrennikova and Oleksandra Bondareva 134
BASIL SVETLANA

HISTORIOGRAPHY

- Kyiv' Monasteries in the 19th – Early 20th Centuries in Ecclesiastical and
Secular Historiography of the Pre-Soviet Period 151
SOKYRSKA VLADYLENA, VOVK ARTUR

- 'New Rules' of Historic Writing: Historical Research During War and
Pandemic (before asking the question) 164
DOKASHENKO GALYNA

REVIEWS

- Everyday Life of the Middle Ages
Book review: Demchuk Stefania. The Age of Fasting and Carnivals. How They
Lived, Drank and Loved in the Middle Ages. Kyiv: Vikhola, 2023. 336 p. 175
PSHEMYTSKA YEUVGENIIA

Історія України

DOI: 10.31110/consensus/2023-04/007-025

УДК (UDC) 94 (477.52) : 2-472-053.6 (1819/1888)

ESSAY ON THE HISTORY OF THE OKHTYRKA THEOLOGICAL SCHOOL (1819-1888)

Yurii Taraban*

Dmytro Kudinov**

Abstract

The purpose of the research is to reproduce the history and factors that determined the specificity of the activity of the Okhtyrka Theological School, determined its place in regional history and the history of education.

Scientific novelty. The article reflects a multi-aspect complex analysis of archival sources, which made it possible to achieve the following research results: the factors that led to the opening of the Okhtyrka Theological School were identified; the ecclesiastical and administrative conditions for the opening and operation of the Okhtyrka Theological School are characterized; for the first time, information about the state of the educational process, teaching methods, characteristics of educational work, the system of disciplinary sanctions and punishments, lists of management staff and teachers was introduced into scientific circulation; the composition of the school's students is characterized by social and national characteristics; the state of material and household support, conditions of study and accommodation of students was analyzed; the version of the reasons for the termination of the activity of the Okhtyrka Theological School and its transfer to Sumy was researched and presented for the first time.

Conclusions. The analysis of the available source base, as well as the historical and contextual extrapolation of individual data, allowed us to reproduce the historical past of the Okhtyrka Theological School within the administrative-territorial structure, church-canonical subordination, normative definition of functioning, peculiarities of the educational process, educational-methodical and personnel support, other aspects.

The purpose of the research is to reproduce the historical past of the Okhtyrka Theological School as a subject of the social and religious life of Slobozhan Region in the 19th century. It is a component of a comprehensive study of the history of educational institutions of Sumy Region and regional microhistory.

Keywords: spiritual education, spiritual school, spiritual seminary, Sumy Diocese, history of Sumy Region, history of educational institutions, Okhtyrka, Okhtyrka Theological School, Intercession Cathedral of Okhtyrka, Diocese of Kharkiv and Okhtyrka, Bishop Savva (Tikhomirov), Archbishop Ambrose (Klyucharyov)

* Philosophy Doctor in the field of study Education/Pedagogy, Senior Lecturer of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: yury.taraban@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8895-3751>

** Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: dmytro.kudinov@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>

НАРИС ІЗ ІСТОРІЇ ОХТИРСЬКОГО ДУХОВНОГО УЧИЛИЩА (1819–1888 РР.)

Юрій Тарабан*

Дмитро Кудінов**

Анотація

Мета дослідження – розкрити зміст процесу становлення та розвитку Охтирського духовного училища упродовж усього періоду його існування.

Наукова новизна. У статті відображено поліаспектний комплексний аналіз архівних джерел, що дозволило досягти таких дослідницьких результатів: визначити чинники, що зумовили відкриття духовного училища в Охтирці; охарактеризувати церковно-адміністративні умови відкриття та діяльності Охтирського духовного училища; уперше ввести до наукового обігу відомості про стан навчального процесу, методику викладання, характеристику виховної роботи, систему дисциплінарних стягнень та покарань, списки керівного складу та викладачів; охарактеризувати склад учнів училища за соціальними та національними ознаками; проаналізувати стан матеріально-побутового забезпечення, умов навчання і проживання учнів; дослідити та вперше викласти версію причин припинення діяльності духовного училища в Охтирці та переведенні його до міста Суми.

Висновки. Аналіз доступної джерельної бази, а також історична та контекстуальна екстраполяція окремих даних, дозволили відтворити історичне минуле Охтирського духовного училища в межах адміністративно-територіального устрою, церковно-канонічного підпорядкування, нормативного визначення функціонування, особливостей навчально-виховного процесу, навчально-методичного та кадрового забезпечення, інших аспектів.

Ключові слова: духовна освіта, духовне училище, духовна семінарія, Сумська єпархія, історія Сумщини, історія закладів освіти, Охтирка, Охтирське духовне училище, Покровський собор Охтирки, єпархія Харківська й Охтирська, єпископ Савва (Тихомиров), архієпископ Амвросій (Ключарьов)

Цитування: Тарабан, Ю. & Кудінов, Д. (2023). Нарис із історії Охтирського духовного училища (1819–1888 рр.). *Консенсус*, 4, 7–25. <https://doi.org/10.31110/consensus/2023-04/007-025>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/78>

Постановка проблеми. Регіональна історія та історія Сумщини зокрема містить низку складових, які відрізняються рівнем і обсягом дослідження. Так, історія закладів освіти зазвичай є складовою більш загальних тем, не набуваючи тематичної самостійності. Водночас заклади духовної освіти посідають особливе

* доктор філософії у галузі освіти/педагогіки, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: yury.taraban@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8895-3751>

** доктор історичних наук, професор кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: dmytro.kudinov@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>

місце, потребують додаткового врахування специфіки адміністративного та церковного підпорядкування, організації навчально-виховного процесу, спрямованості та соціальної значущості їхньої діяльності.

Актуальність розвідки визначає об'єктивно недостатнє наукове осягнення історії Охтирського духовного училища (далі ОДУ), його унікальність як закладу освіти, а також вагомий духовний та інтелектуальний вплив на подальшу історію Охтирки та Охтирщини (у межах новітнього етапу історії – Сумщини) у контексті широкого погляду на минуле даного регіону. Тому в якості об'єкту дослідження обране саме Охтирське духовне училище як конфесійний заклад освіти. Предметом дослідження визначимо процеси організації, управління, фінансування, кадрової політики та навчально-виховної діяльності в ОДУ. **Мета дослідження** – розкрити зміст процесу становлення та розвитку Охтирського духовного училища на протязі всього періоду його існування.

Виходячи зі специфіки проблематики, об'єкта і мети, визначимо завдання дослідження:

- виявити та визначити обставини та ключові фактори, що зумовили відкриття духовного училища в Охтирці;
- схарактеризувати умови церковно-адміністративного та церковно-канонічного характеру, що зумовили відкриття й подальшу діяльність Охтирського духовного училища;
- з'ясувати стан навчально-виховного процесу в Охтирському духовному училищі, особливості методики викладання, специфіку та методи виховання;
- виявити етносоціальний склад учнів, учнівського складу, схарактеризувати його за основними параметрами;
- розкрити стан матеріально-побутового забезпечення, умов навчання і проживання учнів Охтирського духовного училища;
- виявити причини припинення діяльності духовного училища в Охтирці та переведення його до Сум.

Джерельна база обраної теми дослідження вкрай обмежена, оскільки більшість письмових джерел була цілеспрямовано та випадково знищена в період панування радянського державного атеїзму. Серед доступних науковцям матеріалів, перш за все, слід назвати матеріали періодичної церковної преси, а також публікації про окремі аспекти життя училища, розміщені у періодичних виданнях Харківської єпархії. Зокрема, мова йде про «Харківські єпархіальні відомості» за 1867–1873 роки видання (крім 1870, з 1878 роком додатково), «Відомості та замітки по Харківській єпархії», «Харьковский календарь» за 1878, 1883, 1887 роки, «Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к Харьковскому календарю 1893 года». Окремі аспекти досліджуваної теми містять матеріали, що характеризують систему адміністративно-територіального, конфесійного (освітнього та релігійного), нормативного (цивільно-правового та церковно-канонічного) устрою та порядку, відповідно до яких діяло ОДУ. Також окремі фактичні відомості про нього знаходимо

в мемуарах колишнього архієпископа Харківського й Охтирського Савви (Тихомирова) «Хроника моей жизни» (1904 р.) та біографічних нарисах про архієпископа Амвросія (Ключарьова) (1902 р.).

Матеріали Державного архіву Сумської області є вагомим джерелом фактичної інформації про Охтирське училище. Так, завдяки документам Державного архіву Сумської області (ДАСО) були досліджені обставини відкриття училища та щорічного набору учнів, проведення вступних екзаменів, ремонтних робіт в приміщеннях училища.

Минуле Охтирського духовного училища побіжно представлене в окремих краєзнавчих нарисах, через що можна припустити, що закладам духовної освіти приділялося менше дослідницької уваги, аніж світським, з причини ідеологічної заангажованості вітчизняної історіографії радянського періоду та специфіки діяльності таких закладів.

Комплексний поліаспектний аналіз доступної джерельної бази, а також історична та контекстуальна екстраполяція окремих даних, дозволяють у загальних рисах відтворити історичне минуле ОДУ в межах адміністративно-територіального устрою, церковно-канонічного підпорядкування, нормативного визначення функціонування, особливостей навчально-виховного процесу, навчально-методичного та кадрового забезпечення, інших визначаючих факторів.

Виклад основного матеріалу. Історія Охтирського духовного училища (1819–1888) відображає специфіку регіональної історії та визначається особливими факторами, що виникли внаслідок подій як світського, так і церковного характеру.

Чинник, що відіграв суттєву роль при створенні ОДУ, з'явився внаслідок зміни адміністративно-територіального розподілу – адміністративно-територіальні зміни другої половини XVIII с. зумовили зміну статусу Охтирка з полкового міста спочатку на центр провінції, а потім і повіту Слобідсько-Української губернії. Водночас завдяки розвитку ремесел, промислового виробництва й торгівлі колишня козацька слобода перетворилася на значний економічний осередок Слобожанщини. Комплементарним демографічному й економічному зростанню міста стало будівництво нових храмів. Зростання кількості населених пунктів, а відповідно – відкриття нових парафій (у 1878 р. в Охтирському повіті значилося з благочинницьких церковних округи та 36 парафій)¹. Динамічний розвиток міст, що отримали статус адміністративних центрів, створювали умови для відкриття закладів освіти. Відповідно, для служіння у них виникла потреба у кваліфікованому духовенстві та освіченому клірі.

Інший чинник, що суттєво вплинув на формування умов для відкриття духовного училища в Охтирці, – це зміни церковно-адміністративного характеру. Церковне правління з 1799 р. належало правлячому архієрею новоствореної Слобідсько-Української єпархії з титулом «Слобідсько-Український і Харківський» (з 1836 р. – «Харківський і Охтирський»). Духовна консисторія, яку було відкрито на території

¹ Харьковский календарь на 1878 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 7 апреля 1877. С. 96.

Покровського монастиря у Харкові в 1800 р., стала адміністративним центром управління церковними благочинницькими округами, серед яких був і Охтирський.

Адміністративно-територіальний устрій відображався на структурі закладів освіти, у тому числі й духовних. Відповідно до церковно-канонічних вимог, Духовний регламент (1721)² передбачав обов'язок створювати у кожній єпархії різностанові духовні училища (діти духовенства були зобов'язані навчатися у таких училищах «при надії священства»). Для втілення та розвитку системи духовної освіти початкового рівня Святіший Синод (таку назву мав найвищий орган церковно-державного управління на той час) створив спеціальну Комісію духовних училищ (діяла у період 1808–1839 рр.)³

Головним завданням Комісії було укладання статутів духовних закладів освіти. У цілому цю роботу зазначений орган завершив до 1814 р. Унаслідок було створено умови для успішного виконання вимог Духовного регламенту. Так, духовні училища були закріплені за відповідними духовними семінаріями, які повинні були забезпечити навчальний процес та надати викладачів. Передбачалося, що матеріальне забезпечення, приміщення та побутові умови повинні були надати архієреї, на канонічній території яких відкривалося училище.

Системне впровадження духовних училищ в якості закладів освіти нижчого рівня зумовило зростання їхньої ролі у підготовці осіб для подальшого служіння в якості церковно- та священнослужителів: за даними статистики, на початку XX ст. у Російській імперії діяло 185 духовних училищ, у яких навчалося приблизно 30 тис. учнів⁴.

Навчання майбутніх осіб духовного звання для Слобідсько-Української єпархії здійснювалося у Харківському колегіумі (заснований у 1722 р.), який 1817 р. був реорганізований у Харківську духовну семінарію та зберіг за собою роль базового закладу духовної освіти єпархії. Статуту закладів духовної освіти у новій редакції передбачали покладання на духовні семінарії зобов'язання щодо кадрового та навчально-методичного забезпечення навчального процесу в прикріплених духовних училищах (як нижчій ланці духовної освіти, випускники яких могли продовжити навчання у семінарії). Для надання початкової освіти з перспективою подальшого навчання у Харківській духовній семінарії було відкрито три повітові духовні училища (Харківське, Охтирське й Куп'янське), у яких станом на 1878 рік разом навчалося 475 учнів⁵, у 1883 – 388⁶, 1887 – 555 учнів⁷.

² Матях В.М. Духовний регламент 1721 [Архівовано 8 березня 2016 у Wayback Machine]. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г–Д. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dukhovny_reglament_1721

³ Титлинов Б.В. Комитет духовных училищ 1807–1808 гг. и училищные заставы. *Христианское чтение*. 1908. № 3. С. 442–447.

⁴ Макарьев Ф.Г. Реформа духовно-учебных заведений и, в частности, духовных училищ. *Христианское чтение*. 1906. № 1. С. 137–157.

⁵ Харьковский календарь на 1878 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 7 апреля 1877. С. 406.

⁶ Харьковский календарь на 1883 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 20 апреля 1882. С. 286–287.

⁷ Харьковский календарь на 1887 год. Харьков: Тип. губ. правл., 1886. С. 751.

Отже, внаслідок адміністративно-територіальних реформ та нового розмежування церковно-канонічного підпорядкування Охтирка набула статусу другого кафедрального міста, про що свідчить зміна титулу правлячого архієрея, який після 1836 р. отримав найменування «Харківський і Охтирський» (до 1945 р.). Охтирка потребувала нових можливостей для навчання майбутніх кадрів духовенства та церковнослужителів. На початок XIX ст. в цьому повітовому центрі склалися принагідні умови для відкриття закладу духовної освіти.

Зважаючи на нові реалії церковного та суспільного життя, тодішній очільник епархії єпископ Слободсько-Український і Харківський Павло (Саббатовський) звернувся до комісії Святішого Синоду із клопотанням про заснування у найбільшому повітовому центрі Харківської губернії – Охтирці – духовного училища⁸. Зрештою, 30 серпня 1819 року духовне училище було відкрито⁹.

Охтирське чотирикласне духовне училище з підготовчим класом (який було відкрито згодом) було призначене для Охтирського, Богодухівського, Лебединського і Сумського повітів¹⁰. Передбачалося, що духовенство зазначених повітів Харківської губернії зобов'язане віддавати своїх дітей чоловічої статі для початкового навчання до училища, після чого вони матимуть змогу вступити до Харківської духовної семінарії та у подальшому бути хіротонісаними в священний сан або зайняти посаду церковнослужителя на одній з парафій. При цьому Харківський преосвященний зберігав за собою обов'язок піклування і нагляду за діяльністю училища. Також архієреї призначали та звільняли співробітників навчального закладу відповідно до штату та потреб кадрового забезпечення (див. «Харьковские епархиальные ведомости» 1867, № 7¹¹ та ін.).

Першим наглядачем училища став протоієрей Григорій Федоровський, а першими викладачами, які мали завершену богословську освіту – Михайл Степурський, Григорій Бутович, Миколай Хорошков, священник Костянтин Ру**шевський, Олександр Виноградський, Василій Сміковський¹².

Аналіз списків дітей духовенства, котрі повинні були вступити на навчання до Охтирського духовного училища, а також супроводжуючий текст, дозволяє дійти таких висновків:

1. Навчання у духовному училищі для синів священно- та церковнослужителів було обов'язковим.

2. В Охтирку на навчання повинні були прибути учні з Білопільського, Богодухівського, Лебединського, Сумського та Охтирського повітів. Певні непорозуміння виникли при зарахуванні перших учнів: списки не були узгоджені

⁸ Харьковский календарь на 1878 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 7 апреля 1877. С. 410.

⁹ Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3-х томах. Том 1. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2005. С. 266.

¹⁰ Харьковский календарь на 1878 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 7 апреля 1877. С. 391.

¹¹ Харьковские епархиальные ведомости. 1867. № 7. С. 236–242.

¹² Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. 749. Оп. 1. Спр. 308. Арк. 1.

між собою, не було достеменно відомо, хто відправив своїх дітей на навчання до Харкова замість Охтирки, а хто не виконав розпорядження «по бедности».

3. Діти, які поступали на навчання до ОДУ, демонстрували досить високий рівень попередньої підготовки з Закону Божого, про що свідчить доповідна записка комісії, яка приймала вступний іспит з цього предмету (1855)¹³.

4. Кількість учнів у класах ОДУ відповідає його статусу та співставне аналогічним училищам (наприклад, Харківському). Розподіл по класах: підготовчий – 34 особи, 1 клас – 36 осіб, 2 клас – 33 особи, 3 клас – 24 особи, 4 клас – 20 осіб.

5. Священники та причетники не мали бажання віддавати своїх дітей на навчання до Охтирки. Присутність дітей в училищі підлягала суворому контролю з боку адміністрації Духовного правління. За невиконання був передбачений штраф, про який згадують клірики, які дають письмову обіцянку віддати своїх синів на навчання до Охтирського духовного училища (1826)¹⁴.

Фактично училище було становим та формувало ментальні основи духовенства як окремої соціальної групи. Представники інших верств суспільства, віддаючи своїх дітей до духовного училища, долучалися до цього процесу, засвоювали його, але не мали суб'єктності, не впливали на нього суттєво. Протягом десятиліть, що передували революційним подіям 1917 року, духовні заклади освіти створювали певну специфічну субкультуру «руського духовенства», що пізніше отримала сакралізацію та позиціонувалась як продукт особливого духовного шляху.

Дані про кількість учнів містяться у мемуарній та довідково-статистичній літературі. Найбільш повні свідчення про учнів ОДУ містить звіт за 1871-1872 рік¹⁵, який склав наглядач училища священник Ігнатій Клементьев: усього нараховувалося 113 учнів, з них 110 з духовної верстви (дітей священників – 69, дітей дияконів – 17, дітей причетників – 24). Двоє були дітьми купців, один – дворянського походження. У 4-му класі навчалося 26 учнів, у 3-му класі – 28, у 2-му класі – 29, у 1-му класі – 30. Четверо учнів були прийняті до архієрейського хору. У мемуарах єпископа Савви (Тихомирова) зазначено, що під час відвідин Охтирського духовного училища у травні 1876 р. у ньому навчалося приблизно 140 учнів¹⁶. Більш повні дані знаходимо у статистичних таблицях пізнішого часу: у 1881-1882 навчальному році вихованців Охтирського духовного училища було 147, з них з дітей духовенства 129 осіб, 18 – інших верств¹⁷.

Місцем розташування духовного училища став Покровський собор Охтирки, який отримав статус кафедрального. Архієпископ Філарет (Гумілевський) лише побічно згадував про те, що духовне училище розміщувалося у двох кам'яних

¹³ ДАСО. Ф. 804. Оп. 2. Спр. 153. Арк. 5-7.

¹⁴ ДАСО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 655. Арк. 1-27.

¹⁵ Харьковские епархиальные ведомости. 1872. № 10. С. 401-402.

¹⁶ Савва (Тихомиров). Хроника моей жизни: Автобиографические записки высокопреосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Кашинского. Т. 1-9. Сергиев Посад: 2-я тип. А.И. Снегиревой, 1898-1911. Т. 5: (1874-1879 гг.). 1904. С. 337.

¹⁷ Харьковский календарь на 1883 год. С. 160-161.

будівлях за огорожею Покровського собору (зазначається, що поруч у дерев'яному будинку знаходилась лікарня на 10 ліжок)¹⁸. Через те що на момент відкриття училища в Охтирці заняття розпочалися в пристосованих приміщеннях, в училищі періодично проводились ремонтні роботи. Лише на початку 1880-х років було розпочато будівництво нового триповерхового навчального корпусу, спеціально призначеного для потреб і вимог навчального процесу.

Відповідно до діючих статуту та регламентів духовне училище в Охтирці передбачало постійне перебування учнів під наглядом вихователів (крім визначених періодів канікул, коли учні могли відвідати батьків), проживання та навчання відповідно до регламенту для нижчих духовних закладів освіти. Навчальна програма за змістом була подібна до програми чотирикласної гімназії. Підлітки віком з 7 до 15 років (в окремих випадках – юнаки до 20 років) відповідно до заздалегідь складених отцями благочинними списків повинні були прибути до училища і розпочати навчання в підготовчому класі, де опановували основи знань із Закону Божого, церковно-слов'янського читання, російської мови, арифметики, чистописання та церковного співу. Як встановлено статутами училищ зразка 1884 р., в основних класах училища учні вивчали Священну історію Старого та Нового Заповітів, православний катехізис, церковно-богослужбовий устав, російську, церковнослов'янську, грецьку мови, латинь, географію, арифметику, чистописання, церковний спів¹⁹. Перелік навчальних дисциплін свідчить про повноцінну загальноосвітню підготовку, яку отримували вихованці на рівні чоловічих прогімназій Міністерства народної освіти.

Внутрішній уклад та особливості діяльності училища великою мірою залежали від керівництва та педагогічного складу. В архівних матеріалах збереглися епізодичні відомості про керівництво ОДУ. Так, у 1870/71 навчальному році головою правління і наглядачем Охтирського училища був священник Ігнатій Клементьев. Членами правління – помічник наглядача студент семінарії Василій Бутович, вчитель і студент семінарії Михайло Невпрягін, два представники охтирського училищного округу протоіерей Василій Лопатін (Покровський собор) і священник Василій Попов (Успенська церква). Викладання здійснювали: катехізис і богослужбовий устав – наглядач училища, священну історію Старого і Нового Заповітів – помічник наглядача, російську і церковнослов'янську мови – священник Федір Рейпольський, латину – студенти семінарії Михайло Невпрягін і Григорій Проскурников, грецьку мову – студент семінарії Павло Попов, географію та арифметику – Георгій Левитський, чистописання і церковний спів – Михайло Артемьев²⁰. У 1877 р. наглядачем училища перебував протоіерей Ігнатій Іванович Клементьев, магістр

¹⁸ Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3-х томах. Том 1. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2005. С. 266.

¹⁹ Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями святейшего Синода. СПб.: Синод. тип., 1888. С. 147.

²⁰ Харьковские епархиальные ведомости. 1872 год. № 7. С. 288–289.

Київської духовної академії, помічником наглядача – Олексій Дмитрович Угрінович, який закінчив курс навчання у Київській духовній академії²¹.

Збереглися відомості й про штат ОДУ станом на 1882 рік²². Тоді наглядачем училища був Преображенський Матвій Михайлович, помічником наглядача – Угрінович Олексій Дмитрович. Російську та церковнослов'янську мову викладав Кохановський Петро Леонтійович, грецьку – Попов Павло Миколайович, латину – два брати Сукачови Іван Васильович та Павло Васильович, арифметику і географію – Левитський Георгій Іванович (у нього в будинку жили брати Сукачови), чистописання та наглядач-репетитор 2-го класу – Виноградський Іван Ілліч, підготовчого класу – Дмитрієв Ізмаїл Захарович, наглядач-репетитор 1-го класу – Рубинський Олександр Андрійович, наглядач-репетитор 3-го класу – Торанський Михайло Васильович, наглядач підготовчого класу – Ястремський Віталій Олександрович. Посада вчителя церковного співу залишалася вакантною. Із зазначених педагогів студентами семінарії було 7 осіб, що характеризує якісний склад педагогічного колективу в цілому. Аналогічне співвідношення викладачів із завершеною освітою та студентів духовної семінарії спостерігаємо у педагогічних колективах інших духовних училищ Харківської єпархії, що дає підстави вважати таку практику загальноприйнятною. У подальшому, коли духовне училище було переведене до Сум (1888 р.), з Охтирки перевелися наглядач статський радник М.М. Преображенський, його помічник О.Д. Угрінович, учителі російської та церковно-слов'янської мов П.Л. Кохановський і В.В. Сукачов, грецької мови – П.М. Попов, латини – І.В. Сукачов²³.

Найвні джерела ілюструють особливості методики викладання у духовних училищах Харківської єпархії, серед яких було і Охтирське. Так, «Харьковские епархиальные ведомости»²⁴ містять розпорядження «Касательно методы преподавания уроков в духовных Семинария и Училищах». Відповідно до тексту розпорядження, висловлюється критика розповсюджені практики зазубрювати відповідні тексти, без розуміння змісту прочитаного. Натомість зазначається, що попри необхідність точного формулювання догматів віри, наукових формул, цитування Святого Письма викладачам слід надавати перевагу свідомому і зрозумілому засвоєнню навчального матеріалу. З цієї причини формулюються вимоги до викладачів стосовно такого способу викладання, яке б сприяло розумінню та осмисленому засвоєнню вивченого.

Загальний нагляд за виконанням згаданого розпорядження і з боку учнів, і з боку педагогів покладено на архієреїв тих єпархій, де діють духовні училища. ОДУ діяло під час перебування на Харківській кафедрі таких архієреїв: єпископів

²¹ Харьковский календарь на 1878 год. С. 144.

²² Харьковский календарь на 1883 год. С. 160-161.

²³ Тарабан Ю.В., Кудінов Д.В. Заснування Сумського духовного училища: причини, обставини, причетні особи. *Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (1 грудня 2022 р., Суми)*. Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2023. С. 68-73.

²⁴ Харьковские епархиальные ведомости. 1868. № 4. С. 205.

Слободсько-Українських і Харківських Павла (Саббатовського), Віталія (Борисова-Жегачева), Інокентія (Олександрова), архієпископів Харківських і Охтирських Мелетія (Леонтовича), Смарагда (Крижанівського), єпископів Харківських і Охтирських Елпідіфора (Бенедиктова), Філарета (Гумілевського), Макарія (Булгакова), Нектарія (Надеждіна), Савви (Тихомірова), Іустина (Охотіна), Амвросія (Ключарьова) (див. сайт Харківської єпархії УПЦ <http://www.eparchia.kharkov.ua/>).

Слід відзначити, що, незважаючи на віддаленість Охтирки від єпархіального центру, правлячі архієреї проявляли увагу до життя і діяльності духовного училища. Зазвичай приїзд архієрея до училища відбувався на Трійцю, коли він очолював церковні престольні урочистості в Охтирському Свято-Троїцькому чоловічому монастирі, що знаходився неподалік Охтирки.

Про контроль рівня знань учнів Охтирського духовного училища з боку архієрея може свідчити результат інспектування, яке здійснив єпископ Харківський і Охтирський Савва (Тихоміров) під час візиту до Охтирки (1875): преосвященний архіпастир відвідав кожен клас, особисто задавав запитання учням, відповіді оцінив в цілому як задовільні, але не з усіх предметів²⁵. Аналогічний візит до духовного училища єпископ Савва зробив у травні наступного 1876 року: провів співбесіду з Священної історії та катехизису, відповідями залишився задоволений²⁶. Наслідком інспектування храмів, монастирів та закладів освіти єпископом Саввою протягом 1875–1876 рр. стало розпорядження, у якому детально зазначені недоліки, виявлені під час відвідування та визначені способи виправлення²⁷.

ОДУ було не лише об'єктом постійної уваги архієрея, але й активного втручання в його діяльність. Зокрема, архіпастирський візит до Охтирки преосвященного Савви у 1877 р. на свято Трійці та розгляд скарги на наглядача духовного училища протоієрея Ігнатія Клементьєва з приводу недостатньої уваги до дотримання учнями норм поведінки призвів до звільнення останнього з посади наглядача (можна припустити, що відсторонення мало тимчасовий характер, оскільки згаданий священник у подальшому продовжував успішно виконувати обов'язки наглядача училища). Зазначений факт свідчить про те, що учні не завжди дотримувалися дисципліни, а представники педагогічної корпорації не завжди на це реагували належним чином, оскільки малозначні порушення навряд чи стали б предметом публічного обговорення та подальших адміністративних рішень (зауважимо, єпископ Савва принципово не розглядав анонімних листів, тому можемо припустити, що автор скарги мав вагомий приводи письмово звернутись до архієрея).

Виховання учнів духовного училища в напрямі набуття ними якостей та навичок церковного служіння були основним завданням усього навчального процесу.

²⁵ Савва (Тихоміров). Хроника моей жизни: Автобиографические записки высокопреосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Кашинского. Т. 1–9. Сергиев Посад: 2-я тип. А.И. Снегиревой, 1898–1911. Т. 5: (1874–1879 гг.). 1904. С. 139.

²⁶ Ibid. С. 337, 339.

²⁷ Ibid. С. 488–492.

У загальному укладі виховного процесу можна виділити окремі аспекти: духовно-моральний, церковно-богослужбовий, навчальний, загальноетичний.

У контексті **духовно-морального виховання** педагогічний процес був організований з метою формування моральних якостей православного християнина. Для досягнення цієї мети в училищі створювалися умови для набуття навичок спільного проживання учнів, налагодження побуту відповідно до християнського укладу (регулярна практика молитви, постів, сповіді тощо). Також цьому сприяло матеріальне забезпечення та режим харчування, організація навчання із урахуванням церковно-богослужбового календаря. Виховні функції духовного наставництва виконували священники охтирських церков, які входили до правління училища, під час регулярної участі у позаурочних заходах та неформальному спілкуванні²⁸.

Систематична практика участі учнів у богослужіннях, навички читання молитов і богослужбових текстів у храмі та в класах створювали умови для **формування практичних богослужбових навичок**. Окрім того, учні співали у Миколаївській церкві (знаходилась недалеко від училища), входили до складу хору Покровського собору, а також «по усердию» читали в ньому під час щоденних богослужінь²⁹. У звіті за 1871–1872 рік зазначається, що така практика відбувалася під наглядом педагогів. Також відзначається позитивний виховний особистий приклад поведінки учнів старших класів училища.

Варто звернути увагу, що переважна більшість учнів народилася і виросла у сім'ях священно- та церковнослужителів (часто багатодітних), змалечку їм були знайомі богослужіння, домашня молитва батьків і старших дітей, практика дотримання постів та інших дій аскетичного характеру, встановлених Церквою. Тому загальний уклад життя училища не суперечив традиціям їх сімейного виховання, а формував життєві навички в душі православного благочестя. Підтвердженням цьому може бути те, що учні вже з першого класу виявляли бажання співати у церковному хорі (і робили це успішно), оскільки богослужбові піснеспіви були їм досить добре знайомі на слух. У подальшому заняття з церковного співу вдосконалювали зазначені навички учнів. Так, єпископ Савва, відвідавши Охтирку в 1875 р. на свято Трійці, позитивно відзначив церковний спів у виконанні учнів училища під час богослужіння у Покровському соборі³⁰.

Уміння навчатися формувалося у процесі безпосередньої навчальної діяльності з вивчення богословських і загальноосвітніх навчальних дисциплін. Аналіз архівних матеріалів свідчить про в цілому успішне засвоєння навчального матеріалу більшістю учнів. Водночас тих, хто отримав незадовільну оцінку, рішенням

²⁸ Харьковские епархиальные ведомости. 1872. № 10. С. 395–401.

²⁹ Ibid. С. 395.

³⁰ Савва (Тихомиров). Хроника моей жизни: Автобиографические записки высокопреосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Кашинского. Т. 1–9. Сергиев Посад: 2-я тип. А.И. Снегиревой, 1898–1911. Т. 5: (1874–1879 гг.). 1904. С. 138.

правління училища могли залишити на повторне навчання у тому самому класі або відраховані з числа учнів.

Учні мали різний рівень успішності. Варто лише відзначити, що 20 учнів були відмінниками і мали оцінку «5» з усіх предметів. При цьому по кілька учнів у кожному класі (від 5 до 2) були залишені на повторний курс навчання, одного відраховано. У звіті зазначено, що причиною низької успішності є відсутність в училищі підготовчого класу (його було відкрито пізніше).

Загальноестичну складову виховання характеризують відомості про дотримання дисципліни, заохочення та покарання. Порушення дисципліни або благочестя знаходилися на контролі архієрея, який вживав належні міри впливу на порушників. Учні ОДУ досить часто скоювали ті чи інші дисциплінарні порушення (протягом чотирьох навчальних років – 129 випадків), про що свідчить рапорт ревизора С.І. Мировпольського, який відзначав низький рівень виховання учнів³¹.

Зміст спеціальної інструкції щодо виправлення вихованців, що припускаються порушень (затверджена єпархіальним керівництвом 11 жовтня 1868 р.)³² дозволяють з'ясувати використання методів покарання учнів. Усі міри впливу поділяються на «увещательные» і «взыскательные». До зазначеного переліку входили: батьківська настанова, «вразумління» і догана (наодинці); догана у присутності товаришів; зниження за моральні недоліки місця у загальних розрядних списках; стояння біля порогу їдальні та позбавлення «стола» або однієї страви під час обіду та вечері; позбавлення права участі у загальних учнівських іграх; позбавлення права на відпустку на Різдво Христове та Великдень (що не дозволяло відвідати своїх батьків та рідну домівку під час святкувань); сувора догана у присутності правління училища із занесенням до протоколу (у залежності від ступеню провини); запрошення батьків та родичів до сприяння вихованню.

З усіх зазначених мір дисциплінарного впливу найбільш незвичною для сприйняття може бути визнано позбавлення їжі. Не надаючи жодних позитивних оцінок таким мірам впливу, зауважимо, що зазначений перелік складено за три роки після заборони тілесних покарань для учнів старших класів (1865), що може свідчити про тенденцію до пом'якшення каральних заходів дисципліни. При цьому обмеження у їжі могло бути аналогом особистої аскези (посту), спрямованої на виправлення негідної поведінки. Тож немає підстав стверджувати про страждання учнів від голоду внаслідок дисциплінарних покарань.

Серед порушень дисципліни і загальних вимог, яких припускалися учні духовного училища, у спеціальній «штрафній книзі» зазначено такі: ухилення від відвідування уроків та обов'язкових занять під надуманими приводами; вчинення образи товаришам лайкою та побоями (12 випадків); куріння тютюну (1 випадок).

³¹ Савва (Тихомиров). Хроника моей жизни: Автобиографические записки высокопреосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Кашинского. Т. 1–9. Сергиев Посад: 2–я тип. А.И. Снегиревой, 1898–1911. Т. 5: (1874–1879 гг.). 1904. С. 539–540.

³² Харьковские епархиальные ведомости. 1872. № 10. С. 396–398.

Винуватих було покарано, були застосовані міри дисциплінарного впливу відповідно до ступеню провини та серйозності вчинку: догана у присутності правління, позбавлення «столу» та вибачення перед ображеними. Крім зазначеного, трьом порушникам знижено бал за поведінку.

Звіт містить рекомендації щодо **методів виховної роботи**. Зокрема, особливо відзначається позитивний вплив особистого прикладу, тому педагогам рекомендовано бути прикладом для своїх учнів у поведінці, манерах, доброчесності. Серед методів педагогічного впливу зазначено доброзичливість, переконання, справедливість, безпристрасність, суворість, що поєднується із розумною поблажливістю. Однією з важливих навичок зазначається вміння правильно розподілити свій час.

У звіті надаються методичні рекомендації щодо організації виховання учнів. Особливе місце приділяється методу спостереження, що дає змогу правильно оцінити процес і результати виховання. Також рекомендується аналізувати причини та мотиви тих чи інших вчинків вихованців, особливостей характеру та поведінки, спрямованості особистості, навичок до виправлення проступків. Рекомендовано вести підрахунок балів за поведінку кожного учня. Перед канікулами та від'їздом додому кожен учень повинен отримати табель із щомісячною відміткою про його поведінку та навчальну успішність.

Про стан захворюваності серед учнів та медичного обслуговування збереглися лише загальні відомості. Від 1 до 14 учнів хворіло щомісяця, медичну допомогу надавав лікар, який виконував свої обов'язки безоплатно. Серед основних хвороб зазначено застуду, запалення очей, золотуха. Хворі учні лікувалися в окружній лікарні (платно) або отримували ліки в домашніх умовах (безкоштовно). Померлих серед учнів не було. Лікаря зазвичай запрошували для надання медичної допомоги бідним хворим (про інші категорії у постанові не йдеться). Міський лікар Орлов дав згоду на забезпечення медичними послугами учнів училища безкоштовно. Зауважимо, що лікарня знаходилась неподалік.

Доступні нам архівні документи не містять докладних відомостей про станову та національну приналежність учнів. В якості аналогії можна використати дані щодо Харківського духовного училища за 1882 рік: так, із загального числа учнів 149 осіб за віком від 10 до 15 років навчалось 129 осіб, від 15 до 20 – 20 осіб. З них 147 були дітьми духовенства, один належав до соціальної верстви особистих дворян і чиновників, один – до купецтва. За мовою (фактично – за національною приналежністю) 29 осіб визначені як «великороси», 120 – як «малороси»³³. Можемо припустити, що у зазначений період склад учнів ОДУ виглядав аналогічним чином (із врахуванням того, що на навчання до Охтирки своїх дітей відправляли в основному сільські священники та небагаті представники інших соціальних верств, які не могли забезпечити матеріально навчання своєї дитини в Харкові або іншому місті, де було училище).

³³ Харьковский календарь на 1883 год. С. 208–211.

Зміст Звіту з навчально-моральної частини ОДУ за 1871/72 навчальний рік дозволяє висувати, що у повсякденному спілкуванні учні вживали переважно українську мову. Зокрема, на користь такого твердження свідчить застереження інспектора стосовно труднощів щодо вивчення літературної російської мови, що є наслідком навички вживання у сім'ях «малороссийского говора» або «русской речи, обезображенной примесью слов местного наречия и особенным типичным акцентом самого выговора»³⁴. Автор звіту називає таку мову «жаргоном», спотвореною російською мовою та визначає її перешкодою до засвоєння літературної російської мови. Негативні конотації присутні в архівних матеріалах зазначеного періоду кожного разу там, де йдеться про українську національно-культурну ідентичність, що свідчить про імперську антинаціональну спрямованість православного релігійного виховання.

Про побут учнів Охтирського духовного училища свідчить стан забезпечення одягом, взуттям та іншими предметами першої необхідності (відповідно до стандартів того часу), харчуванням, вартість перебування у пансіоні училища, про забезпечення послугами лікаря (див. «Постановление Ахтырского Училищного совета»³⁵). Перелік предметів одягу та взуття досить великий, супроводжується встановленими строками користування кожним предметом. Крім одягу та взуття, список містить постільні принадлежности, що свідчить про достатній рівень забезпечення умов для побуту під час перебування у пансіоні. Що стосується харчування, то визначено готувати щодня (крім святкових та недільних днів, коли відповідно до богослужбового уставу учні мають брати участь у богослужіннях натщесерце), гарячі страви на сніданок, дві страви у звичайні дні на обід (у святкові дні – три страви), дві страви на вечерю. Плата за перебування у пансіоні для дітей духовенства складала від 30 до 20 рублів в залежності від платоспроможності батьків, засвідченою довідкою благочинного. Для представників інших верств, крім духовенства, встановлена фіксована плата за навчання – 25 рублів³⁶.

Економічний звіт про утримання Охтирського духовного училища за 1872 рік³⁷ містить достатньо повну інформацію, що дозволяє відтворити не лише стан фінансування, але й умови навчання та освітньої підготовки, побутові умови, кількість і склад обслуговуючого персоналу, стан харчування, медичних послуг тощо.

Духовне училище в Охтирці було об'єктом постійної турботи правлячого архієрея та пошуку фінансування для належного стану приміщень та забезпечення освітнього процесу. При цьому заклад не отримував достатнього фінансування і не був забезпеченим належними умовами навчання та проживання учнів. Підтвердженням нашого припущення можна вважати відомості листування єпископа Савви: респондент запитує стосовно розміру пожертв на училища

³⁴ Харьковские епархиальные ведомости. 1873. № 2. С. 54.

³⁵ Харьковские епархиальные ведомости. 1868. № 4. С. 210.

³⁶ Ibid. С. 211.

³⁷ Харьковские епархиальные ведомости. 1873. № 2. С. 296–302.

Харківської єпархії; відповідаючи на таке запитання, єпископ Савва скаржитися, що духовенство виділяє незначні суми на училища³⁸.

Питання фінансування діяльності училища можливо відобразити лише за загальними даними: у 1877 р. на утримання закладів освіти Охтирки витрачено 1 523 руб. 59 к.³⁹ Відомостей про те, скільки саме із зазначеної суми було спрямоване саме на духовне училище, не знайдено. Наскільки значною була зазначена сума свідчить таке порівняння: у 1877 р. на опалення і освітлення тюрми в Охтирці було витрачено 1 032 руб. 55 к.⁴⁰ Зазначені дані дозволяють зробити припущення, що заклад духовної освіти в Охтирці не був пріоритетним об'єктом фінансування.

Про те, наскільки обмеженими були ресурси духовного училища, свідчать відомості про ремонт, який було проведено в будівлі училища у 1822 р. У ході листування було затверджено кошторис, відповідно до якого було заплановано виконати ремонт покрівлі, кімнати для хористів кафедрального собору (які проживали в одному з двох будинків училища), кухні, комірчини, виконання ремонту всередині будівлі (встановлення печі), фарбування стін. Загальна сума витрат на ремонт складала 1760 руб. При цьому в документі зазначається, що з міркувань економії фінансів для ремонту даху слід було взяти старе залізо з Покровського собору. У рапорті зазначається, що фінансові витрати мають бути покладені на собор, з доходів якого мають бути виділені кошти відповідно до кошторису робіт⁴¹. Узагальнення цієї інформації свідчить про незадовільний стан приміщення училища (хоча від його відкриття пройшло лише три роки), обмежені можливості для проведення поточного ремонту, нестачу фінансів для облаштування належних умов навчання та проживання учнів та педагогів. Наведені фактичні дані дозволяють знайти гіпотетичне пояснення, чому духовенство не демонструвало бажання віддавати своїх дітей у заклад закритого типу, де умови проживання та побуту були незадовільними навіть за уявленнями того часу.

Через постійну нестачу коштів на повноцінний ремонт приміщення духовного училища поступово набувало аварійного стану. Так, під час огляду ремонтних робіт у будівлі училища був серйозно травмований наглядач училища і одночасно клірик Покровського собору священник Ігнатій Клементьев. Документи зберегли відомості про те, що згаданий священник у день початку ремонтних робіт під час огляду аварійних приміщень отримав сильні травми та пошкодження і змушений був тривалий час лікуватися (з 1 червня до 19 жовтня 1871 р.), що призвело до призначення іншої особи для заміщення на період лікування: протягом зазначеного терміну обов'язки наглядача виконував його помічник. Тяжка хвороба постраждалого

³⁸ Савва (Тихомиров). Хроника моей жизни: Автобиографические записки высокопреосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Кашинского. Т. 1–9. Сергиев Посад: 2-я тип. А.И. Снегиревой, 1898–1911. Т. 5: (1874–1879 гг.). 1904. С. 420–421.

³⁹ Харьковский календарь на 1878 год. С. 225.

⁴⁰ Харьковский календарь на 1878 год. С. 227.

⁴¹ ДАСО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 515. Арк. 1–2.

наглядача училища стала причиною перенесення термінів вступу учнів до першого класу⁴².

Незважаючи на аварійний стан старої двоповерхової будівлі духовного училища, що було небезпечно для перебування, у ній протягом понад 10 років проводилися лише ремонтні роботи, що не вирішувало проблему повністю. Так, єпископ Амвросій, який очолював Харківську єпархію у період між 1882 та 1901 роками, свідчить, що на початку 1880-х років приміщення перебували у вкрай незадовільному стані, навіть заходити до них було небезпечно: стелі скрізь були підперті стовпами, у стінах з'явилися великі тріщини. Потреба побудови нової будівлі училища була очевидною.

Навесні 1883 р. в Охтирці розпочалося будівництво нового триповерхового навчального корпусу. Але роботи постійно супроводжувалися різними неприємностями: члени будівельного комітету, створеного для проведення будівництва, не знаходили спільної мови із керівництвом училища, внаслідок чого правлячий архієрей направив до Охтирки ревізійну комісію. Резолюція комісії свідчила про задовільний стан робіт. Конфлікт між комітетом та керівництвом училища призвів до ліквідації комітету і передачі усіх повноважень наглядачу та керівному складу училища, які повинні були завершити будівництво.

Однак сталася непередбачувана подія, що повністю змінила ситуацію. Через три дні після повернення ревізорів з Охтирки до Харкова надійшло термінове повідомлення про руйнування новобудови духовного училища: впало кілька стін новозбудованого начального корпусу. Архітектор В.М. Покровський, який терміново виїхав на місце події, засвідчив, що внаслідок грубого порушення нормативних вимог до будівельних матеріалів та технології будівництва споруда зруйнувалася майже повністю. Це сталося восени, коли дощова погода та холоди не дозволили розпочати відновлення будівництва. Крім того, не було коштів на фінансування робіт. Тому архієпископ Амвросій звернувся із клопотанням до Святішого Синоду, який виділив позику на 30 тис. руб., чого було вкрай недостатньо для зведення нового будинку училища. Архієрей звернувся до духовенства із проханням долучитися до фінансування побудови училища, але в результаті до каси надходили незначні суми (загалом було зібрано приблизно 20 тис. руб.)⁴³. Щоб забезпечити фінансування будови архієпископ Амвросій спрямував доходи від продажу свічок, вироблених на єпархіальному свічному заводі, на фінансування відбудови училища.

Протягом кількох років розроблялися і перероблялися проекти нової будівлі, закуповувалися будівельні матеріали. Але водночас виникали постійні проблеми, адже Охтирка знаходилась на відстані 18 верст від прокладеної в 1870-ті роки Сумської гілки Харково-Миколаївської залізниці. Виникали труднощі з якісними будівельними матеріалами, із підрядчиками та будівельниками, які б змогли звести

⁴² Харьковский епархиальный вестник. 1873. № 1. С. 14–16.

⁴³ Буткевич Т.И. Высокопреосвященный Амвросий, архиепископ Харьковский. Биографический очерк. Харьков: Тип. Губ. правл., 1902. С. 200.

триповерхову будівлю. Крім того, місцевість, де знаходилося духовне училище, була болотистою, ґрунти – нестійкими, що потребувало проведення спеціальних робіт щодо закладки фундаменту та його додаткового укріплення.

Варто зазначити, що приблизно у той час (липень 1884 р.) сталася пожежа у Харківській духовній семінарії⁴⁴, а наступного року (у березні 1885 р.) відбулося аварійне руйнування їдальні жіночого єпархіального училища у Харкові⁴⁵. Єпископ Амвросій шукав фінансові можливості для проведення значного обсягу ремонтно-відновлювальних робіт. Водночас виникла певна напруга у стосунках між єпископом Амвросієм і харківським губернатором, який надіслав скаргу на архієрея до Святішого Синоду.

На тлі означених подій, що спіткали єпископа Амвросія протягом 1885–1886 років і значно утруднювали відбудову училища в Охтирці, виникла нова ідея, яку висловив один сумський священник під час спілкування із архієреєм. Як свідчать архівні документи⁴⁶, в січні 1887 р. з Сум до Харкова у церковних справах прибув протоієрей Василій Нікольський (на той час – благочинний і настоятель Спасо-Преображенського собору Сум). Під час спілкування із єпископом Амвросієм він висловив пропозицію відмовитись від проведення робіт по відбудові училища в Охтирці, зважаючи на сукупність несприятливих обставин, а натомість розглянути можливість переведення його до Сум. Ідея сподобалась єпископу, і священник отримав завдання найближчим часом з'ясувати усі можливості для втілення такого задуму. Наслідком виконання цього доручення стало проведення у лютому 1886 року у Сумах окружних зборів духовенства з приводу переведення духовного училища з Охтирки до Сум.

Значну роль в підтримці ідеї щодо училища відіграла особиста позиція протоієрея Василя Нікольського, який зумів переконати учасників зборів у правильності такого рішення. Також ідею переведення духовного училища до Сум підтримали сумські багаті промисловці та підприємці (І.Г. Харитоненко, Д.І. Суханов, М.Й. Лещинський), які разом із промисловим розвитком Сум прагнули до підвищення загального суспільно-культурного потенціалу міста, зростання його статусу як культурно-освітнього центру Слобожанщини.

Після вирішення основних організаційних та фінансово-господарських питань, побудови навчального корпусу, пансіону та домового храму, які були освячені архієпископом Амвросієм (Ключарьовим) і вікарним єпископом Петром (Лосевим) 20 вересня 1888 р., Охтирське духовне училище припинило своє існування, натомість новостворене Сумське духовне училище розпочало новий 1888 навчальний рік у Сумах.

Висновки. Наукове дослідження історії Охтирського духовного училища від його заснування та переведення до Сум суттєво доповнює відомості про регіональну

⁴⁴ Ibid. С. 197.

⁴⁵ Ibid. С. 206–207.

⁴⁶ Ibid. С. 213–215.

історію Слобожанщини, актуалізує низку джерел і формує герменевтику джерельної бази, сприяє цілісному розумінню регіональної історії та особливостям її формування на різних етапах розвитку. Зокрема, визначено роль адміністративно-територіальних та церковно-канонічних трансформацій, що спричинили відкриття духовного училища в Охтирці.

Результатом дослідження стали відомості про учнівський та педагогічний склад, стан навчально-виховного процесу, життя і побут, матеріальне забезпечення, умови проживання та навчання, інші суттєві аспекти діяльності Охтирського духовного училища. При цьому виявлено і представлено маловідомі факти регіональної історії. Дослідження історії Охтирського духовного училища дозволило сформулювати уявлення про загальний стан духовної освіти на території сучасної Сумщини у XIX ст., а також про роль і місце духовного закладу освіти в історії Охтирки.

Перспектива дослідження історії Охтирського духовного училища потребує розширення джерельної бази, введення в науковий обіг документів, які раніше не були відомі науковій спільноті. Вважаємо доцільним більш детальне дослідження специфіки організації навчального процесу, виховної роботи, матеріально-технічного й кадрового забезпечення Охтирського духовного училища, педагогічного доробку викладачів.

REFERENCES

- Butkevich, T.I. *Vyisokopreosvyaschennyiy Amvrosiy, arhiepiskop Harkovskiy. Biograficheskiy ocherk* [Your Eminence Ambrose, Archbishop of Kharkov. Biographical sketch]. Kharkov [in Russian].
- Fylaret (Humylevskiy) (2006). *Hystoryko-statystycheskoe opysanye Kharkovskoi eparkhyi* [Historical and statistical description of the Kharkiv diocese]. Reprint. Kharkov [in Russian].
- Savva (Tikhomirov). (1886–1890). *Khronika moei zhizni: Avtobiograficheskie zapiski visokopreosvyashchennogo Savvi, arkhiepiskopa Tverskogo i Kashinskogo* [Chronicle of my life: Autobiographical notes of His Eminence Savva, Archbishop of Tver and Kashinsky]. T. 8. Sergiev Posad: 2-ya tip. A. I. Snegirevoi [in Russian].
- Sapukhina, L. (2000). *Navchalni zaklady dorevoliutsiinykh Sum* [Primary institutions of pre-revolutionary Sumy]. Sumy [in Ukrainian].
- Skybytska, T. (2017). *Dukhovne uchylshche, poch. 90-kh rr. XIX st. (arkhit)* [Theological school of the early 90s of the 19th century]. *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy. Sumska oblast (Materialy do bahatotomnoho «Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy»)*, 182–183 [in Ukrainian].
- Kharkovskii kalendar na 1891 god (1891). [Kharkov calendar for 1891]. Kharkov: Tip. gub. pravl. [in Russian].
- Kharkovskii kalendar na 1898 god (1898) [Kharkov calendar for 1898]. Kharkov: Khark. gub. stat. kom. [in Russian].
- Kharkovskii kalendar na 1914 god (1914). [Kharkov calendar for 1914]. Kharkov: Khark. gub. stat. kom. [in Russian].

- Makarev, F.G. (1906). Reforma dukhovno-uchebnykh zavedenii i v chastnosti dukhovnykh uchilishch [Reform of religious educational institutions and, in particular, religious schools]. *Khristianskoe chtenie*, 1, 137–157 [In Russian].
- Makukhyn, N.Y. (1863). Ob otkrytii v gorodakh Akhtyrke i Kupianske dukhovnykh uchilishch [About the opening of spiritual schools in the cities of Akhtyrka and Kupyansk]. *Dukhovnyi vestnyk*. December [In Russian].
- Matiakh, V.M. (2004). *Dukhovnyi rehlement 1721* [Spiritual regulation 1721]. Arkhivovano 8 bereznia 2016 u Wayback Machine. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. u 10 t. redkol. V.A. Smolii (holova) ta in. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. K. Naukova dumka. T. 2. H-D [in Ukrainian].
- Manko, M.O. *Sumy ta sumchany u dokumentakh suchasnykhiv* [Sumy and people from Sumy in the documents of contemporaries]. Knyha persha (1655–1919). Sumy [in Ukrainian].
- Mestnaya khronika (1908). *Sumskoi listok*, 7, 3 [in Russian].
- Taraban, Yu.V., & Kudinov, D.V. (2023). Zasnuvannia Sumskoho dukhovnoho uchylshcha: prychny, obstavyny, prychetni osoby [Founding of the Sumy Theological School: reasons, circumstances, persons involved]. *Sumski istoryko-kraieznavchi studii*. Zbirnyk materialiv III Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii (1 hrudnia 2022 r., Sumy). Sumy: SumDPU imeni A.S. Makarenka, 68–73 [in Ukrainian].
- Tytlynov, B.V. (1908) Komitet dukhovnykh uchylshch 1807–1808 hh. i uchylshchnie zastavy [Committee of Theological Schools 1807–1808 and school outposts]. *Khrystyanskoe chtenye*, 3, 442–447 [In Russian].
- Ustavi pravoslavnykh dukhovnykh seminarii i uchilishch, visochaishe utverzhdennie 22 avgusta 1884 goda, s otnosyashchimisya k nim postanovleniyami svyateishego Sinoda*. (1888). [Statutes of Orthodox theological seminaries and schools, supremely approved on August 22, 1884, with related decrees of the Holy Synod]. SPb.: Sinod. tip. [In Russian].

DOI: 10.31110/consensus/2023-04/026-042

УДК (UDC) 930.2 : 94 (477.8)

**THE POLICY OF TRANSPORTING THE ABLE-BODIED POPULATION OF GALICIA FOR
FORCED LABOR TO GERMANY DURING THE GERMAN OCCUPATION OF THE REGION IN
1941-1944 IN THE PUBLISHED MEMOIRS OF EYEWITNESSES**

Volodymyr Mosora*

Abstract

The purpose of the article is to analyze, based on memories, information about the policy of the occupation authorities regarding the deportation of the able-bodied population of the Halychyna district to forced labor in Germany. Particular attention is paid to the Ukrainian National Union (UNO), which operated on the territory of Germany, and information is provided about their activities in relation to Galician workers in forced labor in the Third Reich. In addition to the UNO, attention is also paid to the Ukrainian Central Committee (UCC). Information is given on the main directions of the UCC related to Galician workers in Germany and the care of their families in the territory of the Galician district.

Also, attention is focused on the main methods of agitation of Galician workers and their subsequent involvement in works in Germany. Attention is paid to the peculiarities of life and daily life of Galician workers at mills, plants and factories in Germany. With the help of memoirs, the main methods of avoiding deportation by Galician workers to work in Germany are highlighted (escape from moving and stationary trains, enlisting in the ranks of the fourteenth grenadier division of the Waffen-SS 'Galichyna', bribing doctors, inflicting physical harm on one's own body, etc.).

In addition, the work, based on the published memories of eyewitnesses, highlights the peculiarities and methods of transportation of Galician workers to Germany. Also, attention is paid to mass roundups of the local population (as a result of non-fulfillment of labor obligations before the Nazi authorities in certain settlements) with subsequent deportation to Germany. The work provides a thorough review of the given written memories of eyewitnesses of the period of occupation of Galicia (1941-1944), which are related to the labor mobilization of the Galician population for forced labor in Nazi Germany.

Keywords: World War II, Galicia district, Galician workers, labor mobilization, forced deportation, work in Germany, memories

* PhD student Department of History of Central and Eastern Europe and Special Branches of Historical Science, Faculty of History of Political Science and International Relations «Vasyl Stefanyk Precarpathian National University», Ivano-Frankivsk, Ukraine. E-mail: vimosora@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7415-406X>

ПОЛІТИКА ВИВЕЗЕННЯ ПРАЦЕЗДАТНОГО НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИННИ НА ПРИМУСОВІ РОБОТИ ДО НІМЕЧЧИННИ У ЧАСИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КРАЮ 1941–1944 РР. В ОПУБЛІКОВАНИХ СПОГАДАХ ОЧЕВИДЦІВ

Володимир Мосора*

Анотація

У статті проаналізовано спогади очевидців події і на їхній основі висвітлено інформацію про політику окупаційної влади щодо вивезення працездатного населення дистрикту Галичина на примусові роботи до Німеччини. Особливу увагу приділяється Українському національному об'єднанню (УНО), яке діяло на території Німеччини, та подаються відомості про його діяльність стосовно галицьких робітників на примусових роботах у Третньому райху. Окрім УНО, також приділяється увага Українському центральному комітету (УЦК). Наводиться інформація про основні напрямки діяльності УЦК, пов'язані із галицькими робітниками у Німеччині та опікою над їхніми сім'ями на території дистрикту Галичина.

Також зосереджується увага на основних способах агітації галицьких робітників та їхнього подальшого залучення на роботи у Німеччині. Приділяється увага особливостям життя та побуту галицьких робітників на фільварках, заводах і фабриках у Німеччині. На основі спогадів висвітлюється основні способи уникнення вивезення галицькими працівниками на роботи до Німеччини (втеча з рухомих та нерухомих поїздів, записування у лави чотирнадцятої гренадерської дивізії Ваффен-СС «Галичина», підкуп лікарів, нанесення фізичної шкоди власному тілу й ін.).

Крім того, у роботі на основі опублікованих спогадів очевидців, висвітлено особливості та способи транспортування галицьких робітників до Німеччини. Також приділяється увага масовим облавам на місцеве населення (як наслідок невиконання перед нацистською владою трудових зобов'язань в окремих населених пунктах) із подальшим вивезенням на роботи до Німеччини. У роботі проведений огляд наведених письмових спогадів очевидців періоду окупації Галичини (1941–1944 рр.), які пов'язані із питаннями трудової мобілізації галицького населення на примусові роботи до нацистської Німеччини.

Ключові слова: Друга світова війна, дистрикт Галичина, галицькі робітники, трудова мобілізація, примусове вивезення, робота у Німеччині, спогади

Цитування: Мосора, В. (2023). Політика вивезення працездатного населення Галичини на примусові роботи до Німеччини у часи німецької окупації краю 1941–1944 рр. в опублікованих спогадах очевидців. *Консенсус*, 4, 26–42. <https://doi.org/10.31110/consensus/2023-04/026-042>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/79>

Актуальність дослідження. На сьогодні історія Другої світової війни є однією з найактуальніших дослідницьких проблем сучасної історичної науки. Кожного року

* аспірант кафедри історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної науки факультету історії політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна. E-mail: vimosora@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7415-406X>

виходить низка праць, присвячених подіям Другої світової війни. Проте більшість авторів, нажаль, оминають у своїй джерельній базі опубліковані спогади очевидців вказаних подій. Тому ми поставили за мету дослідити питання, пов'язані із залученням галицьких робітників на примусові роботи у Німеччині, на основі опублікованих спогадів.

Історіографічний огляд. Серед українських науковців, які досліджували прямо або опосередковано дану проблематику, варто згадати працю Т. Лапан «Застосування усної історії як методу до дослідження проблеми цивільного населення з дистрикту Галичина, вивезеного на примусові роботи до Третього райху»¹. У ній авторка акцентує увагу на основних перевагах використання спогадів як джерела вивчення політики вивезення галицьких робітників до Німеччини. Крім того варто згадати М. Марунчака², В. Косика³, С. Телка⁴ та М. Меленчука⁵, котрі у своїх дослідженнях із використанням галицьких працівників на роботах у Німеччині використовували спогади як допоміжний вид джерел.

Метою статті є огляд опублікованих спогадів очевидців з питань, пов'язаних із німецькою політикою вивезення працездатного населення Галичини на примусові роботи до Німеччини у 1941–1944 рр.

Виклад основного матеріалу. Український центральний комітет (УЦК) неодноразово допомагав галичанам як у дистрикті Галичина, так і за її межами. Про діяльність УЦК та його допомогу робітникам у Німеччині можна дізнатись із опублікованих спогадів діячів цієї організації. Серед них варто згадати роботу В. Кубійовича «Мені 70»⁶. У цих мемуарах він розповідає про свою діяльність в УЦК, а також розкриває основні проблеми, з якими зіткнулось керівництво організації. Також, у своїх спогадах В. Кубійович неодноразово розповідає про моменти, коли йому доводилось брати на себе різноманітні завдання, у тому числі й пов'язані із опікою над робітниками у Німеччині. Ось як він це описує: «Я встрявав майже у всі ділянки УЦК, часом брав деякі справи (у першій фазі) безпосередньо у свої руки (наприклад, переселення дітей у час голоду, допомогу для робітників у Райху, справи молоді, науки, дивізії)... Ми намагалися активно реагувати на проблеми, які виринали перед нами: нести допомогу політичним в'язням, виселеним з військового полігону, голодуючим, робітникам, вивезеним до Німеччини, юнакам, яких примусово забирали до протилетунської оборони, тощо»⁷.

¹ Лапан Т. Застосування усної історії як методу до дослідження проблеми цивільного населення з дистрикту Галичина, вивезеного на примусові роботи до третього райху. *Вісник Львівського університету*. Львів, 2007. С. 162–172.

² Марунчак М. В боротьбі за Українську державу. Меморіал. Львів, 1992. 1303 с.

³ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. 660 с.

⁴ Telka S. Ukrainian Labourers in Nazi Germany, 1939–45. Diss. Carleton University. Ottawa, 2008. 151 p.

⁵ Melenchuk M. Ukrainian Ostarbeiters in Canada: Individual and Collective Remembering. Diss. University of Saskatchewan. Saskatoon, 2012. 101 p.

⁶ Кубійович В. Мені 70. Наукове Товариство ім. Шевченка. Париж–Мюнхен, 1970. 135 с.

⁷ Ibid. С. 54.

Інформаційний потенціал спогадів В. Кубійовича дозволяє побачити, що УЦК намагався активно допомогти галицьким робітникам в Німеччині. За словами автора, однією із найболючіших проблем робітників в Німеччині (на той момент) було їхнє культурне збагачення. Це питання неодноразово піднімалося автором на конференціях із представниками влади у Німеччині, на яких приймалися рішення по різноманітних проблемах. «Я відбув низку конференцій у справі культурної допомоги для українських робітників у Німеччині з представниками влади як у Берліні, так і в Німеччині. Висліди були назагал позитивні»⁸.

Зі спогадів ми також дізнаємось про ситуацію в дистрикті Галичина станом на 1944 р. Згідно слів автора, під час наступу на дистрикт більшовицьких військ значна кількість населення Галичини добровільно виїжджала до Німеччини. Ось так Кубійович розповідає про події 1944 року: «Нова хвиля утікачів з Галичини переїхала здебільша через Краків до Німеччини... Разом з тими подіями завдання УЦК не зменшилися, але радше поширилися. На території Німеччини опинилося коло 300–400 тисяч українців з Генеральної Губернії, які потребували нашої правної й суспільної опіки... Ми розбудували наші представництва при уповноваженому генерального губернатора в Берліні й Відні та створили нове у Братиславі»⁹.

Не менш цікавими є спогади, опубліковані в наступному джерелі. Так, у 1997 р. за редакції Б. Гука світ побачила багатотомна праця «Закерзоння. Спомини вояків УПА»¹⁰. Її третій том є надзвичайно важливим з точки зору вивчення українського повстанського руху та політики нацистського режиму стосовно трудової мобілізації населення дистрикту Галичина в роки німецької окупації краю. Під час опрацювання вказаної праці ми зацікавилися спогадами Івана Молодія та Федора Куцого. Вказані особистості брали активну участь у боротьбі проти радянських та німецьких загарбників.

Проте, найбільшу цінність при вивченні політики вивезення галицького населення на примусові роботи до Німеччини, мають зібрані спогади І. Молодія (позивний «Косар»). Вони дають нам можливість дізнатися про важке матеріальне та соціальне становище галичан у період німецької окупації Галичини. У спогадах автор описує причину, через яку молодь була змушена їхати до Німеччини на роботу. «Матеріальні недостатки дуже скоро примусили молодь масово виїжджати на роботи до Німеччини, ті що залишилися, тяжко працювали по лігеншафтах, тобто колишніх фільварках, або на власних господарствах, щоб заробити на контингент і не заслужити на котрийсь з німецьких концентраційних таборів»¹¹.

Також І. Молодій зазначає, що на початку 1941 р. значна кількість галицької молоді зголошувалась на добровільний виїзд на роботу до Німеччини. Проте, не меншою була кількість галичан, яку примусово вивозили. Ось такими словами автор

⁸ Ibid. С. 66.

⁹ Ibid. С. 67.

¹⁰ Закерзоння. Спомини вояків УПА. Т. 3 / ред. Гук Б. Варшава: «Тирса», 1997. 303 с.

¹¹ Ibid. С. 35.

описує ці події: «Почалось вербування молодих хлопців і дівчат до праці в Німеччині. Багато хто поїхав туди добровільно, але чимало не хотіло їхати не знати куди»¹².

Надзвичайно інформативною є автобіографія І. Овечка «Фрагменти з автобіографії»¹³. Автор подає значну кількість інформації про німецький окупаційний режим у часи Другої світової війни, про його реалізацію на території України. Хоча автор добровільно виїхав на роботу в Третій райх не з території дистрикту Галичина, він все-таки надає інформацію про галицьких робітників та описує їхній побут. «...ми прибули до Німеччини добровільно, втікаючи від повернення тоталітарного советського режиму в Україну, ми не мусіли жити в таборах для так званих остівців, яких примусово привезено на працю та які мусіли носити на собі значки OST, тобто робітники зі Сходу. До них здебільша належали вихідці з Совецького Союзу, але вихідців, наприклад, з Польщі або й навіть із Західної України, що була під Польщею, це не торкалося, навіть якщо вони прибули примусово. Вони, як і ми, не мали обмежень щодо ходження вулицями міста або точних годин щодо повернення до табору»¹⁴.

Ще одним джерелом особового походження є «Молочний Шлях. Автобіографія»¹⁵ І. Гонтара. У своїй роботі автор неодноразово підкреслює, що німецькі війська та їхнє командування не принесли визволення краю, а лише замінили одну окупацію на іншу. «На місце «червоного» прийшло друге, «чорне» марииво. Призначено здавати контингенти збіжжя, худобу та контингент робочої сили до німецьких фабрик і на ферми»¹⁶.

І. Гонтар у своїй роботі описує ситуацію, яка склалась у його селі Коропець. Цікавою для нас є інформація про те, як на його село накладалися велика кількість зобов'язань, у тому числі й людський контингент, який повинен був відправитись на роботу до Німеччини. Автор також стверджує, що невиконання поставлених завдань перед селом чи німецькою владою могло призвести до небажаних наслідків, в тому числі й до облав на місцеве населення. Тому, використовуючи різні способи та засоби, місцевий староста намагався уникнути небажаних наслідків з боку нацистської влади. Ось як автор описує ситуацію, яка відбувалась у його населеному пункті: «Німці вимагали щоразу більше робочої сили до фабрик та до сільського господарства. На кількість населення було призначене певне число осіб на роботу до Німеччини, особливо молодого віку. Не легка то була справа для нашого вїйта Дмитра Турила, знайти призначене число людей в нашому селі на роботи в Німеччину. Наказувати, не було зручно забирати дитину до від старших віком батьків. Вони ж надіялись помочі на старші роки, і в решті – усі знайомі. Але, не виконати вимог окупантів грозить арешт і облави на людей. Зразу він оголосив, щоб

¹² Ibid. С. 48.

¹³ Овечко І. Фрагменти з автобіографії. Украпрес. Аврора, 2002. 109 с.

¹⁴ Ibid. С. 34.

¹⁵ Гонтар І. Молочний Шлях. Автобіографія. Накладом Автора. Торонто, 1995. 240 с.

¹⁶ Ibid. С. 39.

самі зголошувалися в кого більші родини, а потім вговорював інших, щоб добровільно зголошуватися, пояснюючи результат якщо не зголосяться»¹⁷.

За словами автора, його односельчани намагалися усілякими способами уникнути вивезення на роботи в Німеччину. Одним із таких була втеча з поїзда, який транспортували робочий контингент на працю в Райх. Проте, цей спосіб мав свої недоліки. Адже, після втечі з поїзда, люди не могли повернутися до своєї домівки. Втікачі були змушені йти у підпілля або ховатися у лісах чи горах. Як зазначає автор, гестапо доволі часто та несподівано робили вибіркові обшуки домівок, у пошуках втікачів¹⁸. Також, очевидець подій зазначає, що йому вдалося уникнути вивезення, бо він навчався у Державній ремісничій школі в Золочеві. Ця школа ставила за мету підготовку нових кадрів для роботи на фабриці чи заводах. Тому усі хто навчався у даному навчальному закладі були звільнені від вивезення до Німеччини, на тимчасовий період (допоки не закінчать школу). А також автор подає інформацію про загальну кількість вивезених робітників із села Коропець за часів окупації. За його даними, із села було вивезено 49 осіб (з яких 35 чоловіків і 14 жінок)¹⁹.

Доволі цікавими є спогади А. Леськів-Кіт «Закерзонські долі. Спогад про село Корчмин»²⁰, у яких вона описує проблеми, з якими зіткнулося село Корчмин (в даний час це село належить Люблінському воєводству (Польща)) в часи німецької окупації краю. Згідно її опублікованої інформації, у селі та її околицях активно забирали людей на роботу до Німеччини у межах 30–40 осіб (в залежності від розмірів населеного пункту). Також, за її словами, доволі велика кількість людей, які були внесені у списки на вивезення до Німеччини, намагалися уникнути своєї участі шляхом не мешкання у власних домівках, ховалися у підвалах і т.д.²¹

А. Леськів-Кіт також подає інформацію про ситуацію, яка склалась з її сім'єю. «З моєї родини призначена на виїзд до Німеччини була одна особа. На той час сестра й брат уже були дорослими й одне з них мусило б їхати. Щоб обминути примусовий виїзд до Німеччини, брат виїхав до містечка Белза, де влаштувався працювати кравцем у кравецькому верстаті пана Осередовича. Батьки не хотіли, щоб і сестру забрали, тому вона дуже часто вкривалася, не ночувала в родинному домі. Але одного зимового вечора сестра забарилася в батьківській хаті до пізньої години. Не передчуваючи жодного лиха, вона рішила заночувати вдома... Вже було по півночі, як гітлерівці та їхні помічники напали на нашу хату. Родина почула грукіт у двері, але батько не спішився їх відкривати. Дізнавшись, що це німці, навмисно розкашлявся голосно, аби заглушити метушню в хаті. В той час сестра встигла заховатися до пивниці. Двері-закриття до неї були в сінях у підлозі, на котрих лежала велика плетена мата з соломи, що маскувала вхід. Німці увійшли в хату та не завважили

¹⁷ Гонтар І. Молочний Шлях. Автобіографія. Накладом Автора. Торонто, 1995. С. 40.

¹⁸ Ibid. С. 40.

¹⁹ Ibid. С. 40–41.

²⁰ Леськів-Кіт А. Закерзонські долі. Спогад про село Корчмин. Канадсько-Український бібліотечний центр. Торонто, 2002. 397 с.

²¹ Ibid. С. 31.

нічого, бо постіль, де сестра спала, мама вже встигла спрятати... На цей раз лихо оминulo сестру»²².

Авторка також подає детальну інформацію про наслідки не підкорення німецькій окупаційній владі. «Як німці зловили когось, хто був призначений на виїзд до Німеччини, але вкривався, то дуже часто за кару забирали таку людину так, як вона стояла – дуже часто босу, без відповідного для пори року одягу. Запаних людей німці тримали на залізничній станції, чекаючи на транспорт до Німеччини. Часом доводилося чекати невольничому люду під голим небом кілька днів в голоді й холоді, заки знайшлися порожні тягареві вагони, котрих у той час бракувало, бо німці такі вагони потребували для воєнних діл»²³.

У своїх спогадах А. Леськів-Кіт неодноразово згадує про способи відправки робітників до Німеччини через відправний пункт у місті Белзі. Згідно її слів, в цьому місті у великих кількостях, щонайменше один раз на тиждень, відправляли у торговельних вагонах велику кількість працівників до Райху. При відправці робітників було видно, що їх відправляють на роботу до Німеччини примусово, адже більшість із них були погано вдягнені або взагалі напіводягнені та не мали додаткового багажу, і, за її словами, це були непоодинокі випадки у місті Белз. Як зазначає авторка спогадів, одного разу вона стала свідком жорстокого поводження із робітниками на відправному пункті у місті Белз²⁴.

«Я тоді ще була малолітньою і перебувала у місті Белзі... Там я дуже часто бачила, як людей-невільників, у переповнених тягаревих вагонах, відтранспортовували в Німеччину на примусову роботу. Якщо родина віднайшла свого рідного на збірному пункті (а там часом було кілька соток людей) і якщо вартіві дозволили передати такому харчі чи одяг, то було ще добре, бо були випадки, що німці нікого не допускали. Сама я була свідком ось такого. Це було 1942 року, надворі вже була пізня осінь і було холодно. Невільників, призначених на примусову роботу, німецькі посіпаки заганяли до тягаревих вагонів. Декотрі люди були напіводягнені. Запам'ятався мені добре хлопчина біля 16-ти років, а може й менше, в одній сорочці, без жакета, в черевиках з дерев'яними підошвами, без шкарпет і шнурівок. Він аж посинів від зима і, держачи руки в кишенях, ходив по пероні, оточеному німецьким військом і цивільними... Я такі випадки й багато інших подібних бачила, доїжджаючи потягом до Белза... Зі станції Белз протягом довгого часу принаймні раз в тиждень відходив такий транспорт, наповнений людом, якого везли на невольничу працю до Німеччини... Багато з них ніколи не повернулося в Україну – загинуло в Німеччині від бомб або важкої праці, інші в концентраційних таборах чи за інших обставин, а ще інші не хотіли повертатися на батьківщину, яка була окупована червоною Москвою»²⁵.

²² Ibid. С. 31.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibid. С. 32.

²⁵ Ibidem.

Очевидиця тогочасних подій М. Савчин-Піскір зазнала значних втрат у часи радянської та німецької окупації та усі свої болючі спогади вона детально виклала у праці «Thousands of Roads»²⁶ (Тисячі доріг). У ній вона детально розповідає про політику німецьких окупантів на території міста Львів. За її словами, у Львові було засновано спеціальний психологічний інститут для ведення обліку дітей, котрі у майбутньому підпадатимуть вивезенню на роботу до Німеччини. Більш детально про цей інститут авторка зазначала: «Восени 1942 року я закінчила технікум і влаштувалась друкаркою в Психологічний інститут. Цей інститут був німецьким винаходом, прикладом низького ставлення Німеччини до слов'ян. Учні з загальноосвітніх шкіл Львівської області привозили до інституту для проходження психологічної експертизи. Моя робота полягала в тому, щоб друкувати готові оцінки. Незабаром я помітила, що кожен учень оцінювався як такий, що має здатність до фізичної праці. Жоден із сотні перевірених не був визначений придатним для «інтелектуальної» роботи»²⁷.

Авторка спогадів згадувала, що багато людей, які через різні причини опинилися без роботи, з часом були змушені, у примусовій чи добровільній формі, виїхати на роботу до Німеччини. Вона пояснює це тим, що таких людей вносили у спеціальні списки, а якщо їх не знаходили вдома, то оголошували у розшук. Подібною була ситуація із авторкою спогадів. Ось як вона згадує про цей епізод із свого життя: «Я переконала батьків дозволити мені подати документи і пішла в інститут, щоб звільнитися. Проте мені відмовили у виїзді. Я... все одно залишила роботу. Кілька тижнів потому в місцевій газеті з'явилося повідомлення, в якому було вказано мене, а також багатьох інших, які залишили роботу та їх розшукувала влада. Батьки були засмучені, бо це означало, що в разі арешту мене вивезуть на роботи до Німеччини»²⁸.

Про діяльність німецьких окупантів на території села Побережжя описав у своїх спогадах Т. Мацьків. У його праці «З-над Дністра на канадські прерії (Мій життєвий шлях)»²⁹ надана інформація про велику кількість злочинів, які вчиняла німецька окупаційна влада. Автор спогадів не оминає тему вивезення його односельчан, у добровільній чи примусовій формі, на роботу до Німеччини. Крім того, дана праця є важливим джерелом у дослідженні питань, пов'язаних із методами вербування місцевого населення та подальше їхнє залучення на примусових роботах у Німеччині. Автор, також подає інформацію про основні напрямки залучення галицького робітників у Німеччині. «Згідно з нацистськими засадами, тисячі української молоді були вивезені до Німеччини на примусову працю по фабриках та на ріллі, а в українського селянина забирали останню корову і останню діжку збіжжя на прохання німецьких армій і цивільного населення у Німеччині»³⁰.

²⁶ Savchyn-Pyskir M. *Thousands of Roads*. McFarland & Co Publishers. Jefferson, 2000. 235 p.

²⁷ Ibid. P. 19.

²⁸ Ibid. P. 21.

²⁹ Мацьків Т. *З-над Дністра на канадські прерії (Мій життєвий шлях)*. Канадсько-Український бібліотечний центр. Едмонтон, 1963. 208 с.

³⁰ Ibid. С. 137.

У 1964 р. вийшла друком праця Ю. Витриваленко, який в спогадах подає інформацію за період 1914–1950 рр. У його праці «Кривавими шляхами (хроніка ХХ століття)»³¹ ми можемо побачити різноманітні аспекти німецької політики як у самій Галичині, так і в Німеччині. Автор згадує як йому довелося в часи Другої світової війни добровільно виїхати із території Галичини. Він зазначає, що у 1944 р. був змушений виїхати із свого рідного дому, щоб не потрапити під репресії підступаючого радянського союзу. Ось як він описує процедуру вивезення робітників до Німеччини: «Приїхали ми до Кракова. Тут на станції мадяри передали нас німцям. Німці наказали нам забрати з наших хур свої речі, а коней з порожніми хурами відвести до кінського табору. Опісля завели нас до робітничого переходового табору. В таборі перейшли ми лікарський перегляд й дезінфекцію, видали нам карточки з нашими ім'ям і прізвищем та порядковим числом й опісля повезли нас на примусову працю до Німеччини. Приїхали ми під Берлін»³². Також автор згадує інформацію про бомбардування «англо-американськими літаками» міста Берлін. За його словами, коли вони приїхали туди, то побачили лише напівзруйноване місто³³.

Зі слів автора спогадів бачимо, що після міста Берлін їхній потяг рушив до Бранденбургу. І саме там їх відвели до робітничого табору, де перевірили їхній стан здоров'я. Але це була не кінцева зупинка. Через деякий час їх відправили до міста Судетенлянд. Більш детально про ці події автор виклав у наступних рядках: «Приїхали ми до Бранденбургу... Тут висіли ми з вагонів й пішли до табору. В таборі перейшли ми дезінфекцію, лікарський перегляд, оформили нам робітничі документи й через десять днів вислали нас на працю в Судетенлянд... В Судетенлянді в місті Райхенберг, висіли ми з потягу. На станцію прийшли урядовці з «Бюра Праці» й почали призначувати й висилати нас на працю. Самітних чоловіків й самітних жінок, до фабрик. Родин, на сільські господарства»³⁴.

Автор спогадів також надає інформацію про те, як відбувався розподіл робітників на різні роботи в місті Судетенлянд. Згідно слів автора, його самого мали призначити на роботу у фабриці, але йому вдалося переконати керівників німецької Біржі праці у Судетенлянді. Більш детально про його ситуацію описано тут: «Тому, що я був самітний, призначили мене на працю у фабриці. Але до фабрики я не хотів їхати, бо у фабриці робочий пайок харчів був дуже скупенький, тому прийшлося б мені голодувати. Та ще й на добавок було небезпечно, бо на фабрики налітали ворожі літаки. Тому виклопотав я дозвіл на працю в сільському господарстві. З Райхенбергу, 130 людей – між ними і я – поїхали до міста Биміш-Ляйпа. Тут завели нас на міський ринок й наказали чекати. З «Бюра Праці» прийшли урядовці й перевіряли наш список людей і документи»³⁵.

³¹ Витриваленко Ю. Кривавими шляхами (хроніка ХХ століття). Друкарня і Видавництво ОО Василян. Прудентополіс, 1964. 152 с.

³² Ibid. С. 119.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibid. С. 119–120.

³⁵ Ibid. С. 120.

Подальша доля автора склалася так, що його відправили до міста Биміш-Ляйп. У цьому місті його та ще декількох людей, призначили на сільськогосподарський промисел (тобто відправили на роботу до «баверів»). Як зазначав автор, «бавери» вибирали робітників як колись вибирали рабів. «Бавери» обходили головну площу міста, де знаходились привезені робітники із окупованих країн та обирали працівників для своїх наділів. Щодо самого автора, то його забрали на хутір, де він певний час працював як єдиний працівник у «бавера»³⁶. Проте, автор не довго працював на цього господаря. Через умови праці та побут, він вирішив спробувати залишити господаря та втекти в інше місто. Йому це вдалося³⁷.

Після втечі від «бавера», згадує автор, він зустрівся із іншими робітниками на шляху до міста та дізнався про те, як інші працівники живуть у «баверів». За його словами, робітники, які працювали на «баверів», зазнавали тілесних покарань за будь-яку провину. Ось як він це описує: «Бавори перетомлюють робітників тяжкою працею. Дають робітникам погані харчі. За найменшу провину б'ють робітників, а опісля ще й на поліцію віддають. А поліція теж не милує робітника, а скатує його, та ще й посадить на кілька днів в арешт»³⁸.

У цих свідченнях ми ознайомились з інформацією про становище іноземних робітників (в тому числі із території дистрикту Галичина) на заводах та інших подібних підприємствах. Також, автор згадує, що нацистська влада у Німеччині активно залучала до роботи неповнолітніх та використовувала їх на підприємствах на рівні дорослої людини. Щодо становища самого автора у той період, то він, за підтримки бюро праці, був влаштований на роботу у фільварку в місті Вартенберг. Саме такими словами, автор спогадів описує своє та інших робітників становище у цьому фільварку: «В тому фільварку, ми 10–12 годин денно, включно в неділі і свята. Навіть і діти від 12-го року життя, працювали 6 годин денно. Харчі давали нам такі погані і так мало, що гірші і менші не могли вже бути. Тяжка праця, погані харчі і погане приміщення та нелюдська поведінка двірської влади, виснажували людей, й люди почали хворувати. До тих злиднів долучилося ще одне лихо. А саме, брак одержі і взуття. Під час праці люди знищили на собі одержу і взуття. Поки одержу можна було ще латати, люди пришивали латку до латки. Але коли одержу знищилась вже так, що не було до чого й латки пришити, – люди позістали напів голі. Нарешті дійшло до того, що більша половина людей, позістали зовсім голі, й тому ті люди не виходили на працю. Але щоб в приміщенні не сидіти як на пляжі, вони завивались коцями. Набути одержу чи взуття ми не мали змогу, бо в Німеччині під час війни існувала карткова система. А ми карток не мали. Про одержу і взуття для нас була обов'язана подбати двірська влада. Але влада не спішилась. Аж коли ми перемінились в африканських дикунів, а наше приміщення в джунглі, тоді влада привезла і роздала нам одержу і гумове із дерев'яними підощвами взуття»³⁹.

³⁶ Ibid. С. 120–121.

³⁷ Ibid. С. 122.

³⁸ Ibid. С. 123.

³⁹ Витриваленко Ю. Кривавими шляхами (хроніка ХХ століття). Друкарня і Видавництво ОО Василян. Прудентополіс, 1964. С. 123–124.

Завдяки спогадам Ю. Витриваленка «Кривавими шляхами (хроніка ХХ століття)»⁴⁰ ми дізнаємось про нацистську політику на окупованій Галичині. Дані спогади є надзвичайно важливі для дослідження політики вивезення галицького населення на примусово-добровільні роботи у нацистську Німеччину. Вони дають нам змогу зрозуміти, яким способом та в яких умовах здійснювалось перевезення робітників до Німеччини. Також автор, через свій власний досвід, надав великий масив інформації про умови праці робітників як на фабриці, так і в сільськогосподарському секторі. На нашу думку, наведені спогади Ю. Витриваленка несуть велику історичну цінність, є джерелом вивчення політики вивезення та залучення галицьких робітників на підприємствах у Німеччині.

Окрім праці Ю. Витриваленка, про становище галицьких робітників у Німеччині написав інформацію Г. Дмитрів. У спогадах «Проти хвиль (спогади лікаря)»⁴¹ він описує Рогатинщину та її околиці. Найбільшу увагу автор приділив початку Другої світової війни та періоду окупації Галичини нацистськими військами. Серед великої кількості даних, Г. Дмитрів подає інформацію про окупаційну владу та політику трудової мобілізації на території дистрикту Галичина. Крім того, він як лікар, опинившись у Німеччині та бачивши на власні очі як німецька влада поводить із іноземними робітниками (у тому числі із галичанами) на примусових роботах, виклав усе побачене у своїх спогадах.

Автор описує свою подорож в Лейпциг у 1942 р., а також ставлення німецьких лікарів до нього (як до іноземного робітника). Крім цього, автор подає інформацію про свою роботу у лікарні св. Якова. «Так заїхав я до Лейпцігу, де висів, оглядаючи найбільший стаційний будинок Європи. Зголосився в лікарні св. Якова. Ця лікарня була університетською установою... Мене примістили в досить вигідній кімнаті, окремо від кімнат лікарів-німців... я не смів їсти в лікарській мензлі. Ці обмеження основували німці на расовій теорії. Вони вважали слов'ян нижчою расою. Мене приділили до двох станцій чужинецьких робітників, котрі містилися в двох дерев'яних бараках. Моїм завданням було: списувати історію хвороби, переводити лікарські огляди, лабораторійні розсліди, на основі яких слідує розпізнання хвороби та зарядити лікування. Дальше було моїм обов'язком асистувати при операціях чужинецьких робітників, подавати коротші або довші інформації про перебіг хвороби...»⁴². Доволі небезпечним для Г. Дмитріва було те, що він мав єврейське походження. І саме цей факт він старанно приховував весь період окупації. Адже, факт кровної приналежності до єврейського населення в період Другої світової війни для будь-якої людини був фатальним.

Крім своєї роботи у Лейпцигу, Г. Дмитрів згадує про іноземних робітників, які працювали на різних підприємствах у Райху. За даними автора, найчисленнішою групою робітників, які працювали на підприємствах у місті Лейпцигу, були українці

⁴⁰ Ibid. 152 с.

⁴¹ Дмитрів Г. Проти хвиль (спогади лікаря). Накладом автора. Канада, 1964. 464 с.

⁴² Ibid. С. 215.

та росіяни, а усіх примусових робітників було близько сім мільйонів. Також, він зазначає, що для іноземних робітників були створені спеціальні заклади, у яких вони могли перебувати. Одним із таких був ресторан, який розташовувався біля залізничної станції в Лейпцигу та призначався виключно для «чужинецьких» робітників. Інші заклади відпочинку (кінотеатри, кабаре тощо) були заборонені для відвідування ними у цьому місті. Щодо самих робітників, автор стверджує, що ним опікувались «німецькі фонди праці». Кожна національна група мала в ньому свого, добре оплачуваного референта (в тому числі й українці). Референтом, зазвичай, був старий емігрант, який знав добре німецьку мову⁴³.

Також автор наводить інформацію про діяльність української організації в Німеччині під назвою УНО (Українське національне об'єднання), яка намагалась допомагати українським робітникам на території Райху. «Крім опіки зі сторони німецького фронту праці мали чужинецькі робітники, за винятком поляків та росіян, свої національні організації. Українці в Німеччині мали свою організацію під назвою Українське національне об'єднання... Опіка українським робітникам – це було завдання УНО. Декотрих робітників, звичайно малограмотних, записано як поляків і вони були приневолені носити латинське «П», нашите на одінню. УНО виклопотало переведення таких робітників до української групи... Матеріальні засоби УНО в Лейпцигу були великі. Тут працювало багато українських робітників з Галичини, котрі щедро давали датки на свою організацію при кожній виплаті запроцьованого гроша»⁴⁴.

Автор також згадує про ставлення німецьких лікарів до іноземних робітників. За його словами, німецькі лікарі використовували робітників, в першу чергу, як експериментальний матеріал для своїх дослідів, а лікування відходило на другий план. Також він розповідає про труднощі, з якими зіткнулись робітники, які опинились на роботі у «баверів». «До нашого відділу привозили теж чужинецьких робітників, зайнятих на селі, у німецького «бавора», де часто траплялися травматичні випадки. Робітникам, зайнятим на селі, поводилося набагато гірше, чим робітникам, зайнятим у місті, котрі працювали в фабриках та великих заводах. Тут діставав робітник багато більшу платню та був зайнятим до певного, чіткого означеного часу. На селі «бавор» використовував чужинецького робітника, приказуючи працювати до пізньої ночі при лихому харчі та малій платні»⁴⁵.

У спогадах також згадується про поширення туберкульозу на окупованій території Галичини. Через поширення цієї хвороби було створено перевірочний пункт у Перемишлі. Його основна ціль полягала у перевірці робітників, яких відправляли на роботи до Райху, щоб не допустити поширення туберкульозу в Німеччині. У цьому пункті існувала спеціальна лікарська комісія, яка вирішувала, кого відправляти до Німеччини, а кого ні. «Якщо евакуйований був молодим та вповні здоровим, того вислали на працю до Німеччини. Старих та хворих людей

⁴³ Ibid. С. 216–217.

⁴⁴ Ibid. С. 217–218.

⁴⁵ Ibid. С. 220–221.

передавано під опіку Українських Допомогових Комітетів, асигнуючи певні фонди на удержання цих людей»⁴⁶. Інформаційний потенціал цих спогадів дозволяє нам дізнатися про велику кількість аспектів, пов'язаних із проблематикою трудової мобілізації населення дистрикту Галичина на роботи до Німеччини. На наш погляд, наведені спогади Г. Дмитріва несуть у собі велику кількість матеріалів для подальшого вивчення як питання залучення населення на роботах у Третньому райху, так і самої окупаційної політики на території дистрикту Галичина.

Окрім того, варто згадати спогади М. Мартинюка «Спогади з підпілля»⁴⁷. У своїй роботі автор подає велику кількість інформації про діяльність на території Західної України підпільних організацій, дивізію «Галичина» та багато іншого. Автор також розповідає про загальний стан речей на територіях Західної України (в тому числі Галичини) і про проблему вивезення населення на примусові роботи до Німеччини. У спогадах автор згадує про способи уникнення вивезення до Німеччини. Одним із способів, за словами автора, був запис до дивізії «Галичина». Автор розповідає про наслідки, які отримували сім'ї хлопців, котрі обманювали німецьку владу тим, що записались у дивізію «Галичина», але не йшли на службу, на прикладі свого села Боб'ятина. «Після кількаденного перебування в селі одного ранку зчинився алярм – село оточили німці. Сусід сказав, що це облава на тих, які записалися до дивізії, але не пішли. Записаних хлопців німці не знайшли, а зате арештували батьків тих кандидатів до дивізії... Батьків примістили в сокальській тюрмі та не давали їсти»⁴⁸.

Також М. Мартинюк розповідає про загострення німецько-українських стосунків у 1944 р. та аналізує ситуацію із залучення галицького населення на примусові роботи до Німеччини. Він розповідає про масові облави на місцеве населення як у селах, так і у великих містах та їх околицях. «Подорожуючи в той час було ризикованим, бо німці часто влаштовували облави на людей, потрібних їм для копання фронтових окопів та для невідільних робіт у Райху»⁴⁹.

Не менш важливою для нашого дослідження є двотомна праця, в якій опублікував власні спогади В. Прохода. Проте, найбільшу цінність у вивченні проблематики вивезення населення Галичини має другий том «Записки непокiрливого, т. 2: На чужині. Національно-культурна діяльність, боротьба за існування й перебування «на дні життя»»⁵⁰. У ньому автор наводить різноманітну інформацію про залучення населення Галичини на примусово-добровільних роботах у Німеччині. Також автором подається інформація про діяльність у Німеччині організації, котра опікувалась примусовими робітниками. Ця організація отримала

⁴⁶ Ibid. С. 237–238.

⁴⁷ Мартинюк М. Спогади з підпілля. Українська Інформаційна Служба. Лондон, 2000. 64 с.

⁴⁸ Ibid. С. 42.

⁴⁹ Ibid. С. 45.

⁵⁰ Прохода В. Записки непокiрливого. Т. 2: На чужині. Національно-культурна діяльність, боротьба за існування й перебування «на дні життя». Українські Вісті. Новий Ульм, 1972. 364 с.

назву УНО (Українське національне об'єднання). Також, В. Прохода зауважує, що велику кількість членів УНО складали робітники з Галичини⁵¹.

Більш детально про діяльність УНО та свої власні враження про організацію автор виклав у наступних рядках: «У Німеччині в індустріальних осередках було багато українських робітників ще з першої еміграції як із східних, так переважно з західних українських земель. Користувалися вони правами німецьких робітників і були об'єднані в громадських організаціях, які в більшості належали до Українського Національного Об'єднання (УНО), централь якого мала осідок в Берліні. Головою УНО був Т. Омельченко... УНО я вважав потрібною організацією, що була національно-громадською та захищала правне становище українських емігрантів у Німеччині й допомагала їм знаходити відповідну працю, а тому я сам вступив до неї та почасти грошовими датками підтримував її діяльність... в головній управі УНО, крім Т. Омельченка, були переважно запеклі галицькі націоналісти...»⁵².

Завдяки П. Грицай та видавництву «Літопис УПА», світ побачили спогади її чоловіка Я. Грицай (позивний «Чорнота») «А рани не гоїлися. Спомини «Чорноти»»⁵³. Дані спогади розповідають про події 1943–1945 років, а також надають інформацію про окупаційну політику як у «Закерзонні», так і в самій Галичині. В опублікованих спогадах також знаходимо інформацію про масові облави на місцеве населення з метою їх подальшого використання для потреб Третього райху. Окрім того, «Чорнота» згадує про події 1944 р., які відбулися із його сім'єю: «Одного разу листоноша приніс до мамі листа з Німеччини. Розпечатали його, не звертаючи уваги на зворотню адресу... Лист був від моєї трьохрічної сестри, яку німці зловили в поїзді та вивезли на роботу. Вона просила нас, щоби віднайти її родичів, повідомити їх, що вона жива та, якщо у нас буде можливість, то матеріально допомогти її стареньким батькам у їхньому горю»⁵⁴.

М. Іваник зібрав спогади людей, які пережили німецьку окупацію на різних територіях, та опублікував під назвою «Кров Українська, Кров Польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах»⁵⁵. Автор праці наводить спогади І. Романюка, який розповідав про ставлення окупаційної влади до місцевого населення, а також про їхні способи залучення людей на примусові роботи у Німеччині. «До торговельної школи я мусив йти тому, що нас у сім'ї було троє дітей, тобто з точки зору німецької влади “забагато” на ту кількість землі, яку мав батько, тому мені грозило “організоване” вивезення на роботу до Німеччини. Та й торговельна школа не була надійним захистом від цього. Фізично міцних хлопців з неї німці взяли на будівництво автостради Берлін – Вінниця»⁵⁶.

⁵¹ Ibid. С. 184.

⁵² Ibid. С. 174.

⁵³ Грицай Я., Грицай П. А рани не гоїлися. Спомини «Чорноти». Літопис Української Повстанської Армії Бібліотека т. 3. Літопис УПА. Торонто, 2001. 329 с.

⁵⁴ Ibid. С. 156.

⁵⁵ Кров Українська, Кров Польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах / упор. Іваник М. Бібліотека Закерзоння. Серія Спогади. Т. 2. Торонто, 2014. 390 с.

⁵⁶ Ibid. С. 139.

Про діяльність бірж праці (арбайтсамт) та УДК розповідається у спогадах Я. Гриневича. За його словами, біржі праці, за підтримки німецьких військових та місцевої поліції, активно займались облавами на місцеве населення. Також автором наводиться інформація про загострення стосунків між УДК і арбайтсамтом. «Між УДК і Арбайтсамтом почалися тертя, непорозуміння. Начальник цього німецького уряду праці забирав на вивіз до Німеччини українське населення поголовно, часто розбиваючи родини»⁵⁷.

Праця М. Хамула «Глиняни – місто моїх килимів»⁵⁸ є, водночас, спогадами автора та загальною історією міста Глиняни. У цих спогадах автор доволі детально згадує період німецької окупації власного міста, а також описує, як вивозили населення на примусові роботи до Німеччини. Крім того, автор подає інформацію про діяльність у місті біржі праці: «У місті був також уряд праці («Арбайтсамт») на чолі з М. Мандельбавмом, румунським жидом, якого німці толерували. Його завданням було виловлювати українців і відсилати до праці в Німеччині, а також постачати жидівських робітників до «лігеншафтів» у Розворянах і Задвір'ї»⁵⁹.

Не менш цікавими за інформаційним потенціалом виступають спогади Р. Висоцького «Спогади дивізійника»⁶⁰. Його власні згадки дають нам можливість побачити особливості окупаційної політики на території дистрикту Галичина. Автор розповідає про створення та особливості діяльності дивізії Ваффен-СС «Галичина». Крім того, він подає інформацію про політику вивезення населення дистрикту Галичина на примусові роботи до Німеччини. Автор розповідає про випадки та способи уникнення вивезення на роботи в Третій райх. Про один із них Р. Висоцький розповідає у цих рядках: «...Дивізія Галичина називалася добровільною, вона дійсно такою не була. А не була добровільною з тої причини, що в цей час, коли творено Дивізію, німці покликали на примусову працю до Німеччини ті самі річники, що побирали до війська. Тільки українці, які були працездатні, але бажали вступити в ряди Дивізії, котра власне тоді формувалася, були звільнені від обов'язку виїзду на працю до Райху»⁶¹.

Висновки. Отже, мемуари, автобіографії та опубліковані спогади очевидців дають нам можливість краще зрозуміти особливості нацистської політики стосовно залучення та вивезення працездатного населення дистрикту Галичина до Німеччини в роки німецької окупації краю. Зазначені джерела особового походження свідчать про методи вербування населення Галичини, способи транспортування галицьких робітників до Німеччини та умови їхнього життя і побуту в Райху. Також вони надають інформацію про діяльність таких організацій як УЦК та УНО, котрі активно були залучені у справах, пов'язаних із галицькими робітниками на території

⁵⁷ Ibid. С. 156.

⁵⁸ Хамула М. Глиняни – місто моїх килимів. Накладом Автора. Нью-Йорк, 1969. 139 с.

⁵⁹ Ibid. С. 74.

⁶⁰ Висоцький Р. Спогади дивізійника. Жовківська друкарня ОО Василян Місіонер. Чикаго, 1994. 176 с.

⁶¹ Ibid. С. 6.

дистрикту Галичина, а також у Німеччині. Окрім того, автори дають свідчення про різноманітні способи уникнення вивезення галицькими робітниками до Німеччини та наслідки їхніх дій для їх сімей.

REFERENCES

- Vysotskyi, R. (1994). *Spohady dyviziinyka* [Memories of a divisional officer]. Chykhah: Zhovkivska drukarnia OO Vasyliian Misioner [in Ukrainian].
- Vytryvalenko, Yu. (1964). *Kryvavymy shliakhamy (khronika XX stolittia)* [Bloody ways (chronicle of the 20th century)]. Prudentopolis: Drukarnia i Vydavnytstvo OO Vasyliian [in Ukrainian].
- Hontar, I. (1995). *Molochnyi Shliakh. Avtobiohrafiiia* [Milky Way. Autobiography]. Nakladom Avtora. Toronto [in Ukrainian].
- Hrytsai, Ya., & Hrytsai, P. (2001). A rany ne hoilysia. Spomyny «Chornoty» [And the wounds did not heal. Memories of «Blackness»]. *Litopys Ukrainiskoi Povstanskoi Armii. Biblioteka t. 3. Litopys UPA*. Toronto [in Ukrainian].
- Dmytriv, H. (1964). *Proty khvyl (spohady likaria)* [Against the Waves (memoirs of a doctor)]. Nakladom avtora. Kanada [in Ukrainian].
- Zakerzonnia. Spomyny voiakiv UPA (1997). [Transfer. Memoirs of UPA soldiers] vol. 3. red. Huk B. Tyrsa. Varshava [in Ukrainian].
- Kubiiiovych, V. (1970). Meni 70 [I am 70]. *Naukove Товариство ім. Shevchenka*. Paryzh-Miunkhen [in Ukrainian].
- Krov Ukrainka, Krov Polska... Trahediiia Kholmshchyny ta Pidliashshia v rokakh 1938–1948 u spohadakh (2014). [Ukrainian blood, Polish blood... The tragedy of the Kholm region and Podlasie in the years 1938–1948 in memories] / upr. Ivanyk M. Biblioteka Zakerzonnia. Seriiia Spohady. T. 2. Toronto [in Ukrainian].
- Lapan, T. (2007). Zastosuvannia usnoi istorii yak metodu do doslidzhennia problemy tsyvilnoho naselennia z dystryktu halychyna, vyvezenoho na prymusovi roboty do tretoho raikhu [The application of oral history as a method for researching the problem of the civilian population from the Galician district, deported to forced labor in the Third Reich]. *Visnyk Lvivskoho universytetu* [in Ukrainian].
- Leskiv-Kit, A. (2002). *Zakerzonski doli. Spohad pro selo Korchmyn* [Zakerzon fates. A memory of the village of Korchmyn]. Toronto: Kanadsko-Ukrainskyi bibliotechnyi tsentr [in Ukrainian].
- Martyniuk, M. (2000). *Spohady z pidpillia* [Memories from the underground]. London: Ukrainka Informatsiina Sluzhba [in Ukrainian].
- Marunchak, M. (1992). V borotbi za Ukrainku derzhavu [In the fight for the Ukrainian State]. *Memorial* [in Ukrainian].
- Matskiv, T. (1963). Z-nad Dnistra na kanadski prerii (Mii zhyttievyi shliakh) [From over the Dniester to the Canadian prairies (My life path)]. Edmonton: Kanadsko-Ukrainskyi bibliotechnyi tsentr [in Ukrainian].
- Ovechko, I. (2002). *Frahmenty z avtobiohrafii* [Fragments from an autobiography]. Ukapres. Avrora [in Ukrainian].
- Prokhoda, V. (1972). *Zapysky nepokirlyvoho t. 2: Na chuzhyni. Natsionalno-kulturna diialnist, borotba za isnuvannia y perebuivannia «na dni zhyttia»* [Notes of a disobedient vol. 2: In a foreign land. National and cultural activity, struggle for existence and stay «at the bottom of life»]. Novyi Ulm: Ukrainski Visti [in Ukrainian].
- Khamula, M. (1969). *Hlyniany – misto moikh kylymiv* [Glyniany is the city of my carpets]. Niu-York:

Nakladom Avtora [in Ukrainian].

Melenchuk, M. (2012). *Ukrainian Ostarbeiters in Canada: Individual and Collective Remembering*. Diss. University of Saskatchewan [in English].

Savchyn-Pyskir, M. (200). Thousands of Roads. McFarland & Co Publishers. Jefferson [in English].

Telka, S. (2008). *Ukrainian Labourers in Nazi Germany, 1939-1945*. Diss. Carleton University [in English].

DOI: 10.31110/consensus/2023-04/043-061

УДК (UDC) 94 (477.6) : 792 «1950/1960»

LIBERALIZATION PROCESSES IN DONBAS DURING THE THAW YEARS: SCALE AND CHARACTERISTICS

Yuliia Stukanova*

Abstract

The presented article is aimed to study the liberalization processes that took place in the social and cultural life of Donbas under the influence of the «thaw». The general trends and the scope of liberalization in the region were analyzed. The regional peculiarities were identified, and the factors, determined the shift in the social consciousness of the population of the region, were pointed out. The spiritual atmosphere recreation in Donbas of the 1953–1964 period is important in the context of understanding the realities of the cultural elite functioning. The author sought the ways of revealing the problem of refracting possible influences on the worldview of the creative intelligentsia of the region.

The statistical data on the progress of work on the study and clarification of the resolution on the personality's cult and the tendencies of overcoming its consequences in Donetsk and Luhansk regions were provided. The possibilities of obtaining information from foreign radio broadcasts and press sources were analyzed.

It was concluded that the liberalization processes in Donbas corresponded to all-Ukrainian trends and were dependent on the cultural and political processes taking place in the capitals. Simultaneously, the democratization of cultural life in the region was inferior to, in the terms of scale. The peculiarities of the liberalization course were related both to the specifics of the province and the regional characteristics of Donbas itself (russification, strong regional self-identification, mythologizing of the region by the authorities).

The sources of expanding the consciousness of the creative intelligentsia of the region were cultural and socio-political impulses coming from the center (Kyiv, Moscow); Western mass media (radio, press); the personal contacts with the outstanding cultural personalities of the former USSR (the tours abroad, primarily in the countries of the so-called socialist camp and the arrival of foreign groups), citizens of European countries, prisoners of Stalinist camps (occasional meetings, the contacts with relatives), the trips abroad (creative business trips), etc.

Keywords: liberalization, the «Thaw period», Donbas, provincial culture, cultural elite

* PhD (History), Associate Professor of the Domestic and Foreign History Department Chair of "Horlivka Institute for Foreign Languages" of the State Higher Educational Institution "Donbas State Pedagogical University", Dnipro, Ukraine, E-mail: stukanova_julia@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3836-5501>

**ЛІБЕРАЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ДОНБАСІ У РОКИ «ВІДЛИГИ»:
МАСШТАБИ ТА ОСОБЛИВОСТІ****Юлія Стуканова*****Анотація**

У запропонованій статті поставлено за мету вивчити лібералізаційні процеси, що відбувались в громадсько-культурному житті Донбасу під впливом «відлиги». Проаналізовано загальні тенденції та масштаби лібералізації в регіоні, виявлені регіональні особливості, означено фактори, що обумовлювали зрушення в суспільній свідомості населення краю. Відтворення духовної атмосфери в Донбасі у 1953–1964 рр. є важливим у контексті розуміння реалій функціонування культурної еліти. Авторка прагнула розкрити проблему в переломленні можливих впливів на світогляд творчої інтелігенції регіону.

Наведено статистичні дані ходу роботи з вивчення та роз'яснення постанови про культ особи та подолання його наслідків в Донецькій і Луганській областях, проаналізовано можливості одержання інформації з такого джерела, як іноземні радіопередачі й преса.

Зроблено висновок, що лібералізаційні процеси в Донбасі відповідали загальноукраїнським тенденціям і залежали від культурних і політичних процесів, що відбувались в столицях; водночас демократизація культурного життя в регіоні поступалась їм за масштабами. Особливості лібералізації були пов'язані не тільки зі специфікою провінції як такої, а й з регіональними особливостями власне Донбасу (зрусифікованість, сильна регіональна самоідентифікація, міфологізація регіону владою).

Джерелами розширення свідомості творчої інтелігенції краю були культурні й громадсько-політичні імпульси, що йшли з центру (Київ, Москва); західні засоби масової інформації (радіомовлення, преса); особистісні контакти з визнаними культурними діячами СРСР (гастролі за кордоном, передусім, в країнах так званого соціалістичного табору та приїзд іноземних колективів), громадянами європейських держав, в'язнями сталінських таборів (випадкові зустрічі, контакти з родичами), поїздки за кордон (творчі відрядження) тощо.

Ключові слова: лібералізація, «відлига», Донбас, провінційна культура, культурна еліта

Цитування: Стуканова, Ю. (2023). Лібералізаційні процеси в Донбасі у роки «відлиги»: масштаби та особливості. *Консенсус*, 4, 43–61. <https://doi.org/10.31110/consensus/2023-04/043-061>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/80>

Актуальність дослідження. Важливість звернення до тематики масштабів та особливостей лібералізації суспільного життя на Донеччині і Луганщині пов'язана з необхідністю визначення умов формування культурно-мистецьких традицій в регіоні. У розвідці авторку цікавить, передусім, яким чином лібералізаційні процеси

* кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», Дніпро, Україна. E-mail: stukanova_julia@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3836-5501>

періоду «відлиги» відбивалися на творчій діяльності представників культурної еліти. Звернення до цієї тематики дозволить виявити, у чому проявлялися, чи були помітними лібералізаційні зміни в регіоні; які культурні центри ставали взірцем для наслідування, які канали слугували джерелом інформації для змін у мисленні, свідомості, світогляді представників культурної еліти. Це дозволить глибше зрозуміти витоки формування ментальності у певних прошарків Донеччини і Луганщини у визначений період.

Історіографічний огляд. Означена тема в географічних межах регіону залишається вивченою недостатньо. Працею, яка дозволяє отримати уявлення про масштаби змін в 1960–ті роки в Донбасі, є стаття Олени Стяжкіної «К вопросу о десталинизации культурной сферы в районах Восточной Украины (на материалах Донбасса)» (1998)¹. Історикиня аналізує соціальну базу шістдесятництва та причини того, чому це явище не набуло великого масштабу, міркує про патерналістські тенденції («батьківські» за формою, жорсткі контрольовані за змістом) у відносинах влади щодо творчої інтелігенції, з'ясовує фактори, які сприяли формуванню у мешканців регіону альтернативної картини світу (такі, як закордонні поїздки, їх масштаб і можливості тощо).

Для розкриття теми є важливими висновки, висловлені в монографії американського історика Гіроакі Куромія «Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1970–1990–і роки»². Так, дослідник визначає фактори формування регіональної ідентичності, окреслює специфічні риси краю в контексті становища прикордоння, наводить факти, які свідчать, що в повоєнні роки у населення з'явилися більш вільнотомні висловлювання. Традицію розглядати Донбас як територію пограниччя, зіткнення двох світів (українського і російського цивілізаційних впливів) продовжила Ярослава Верменич, аналіз етнонаціональних процесів в Донбасі провела Лариса Якубова³.

Цінні міркування та висновки містять праці, які присвячені історії України радянського періоду. Зокрема, загальноукраїнські тенденції суспільно-культурного розвитку, аспекти провінціальності та провінціалізації культури, впливи столичних центрів (Києва, Москви) та Європи на свідомість українців (зокрема, в розрізі специфіки регіонів), повсякденність в Україні аналізують Віктор Даниленко, Мирослав Попович та ін.⁴

¹ Стяжкіна Е.В. К вопросу о десталинизации культурной сферы в районах Восточной Украины (на материалах Донбасса). *Нові сторінки історії Донбасу*: Ст. Кн. 6 / Голов. ред. З.Г. Лихолобова. Донецьк, 1998. С. 189–198.

² Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1970–1990–і роки / пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеева. К.: Основи, 2002. 510 с.

³ Верменич Я.В. Південна Україна: взаємовпливи держав та культур на цивілізаційному пограниччі. Аналітична записка / Відп. редактор В.А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 81 с.; Якубова Л.Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. К.: Інститут історії України НАНУ, 2014. С. 39–73.

⁴ Даниленко В., Лаас Н., Смольницька М. Українське суспільство: від пізнього сталінізму до хрущовської «відлиги». *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.* К., 2014. Вип. 19. С. 5–19; Попович М. Червоне століття. К.: АртЕк, 2007. С. 609–626.

Ціла низка питань, дотичних до теми пропонованої статті, на загальноукраїнському рівні висвітлюється монографії Юрія Каганова «Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія»⁵, в колективній монографії «Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси». Так, у розділі «Структури, символи, канали комунікації соціуму» розглянуто вплив на українське населення таких факторів, як «ворожі» радіоголоси, радянські політичні анекдоти (Юрій Каганов), сатира (Катерина Єремеева) тощо⁶. Роль та місце політичного анекдоту в повсякденному житті населення Донбасу в ширших хронологічних рамках (1953–1985 рр.) розглядається в статті Влади Гіцевич⁷.

Повсякденне життя в аспекті діяльності органів державної безпеки в повоєнному Донбасі, що породжувала атмосферу підозрілості, проаналізовано в монографії Станіслава Кульчицького та Лариси Якубової «Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі»⁸.

Мета статті. У роботі поставлено за мету вивчити лібералізаційні процеси, що відбувались в громадсько-культурному житті Донбасу під впливом «відлиги». Зазначена мета передбачає розв'язання таких завдань: аналіз загальних тенденцій та масштабів лібералізації в регіоні, виявлення регіональних особливостей, з'ясування факторів, що обумовлювали зрушення в суспільній свідомості населення краю. Відтворення духовної атмосфери в Донбасі в 1953–1964 рр. сприятиме кращому розумінню реалій функціонування культурної еліти.

Джерельна база представлена документами різних груп джерел. Це документи офіційного походження; матеріали особового походження; матеріали періодичної преси; довідкові видання.

Основна частина матеріалів представлена документами чотирьох державних архівів України, які вводяться до наукового обігу вперше: Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України), Державного архіву Донецької області (Держархів Донецької області).

Важливою складовою джерельної бази є особові матеріали. Частина опрацьованих спогадів зберігається в архівах⁹, інша частина є опублікованими у

⁵ Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.; Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси / Відп. ред. В. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022.

⁶ Структури, символи, канали комунікації соціуму. *Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси...* С. 263–379.

⁷ Гіцевич В.С. Роль політичного анекдоту в повсякденному житті населення Донбасу в 1953–1985 рр. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 4 (54). С. 197–205.

⁸ Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 680–689.

⁹ Держархів Донецької області. Ф. Р-6737. Володін Григорій Григорович – радянський письменник. м. Донецьк; Перша ластівка. Віталія: інтерв'ю з Галиною Гордасевич. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). Ф. 1293. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 8.

збірниках або в періодичній пресі¹⁰. Для вивчення масштабів лібералізації в Донецькому регіоні є вельми цінним і перспективним використання такого джерела, як усні історії (інтерв'ю). На відміну від соціологічних інтерв'ю, специфіка усно-історичного дослідження дозволяє створення індивідуальних або поліваріантних моделей питань. Авторкою було проведено інтерв'ю з актором обласного Донецького драмтеатру І.І. Молошніковим (2006 р.), донькою театрального режисера К. Цимбала – О.К. Цимбал (2005 р.) та окремими мешканцями регіону на питання їх обізнаності із творчістю донецьких митців (2005 р., 2010 р.)¹¹.

Третю групу джерел складає періодична преса. У роботі були використані матеріали газет і журналів – обласного («Комсомолец Донбасса», «Донбасс»), всесоюзного рівня («Советская музыка»). Публікації в пресі містять огляди, рецензії, пов'язані з діяльністю культурних установ та творчих спілок краю, спогади та ін. Також було використано довідкові матеріали, передусім, статистичні дані по Донецькій і Луганській областях, наведені в «Українській радянській енциклопедії»¹².

Основні результати дослідження. Аналізуючи лібералізаційні зміни в Донбасі в період «відлиги», слід мати на увазі, що в регіоні не було достатніх історико-культурних передумов та соціальної основи для потужного культурного і, тим більш, національно-культурного відродження (міста Донеччини і Луганщини не мали традицій культурного розвитку столичного рівня)¹³. Слід також враховувати руйнівний вплив сталінських репресій 1930-х рр., ідеологічні кампанії другої половини 1940-х років, які знищили інтелектуальну еліту, замінили природні етнонаціональні процеси в багатоетнічному регіоні на русифікацію, придушували найменші паростки вільного розвитку культури, призводили до деформації історичної пам'яті.

У 1950-ті рр., в умовах перших паростків деєсталінізації, місцеве чиновництво обійняло вичікувальну позицію і нерідко проявляло перестраховочні тенденції. Наприклад, це мало вираження у відсутності в середині 1950-х рр. інтересу партійних структур області (у м. Ворошиловграді, Жданові¹⁴) до особливостей протікання художнього життя в містах регіону при одночасній різко негативній реакції на випадки, коли твори художників одержували змогу бути виставленими в Києві або Москві¹⁵. Можна зробити висновок, що мала місце недооцінка і нівелювання

¹⁰ Гордасевич Г. Донеччина в моїй судбї. *Східний часопис*. 1995. 25 березня; Частіше усміхайтеся: інтерв'ю з Галиною Гордасевич [інтерв'ю Ірини Любовик]. *Газета для жінок*. 1994. № 5. Травень; Дзюба І. Не окремо взите життя: Док. Повість. *Київ*. 2006. № 1. С. 15–137; № 2. С. 33–113; № 3. С. 27–62 та ін.

¹¹ Розповідь І.І. Молошнікова, актора Донецького обласного українського музично-драматичного театру ім. Артема. Запис автора. 11.02.2006 р.; Розповідь А.П. Калашнікової, пенсіонерки з м. Донецька. Запис автора. 01.07.2010 р.; ; Розповідь О.К. Цимбал, пенсіонерки, в час інтерв'ю – заступниці директора з літературної частини Донецького академічного театру опери і балету ім. А. Солов'яненка. Запис автора. 11.12.2005 р.

¹² Українська Радянська енциклопедія: Українська Радянська Соціалістична Республіка / гол. ред. М.П. Бажан; АН УРСР. К.: АН УРСР, 1965. 807 с.

¹³ Андросова С.Л. Культурні процеси в Донбасі в 20-30-ті рр. XX ст.: Дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2010. С. 77, 99, 112.

¹⁴ До 1959 р. м. Луганськ мало назву Ворошиловград, м. Маріуполь до 1989 р. – Жданов.

¹⁵ ЦДАМЛМ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 347. Арк. 56–57; Спр. 478. Арк. 204–205.

художницьких процесів (на відміну від більшої уваги до пріоритетних на шкалі ідеологічної цінності мистецьких галузей, передусім літератури й театрального мистецтва) з боку місцевої влади і водночас прагнення, наскільки це можливо, зменшити ризик того, що в художніх творах митців краю буде виявлено невідповідність офіційній нормі або навіть «крамола». Найлегшим способом було не допускати виходу відомостей про культурні події й досягнення провінції на загальноукраїнський рівень.

Механізм жорсткого централізованого контролю за громадською думкою продовжував відтворюватись впродовж року після смерті Й. Сталіна. Опуцені зверху сталінські директиви продовжували виконуватись на місцях. Наприклад, услід за постановою ЦК Компартії України «Про посилення контролю за книжковими фондами книготоргової мережі республіки» від 6 грудня 1952 р. вийшла постанова від 4 квітня 1953 р. «Про перевірку книжкових фондів бібліотек республіки». У результаті, станом на 1 липня в Сталінській області було вилучено 1576 примірників книг «політично шкідливої та застарілої літератури» з бібліотечних книжкових фондів (з 3050 бібліотек було перевірено 1439) та 2315 примірників – з фондів книготоргуючих організацій¹⁶. Це мало місце й в інших українських регіонах¹⁷.

На фоні духовного піднесення в традиційних центрах України (перш за все, у Києві та Львові), масштаби лібералізації суспільного життя в Донбасі були менш помітні. Це підтверджується спогадами й свідченнями частини опитаних діячів культури і мешканців регіону¹⁸ (на матеріалі літературно-мистецького життя даний тезис доведено в дисертації О. Стяжкіної, статтях авторки¹⁹).

Сказане вище загалом відповідало закономірностям провінції (в географічному аспекті – територія країни, віддалена від центру; в культурологічному – духовно-етичний простір життя у віддалених від столиці місцевостях). Серед специфічних рис провінційної культури дослідники виділяють меншу інтенсивність і напруженість культурного життя²⁰, неадекватність оцінок, що виражається, зокрема, в недооцінці талантів та акцій, які ще не одержали визнання поза регіоном.

¹⁶ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). Ф. 1. Оп. 8. Спр. 983. Арк. 95–96, 135–136.

¹⁷ Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: динаміка складу, діяльність, стосунки з владою (друга половина 40-х – початок 60-х років ХХ ст.): дис... д. іст. н.: 07.00.01. Чернівці, 2002. С. 122.

¹⁸ Розповідь І.І. Молошнікова...; Розповідь А.П. Калашнікової... ДАДО, Ф. Р-6737. Спр. 35. Арк. 5–14, 25–27.

¹⁹ Стяжкіна Е.В. Культурные процессы в Донбассе в 1960 – началу 90-х гг.: дис... канд. ист. наук: 07.00.01. Донецк, 1996. 208 с.; Стуканова Ю.Р. Літературні процеси в Донбасі в 1953–1964 роках. *Гілея*: науковий вісник. Збірник наукових праць. Вип. 37. 2010. С. 152–159; Стуканова Ю.Р. Музичне життя Донбасу в період відлиги (1953–1964 роки). *Нові сторінки історії Донбасу*: Збірник статей. Кн. 17/18. 2009. С. 290–303; Стуканова Ю.Р. Розвиток образотворчого мистецтва Донбасу у 1950–1960-ті рр. *Актуальні проблеми сучасного економіко-гуманітарного дискурсу в Україні*: Збірник матеріалів науково-практичної інтернет-конференції (м. Кривий Ріг, 29 квітня 2016 р.). Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2016. С. 72–75; Стуканова Ю.Р. Розвиток театрального мистецтва в Донбасі в 1953–1964 роках. *Історична наука на поч. ХХІ ст.: проблеми, минуле, сучасність, перспективи*: Матеріали III та IV міжн. конф. молодих науковців. Херсон: ПП Вишемирський В. С., 2009. С. 175–179.

²⁰ Розумна О.П. Українська провінція як соціокультурний феномен. *Стратегічні пріоритети*. 2014. № 1. С. 135–137. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2014_1_20

Поряд із тим, відносно самого себе регіон продемонстрував певну динаміку лібералізаційних змін. У той час, як місцеві органи влади відтворювали модель сталінського управління, в свідомості населення регіону відбувались зрушення в бік вільнішого висловлювання думок.

Слід зауважити, що, як вважають дослідники, передумови реформ часів хрущовського правління визрівали в попередню епоху. Соціальна свідомість українського населення перебувала під впливом двоїстого досвіду (альтернативи радянській владі та, з іншого боку, можливість прийняття радянської ідентичності як позитивної психологічної ідентифікації з героїзмом і перемогою), наслідком чого стало зародження альтернативного критичного мислення²¹.

Г. Куромія показав, що вже в повоєнні роки жителі регіону стали висловлюватись більш вільнодумно. Війна породила у людей критичні погляди, розширила їхній світогляд і заохотила думати інакше. Японський дослідник зауважив, що це хоча й не призвело до обговорення реальних альтернатив існуючому режимові, однак спричинило появу порівнянь не на користь останнього²². Ці зміни охопили всі прошарки населення, як висновує фахівець історії повсякденності повоєнного Донбасу М. Герасимова²³.

Реалістичне сприйняття дійсності та прояви вільного (на рівні локальних, особистісних контактів) висловлювання в народі демонструють поточні підліткові нотатки літературного критика І. Дзюби. Він мав звичку записувати цікаві влучні (по-народному афористичні) вирази рідних, сусідів тощо²⁴.

Так само, за свідченням І. Дзюби, атмосфера в м. Сталіно²⁵ була менш позначена тотальним страхом, ніж в столиці республіки, контроль за думками в інтелігентських колах був не таким гнітючим і масштабним. Зокрема, у середовищі «мислячої частини студентства» було «чимало розкутості в думках і поведінці» (так, письменник описує свою «експромтну» (замість перевіреної в міськкомі) доповідь в період обіймання посади секретаря комітету комсомолу під час звітно-виборної комсомольської конференції в день відкриття XIX з'їзду КПРС (з приводу поганих побутових умов життя студентів та зловживань в роботі університету), через яку його, щоправда, позбавили посади)²⁶, на початку 1950-х рр. (за життя Й. Сталіна) молодь дозволяла собі політичні анекдоти, за що «в Києві... на другий день загриміли б...»²⁷.

Подібні висновки І. Дзюба зробив на основі власного досвіду та спілкування зі

²¹ Даниленко В., Лаас Н., Смольницька М. Українське суспільство: від пізнього сталінізму до хрущовської «відлиги»... С. 10–11.

²² Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі... С. 442–443.

²³ Герасимова М.С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2007. С. 76–82.

²⁴ Дзюба І. Не окремо взяте життя: Док. повість. *Київ*. 2006. № 3. С. 34.

²⁵ До 1961 р. м. Донецьк мало назву Сталіно.

²⁶ Дзюба І. Не окремо взяте життя... № 1. С. 75–76.

²⁷ Ibid. С. 80.

столичною інтелігенцією. На нашу думку, критик слушно вбачає причини цих особливостей в провінційності й русифікованості регіону. По-перше, відчуття відносної незалежності щодо центральної влади при одночасній покірності щодо її рішень є однією з характерних рис провінції. По-друге, очікування націоналістичних заворушень від багатонаціонального і русифікованого Донецького регіону були значно меншими, ніж від Центральної і Західної України.

Продовжуючи аналіз регіональних особливостей Донбасу, що впливали на специфіку лібералізаційних процесів, слід зазначити висновки Г. Куромії про те, що поряд з політикою «радянського українського націоналізму» в Східній Україні виявилася й інша тенденція, а саме – розвиток місцевого патріотизму, або регіоналізму²⁸. Державна ідеологія створювала міф про особливу роль Донбасу як місця зосередження пролетаріату. «Я виростав на Донеччині в ті часи, коли «Донбас» – це звучало гордо. ...Тоді це була «Всесоюзна кочегарка» ...Відсвіт цього, уміло створеного радянською пропагандою, почесного статусу, падав нібито на кожного донеччанина, і не один з моїх однолітків відчував свою уявну причетність до слави цього імені – Донбас», – згадував пізніше І. Дзюба²⁹.

Могутнім імпульсом для поглиблення і розширення процесу лібералізації став XX з'їзд КПРС³⁰. Поетапне оприлюднення окремих положень доповіді, що спричинила в суспільстві процес переосмислення та оновлення, активізувалося постановою Пленуму ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» від 30 червня 1956 р. В Донбасі, як і в інших регіонах республіки, починаючи з 8 липня на місцях були проведені відкриті партзібрання з обговоренням доповіді М. Хрущова. Для прикладу, станом на 20 липня 1956 р. в Сталінській області було проведено 989 зібрань, що охопили майже 56 тисяч осіб (в тому числі більше 35 тисяч безпартійних). Отже, в середньому на одному зібранні були присутні 57 осіб. Характеризуючи ступінь активності учасників зібрань, зазначимо, що в цілому виступили 5,7 тисяч осіб (або 10%), з них дві тисячі безпартійних³¹.

Інформації про перебіг обговорення постанови, що подавалися секретарями обкомів Сталінської та Ворошиловградської області, припускаємо, не фіксували усіх запитань, що задавали учасники відкритих партійних зібрань. Однак й вказані в документах запитання свідчать про прагнення людей торкнутися ширшого кола питань, ніж передбачалося владою. Наприклад, у Сталінській області хотіли одержати відповідь, чому Й. Сталіна не вважають ворогом народу; в Ворошиловградській області бажали дізнатись про наявність нових матеріалів щодо вбивства С. Кірова тощо. Подібні запитання були позначені на полях галочками³².

²⁸ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі... С. 449.

²⁹ Альманах СТЕП/СТЕР. Нескорений український Донбас. Вип. 2. Львів: Левада; Дружківка: ГО «Товариство Олекси Тихого», 2019. С. 43–45. URL: <https://muzey-dokm.pp.ua/wp-content/uploads/2019/08/Step-almanah-2019.pdf>

³⁰ Хрущов Н.С. О культе личности и его последствиях. Доклад XX съезду КПСС. *Известия ЦК КПСС*. 1989. № 3.

³¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4373. Арк. 199–200.

³² Ibid. Арк. 202, 208.

Український історик Г. Касьянов вказує на те, що в Україні процес десталінізації суспільного життя розгортався дуже мляво порівняно з іншими республіками³³. У межах самої УРСР робота по вивченню та роз'ясненню постанови про культ особи та подолання його наслідків в Донбасі (поряд з Одещиною) розгорталася найповільнішими темпами (що зазначають звітні документи до ЦК КПРС, зокрема, «Інформація про роботу партійних організацій Української РСР у зв'язку з ухвалою ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків»»³⁴.

Поетапне оприлюднення і хід обговорення рішень XX з'їзду знайшов висвітлення в спогадах Г. Володіна. Оскільки письменник мав контакти з Астраханською областю Росії, то його опис відштовхується від порівняння ситуації в населених пунктах цього краю і м. Донецька. З одного боку, підрозділ рукопису книги спогадів письменника «Годы прошлые» під назвою «Год пятьдесят шестой» починаються такими реченнями: «В Донбасе всюду бушевала «хрущевская весна» – на рабочих собраниях обсуждения... В Донецке тысячные залы забивались до отказа студентами и преподавателями техникумов и вузов, они засыпали вопросами о культе Сталина и его последствиях историков, партийных работников и писателей, и, пытавшихся говорить мягче, обтекаемее, чем на XX съезде партии, заглушали недовольным гулом и стуком...»³⁵.

З іншого боку, Г. Володін відзначає різні масштаби обговорення постанови про культ особи та подолання його наслідків, що відбувалося влітку 1956 р. Якщо в Астраханській області, де він зустрів оприлюднення постанови, воно спрямовувалося «для усіх бажаючих слухати», то на Донеччині обговорення мало обмеження (підрозділ «Шестьдесят второй», початок присвячений 1956-му року): «После Каспийского я был удивлен добровольным и доброжелательным стремлением друзей по секрету, с просьбой не делиться даже с самыми близкими, рассказать мне о докладе Н.С. Хрущева. Корда я говорил, что в Астрахани и Каспийском его читали всем желающим слушать, удивлялись. А меня удивляло... такое разное доверие к народу...»³⁶.

Незважаючи на це, творча еліта регіону була ознайомлена з матеріалами XX з'їзду, тим більш, що на неї покладалися завдання відобразити у творах мистецтва очищене від викривлень сталінізму комуністичне суспільство. Так, протягом квітня-травня в містах Києві, Харкові, Львові, Одесі, Дніпропетровську і Сталіно творчі спілки за участі Міністерства культури України мали провести кушові наради з обговоренням питання «Про стан роботи та завдання творчих організацій по створенню крупних художніх творів, вистав, кінофільмів, в яких би відображався всенародний рух по виконанню рішень XX з'їзду КПРС»³⁷. Письменники Донецької

³³ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. К.: Либідь, 1995. С. 15.

³⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4255. Арк. 255; ДАДО. Ф. Р-6737. Оп. 2. Спр. 54. Арк. 27–33.

³⁵ ДАДО. Ф. Р-6737. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 207.

³⁶ Ibid. Арк. 254.

³⁷ План «Заходів посилення роботи партійних організацій р вивчення і роз'яснення рішень XX з'їзду КПРС». ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 713. Арк. 35–37, 46–47.

організації під час загального зібрання 17-18 листопада 1956 р. прослухали лекцію «Подолання культу особи в області міжнародних відносин»³⁸.

Сильним імпульсом у розвитку політичної самосвідомості радянського суспільства стала друга критична хвиля, яка прийшла з Заходу, водночас на думку культуролога Мирослава Поповича, безпосередньо польські і угорські події більше впливали на населення Західної і Центральної України через сусідську близькість і більш поширене знання обох мов, особливо польської³⁹. Натомість центром політичної самосвідомості, особливо на українському Сході, залишалась Москва. Проте в Донбасі також існували джерела одержання інформації, основними з них були іноземні радіопередачі та преса.

Скажімо, починаючи з другої половини 1940-х рр. населення краю, як і всієї країни, почало потай слухати передачі «Голосу Америки», Німецької хвилі, Бі-Бі-Сі⁴⁰. У період загострення політичної ситуації в Східній Європі, зокрема в 1956 р., кожна передача «Голосу Америки» торкалась проблеми перебігу політичних подій у Польщі та Угорщині, про що повідомляє начальник Облліту (лист Першому Секретарю ЦК КПУ О.І. Кириченку від 3-го листопада 1956 р.)⁴¹.

За даними Міністерства зв'язку за 1955 р.⁴², у години масових сеансів (00:15 – 00:45, 6:15 – 6:45, 17:15 – 17:45) забивка антирадянського віщання повністю не забезпечувалась, зокрема в м. Сталіно прослуховувалось до десяти незакритих радіостанцій (для порівняння: у Києві – до семи, Львові і Харкові – дванадцять, Чернівцях – до двадцяти)⁴³. У містах і населених пунктах обласного й районного підпорядкування (у них були відсутні засоби захисту) передачі антирадянського змісту можна було слухати впродовж доби⁴⁴.

Дослідник Юрій Каганов наводить загальноукраїнські дані масштабу мовлення зарубіжних радіостанцій станом на 15 липня 1960 р. (документ ЦК КПРС «Про заходи активної протидії ворожій радіопропаганді, спрямованій для населення СРСР»): загальна тривалість «ворожих» програм досягала 50 годин на добу на різних радіостанціях і різними мовами. З них до 40 годин на день — російською мовою. «Голос Америки» передавав щодня впродовж 16 годин 30 хвилин програми для СРСР, зокрема російською мовою – 8 годин, українською – 2 години⁴⁵.

³⁸ ДАДО. Ф. Р-5832. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 30.

³⁹ Попович М. Червоне століття... С. 609.

⁴⁰ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі... С. 445; Розповідь О.К. Цимбал...

⁴¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4262. Арк. 89, 91–92, 95.

⁴² «Довідка про заходи боротьби із антирадянським радіомовленням» від 22 лютого 1955 р. Міністерства зв'язку до відділу агітації і пропаганди ЦК КП України (з грифом «Секретно»). ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4161. Арк. 303–304.

⁴³ Ibid. Арк. 303–304.

⁴⁴ Згідно «Довідки про заходи боротьби із антирадянським радіомовленням», для посилення боротьби з антирадянською радіопропагандою в 1956 р. в м. Сталіно планувалося будівництво радіоцентрів місцевого захисту. Однак для здійснення повної забивки на всій території України необхідно було побудувати велику кількість радіостанцій в усіх містах і райцентрах республіки, що, як констатувало Міністерство зв'язку, на той час здійснити було неможливо. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4161. Арк. 303–304.

⁴⁵ Каганов Ю. Вплив «ворожих» радіоголосів на українську аудиторію. *Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси...* С. 316.

Найяскравішим прикладом впливу «ворожих» радіоголосів на свідомість мешканців Донеччини є діяльність юнаків, робітників за професією Євгена Доніченка і Миколи Малого (відповідно, 1939 і 1937 рр. народження), які були засновниками «Реалістичного робітничого гуртка демократів» (1956 р.). Звичайно, не можна мотиви лідерів таємної організації зводити тільки до впливу роботи зарубіжних радіостанцій, Є. Доніченко з дитинства чув розповіді про жахи колективізації, голодомор 1932–33 рр., арешти й репресії, а про повстання у Воркуті (1953 р.) знав не лише з радіопередач, а й з вуст родича, що повернувся з ГУЛАГу. Водночас, таємне прослуховування зарубіжних радіостанцій відіграло вагомий роль в усвідомленні Доніченком значного розходження між дійсністю і тим, що декларувала офіційна радянська пропаганда⁴⁶.

Зауважимо, що кількість радіоприймачів в населення регіону швидко зростала⁴⁷. Цікаво було б подивитись динаміку їхнього поширення впродовж означеного періоду. На жаль, маємо дані тільки за 1964 р.: в користуванні робітників Луганської області було близько 372 тисяч радіоприймачів, Донецької – разом із телевізорами – більше 866 тисяч (для бодай приблизного уявлення частки власне радіоприймачів у Донецькій області зазначимо, що в Луганській області телевізорів було 168 тис.)⁴⁸.

Починаючи з 1956 року, у столиці та чотирнадцяти обласних центрах України поширювались такі іноземні періодичні видання, як журнал «Голос Америки», югославські газети «Борба» і «Політика», польська газета «Трибуна люду» та інші. «Голос Америки» можна було придбати вроздріб (кіоски здебільшого розташовувались у визначених, політично благонадійних, місцях, наприклад, у приміщеннях партійних установ), польські газети – також за передплатою⁴⁹.

Таблиця 1⁵⁰

**Чисельність примірників іноземних журналів і газет, що надходили в міста
Сталіно та Ворошиловград (станом на 4 січня 1957 р.)**

Кількість примірників та % від загалу	Журнал «Голос Америки»	Польська преса		
		Газети		Журнали
		Усього	Зокрема, «Трибуна люду»	
Сталіне	700 (10 %)	13 (0,7 %)	10 (1,4 %)	10 (0,9 %)
Ворошиловград	300 (4 %)	55 (3 %)	20 (2,7 %)	32 (2,7 %)
УРСР	7 000	1765	720	1168

⁴⁶ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х - початок 1990-х років. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. С. 236–237.

⁴⁷ Бобровський А.С., Нікольський В.М. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 – середині 1960-х років: Монографія. Донецьк: Норд-Пресс, 2008. С. 135.

⁴⁸ Українська Радянська енциклопедія: Українська Радянська Соціалістична Республіка... С. 661, 692.

⁴⁹ Ibid. Арк. 192, 196–198.

⁵⁰ Складено авторкою за даними: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4262. Арк. 192, 197–198.

Як видно з таблиці 1, іноземна преса продавалась у вельми незначній кількості. У 1956 р. до м. Сталіно надходило 700 примірників «Голосу Америки», до м. Ворошиловград – 300 примірників (для порівняння, в Києві розповсюджувалось 2300 примірників або 33%, Харкові – 1400 або 20%, Дніпропетровську – 500, Львові – 200)⁵¹. Отже, за кількістю екземплярів журналу загалом по Україні м. Сталіно посідало третє місце (десята частка), Ворошиловград поступався йому більше, ніж вдвічі. Обсяги польської преси, навпаки, в м. Ворошиловграді перевищували сталінські втричі. Загалом же в Донбасі у відносних показниках вони були вкрай низькими, у м. Сталіно – фактично на рівні статистичної похибки, що демонструє таблиця.

Події культурного життя в Європі висвітлювались також на шпальтах друкованих органів творчих спілок, підписка на які була для членів творчих спілок обов'язковою⁵². Хоча інформування про явища, що відбувались в рамках модерністських мистецьких течій Західної і Східної Європи, подавалось крізь призму офіційної негативної оцінки, проте було порушене замовчування⁵³.

Вагоме місце в конкретних актах впливу на розширення свідомості жителів Донбасу, передусім міської інтелігенції, мали також різнопланові особистісні контакти, серед яких можна виділити зносини з громадянами (східно)європейських держав, визнаними культурними діячами Радянського Союзу, в'язнями сталінських таборів тощо. Наприклад, спілкування з представниками іноземних делегацій, діячами літератури та мистецтва й студентами країн народної демократії (зокрема в період хрущовського правління регіон став відкритим для подібних заходів⁵⁴) сприяло знайомству з іншим способом життя, культурою Західної Європи.

Альтернативна урядовій інформація могла надходити під час обміну офіційними делегаціями, який здійснювався на рівні партійних, радянських, громадських організацій. Окремі представники культурної еліти Донбасу відвідували зарубіжжя. Зокрема, маємо подібні факти щодо діяльності Донецького театру опери і балету: артисти балету Г. Кириліна, О. Ковальов і соліст опери В. Терехов побували 1960 р. в Угорщині (у складі делегації культури і мистецтва УРСР на Декаді української культури)⁵⁵; тоді ж оперний співак Юрій Гуляєв брав участь у музичних конкурсах Відня (працював на сцені Донецької опери в 1955–1960 рр., надалі неодноразово приїжджав із виступами) й ін.⁵⁶ Музично-театральні заклади Донбасу в період «відлиги» одержали змогу вільніше запрошувати окремих виконавців і колективи з-за кордону, на їхніх сценах відбулися гастролі артистів Болгарії, Польщі,

⁵¹ Ibidem.

⁵² ДАДО. Ф. Р-5832. Спр. 43. Арк. 4–6.

⁵³ Эдельман Г. Пестрые страницы. *Советская музыка*. 1957. № 6. С. 131–133.

⁵⁴ Стяжкина Е.В. К вопросу о десталинизации культурной сферы в районах Восточной Украины (на материалах Донбасса)... С. 191–192.

⁵⁵ Хроника культурной и литературной жизни. *Донбасс*. 1960. № 1. С. 163.

⁵⁶ Горбова М.В. Художественная культура Донецкого края в XX в. *Лекции по истории украинской культуры*. Донецк, 1998. С. 79; Бабков М. Золотая медаль фестиваля – на груди донецкого певца! *Донбасс*. 1960. № 1. С. 143–144.

Угорщини, Чехословаччини, Югославії, Бельгії, Греції, Румунії, Фінляндії⁵⁷. Подібні контакти були властиві й літературним та художницьким колам краю.

Гостинне приймання іноземних делегацій сприймалося як справа честі місцевими партійними органами, управліннями культури та керівництвом літературно-мистецьких закладів і організацій. Припускаємо, що між іноземними гостями й творчими працівниками регіону мали місце зустрічі та зносини в неформальній обстановці. Підтвердженням цього можуть служити відомості про приїзд делегації з Болгарії в складі науковців, літераторів та артистів⁵⁸. Замітка в альманасі «Донбас» зазначає «непринужденною сердечною обстановку» зустрічі донецьких письменників⁵⁹ з секретарем секції драматургії СП Болгарії К. Зідаровим. Неформальний характер спілкування поєднувався з дотриманням вимог ідеологічного контролю: на зустрічі був присутнім заввідділом науки і культури обкому партії І. Гуренко. Загалом подібні контакти мали сприяти об'єктивнішому сприйманню радянських суспільно-політичних реалій культурною елітою регіону.

Найбільш поширеним і найменш контрольованим каналом проникнення об'єктивних уявлень про європейський спосіб життя і культуру, долання інформаційного вакууму стосовно міжнародної політичної ситуації, був туризм⁶⁰. Скажімо, Художній фонд, Українське театральне товариство республіки, починаючи з кінця 1950-х рр., надавали художникам і діячам театрів можливість відпочинку за кордоном⁶¹.

В Україну поверталися в'язні сталінських таборів, зокрема учасники повстанського руху. Оповідючи родичам і знайомим про своє життя, вони творили реальну загрозу розповсюдження антирадянських настроїв у суспільстві. Вище наводився приклад молодого робітника Є. Доніченка. Також можна згадати випадок, описаний у спогадах прозаїком Г. Володіним, який, повертаючися з Каспію в Донецьк в «астраханському поїзді», зустрівся з реабілітованим репресованим, «відданим більшовиком», учасником громадянської війни. Розмова з ним, розповіді останнього про трагічну долю його та родини мали величезний вплив на Григорія Володіна. Він пригадує свій стан, коли розпрощався з новим знайомим та пересів на інший потяг: «Дванадцять часів до Ясиноватой не покидал я откидного сиденья в коридоре купейного вагона, пытаюсь сигаретами успокоить себя». Пізніше спогади про

⁵⁷ Стуканова Ю.Р. Діяльність Донецького (Сталінського) театру опери і балету в 2-й пол. 1950-х – 1-й пол. 1960-х років. *Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість*: матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 12–13 травня 2005 р.). Т. 5 / відп. ред. І.І. Тимошенко. К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2005. С. 237; Стуканова Ю.Р. Музичне життя Донбасу в період відлиги (1953–1964 роки)... С. 302.

⁵⁸ Хроника культурной и литературной жизни. *Донбасс*. 1960. № 1. С. 141–142.

⁵⁹ Були присутні голова Донецької організації СРПУ П. Байдебур, літературний критик А. Ключья, О. Іонов, Г. Володін, М. Гревцов, О. Чепіжний, Б. Орлов, К. Тесленко.

⁶⁰ Дмитрук В.І. Реакція українського суспільства на події 1968 р. в Чехословаччині: громадська думка, форми протесту, позиція владних структур: автореф. дис... канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України». Х., 2002. С. 12–13.

⁶¹ ДАДО. Ф. Р-5180. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 53.

спілкування з репресованим більшовиком надихнули письменника на роботу над повістю «Лебеди кличуть на Каспій»⁶².

Ще одним аспектом, що віддзеркалював суспільно-політичну атмосферу українського суспільства, був радянський політичний анекдот. Дослідники цього феномену (Олексій Юрчак, Юрій Каганов) наголошують на тому, що участь у ритуалі спільного розповідання анекдотів і спільного сміху над ним нагадувала маркер, який показував ставлення учасників цього процесу до радянської системи, був водночас способом досягнення міжособистісної довіри. Особливо бажання самовираження на рівні анекдотної творчості посилювалося на початку 1960-х рр.⁶³ Як дослідила В. Гіцевич на матеріалі Донбасу, анекдоти, пов'язані з подіями розвінчання «культу особи» були в трійці найпопулярніших тем поряд з продовольчою та житловою проблемами⁶⁴. Також популярними були анекдоти, які висміювали партійні й політичні інститути та ефемерність ідей комунізму, волонтаристські заходи М. Хрущова тощо⁶⁵. Дослідження демонструють те, що процеси десталінізації сприяли більш сміливому висловленню мешканцями Донбасу критичного ставлення до радянської дійсності⁶⁶, що проявилось себе в ритуалі розповідання політичних анекдотів.

У процесі пом'якшення режиму, розширення кола реформ та їхнього поглиблення, відбулося зрушення в суспільній свідомості на всіх її рівнях – соціально-психологічному, моральному та ідеологічному. Виразніше воно спостерігалось серед інтелігенції, насамперед творчої. Саме в ній з'явилися люди, які щиро сподівалися зробити суспільство демократичним і ліберальним, справді правовим. Закономірно, що процеси демократизації та оновлення передусім охопили молоде покоління⁶⁷, яке легше долато усталені стереотипи, прагнуло долучитись до процесів духовного відродження, висловити свою громадянську позицію.

Найперші симптоми потепління духовної атмосфери виразились піднесенням в літературно-мистецькій сфері, що проявилось на всіх рівнях, зокрема й аматорському. У регіоні спостерігалася значна активізація художньої самодіяльності, що було характерним для СРСР загалом. Дослідження форм дозвілля населення країни, проведене російським дослідником проблеми масової свідомості радянського суспільства Б. Грушиним, показало, що значна частина міських жителів (кожний шостий-сьомий респондент) проявляли інтерес до художньої культури, зокрема у

⁶² ДАДО. Ф. Р-6737. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 251, 254–255.

⁶³ Каганов Ю. Радянський політичний анекдот. *Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси...* С. 334–335.

⁶⁴ Гіцевич В. Роль політичного анекдоту в повсякденному житті... С. 199.

⁶⁵ Ibid. С. 200–201; Бардіна А. Політичний анекдот як історичне джерело політичної історії СРСР сер. 1950-х – сер. 1960-х рр. (за джерелами усного походження). *Шляхи розвитку науки в сучасних кризових умовах*: тези доп. II міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Дніпро, 3–4 червня 2021 р.). Дніпро, 2021. С. 166.

⁶⁶ В. Гіцевич та А. Бардіна опитували мешканців Донецької області.

⁶⁷ Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія... С. 122–124; Пашиніна Т. С. Молодіжний рух в Україні в другій половині 50-х – 80-х ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2004. С. 9–14.

формі власної участі в роботі непрофесійних мистецьких колективів. Утім, ці чималі середні показники виникали за рахунок підвищеної активності молоді⁶⁸. Наприклад, у 1953 р. в огляді художньої самодіяльності Сталінської області взяли участь понад 1500 колективів, у 1960 р. – 6700 (більш 150 тис. осіб)⁶⁹. Історикиня О. Стяжкіна у своїй дисертаційній роботі наводить такі дані: колективи художньої самодіяльності області в 1960 р. охоплювали приблизно 100 тис. осіб⁷⁰. На початку 1965 р. в Донецькій області працювало 4 785 самодіяльних гуртків, в Луганській – більше 3500⁷¹.

Звісно, не можна не брати до уваги, що певна частина гуртків самодіяльності могла виникати безпосередньо напередодні або впродовж фестивалів та оглядів із суто популістською метою, щоб створити картину потужної активності народних мас, і досить швидко виявляли свою нежиттєздатність. Наприклад, під час фестивалю 1955 р. в Донецькій області комсомольські активісти Ново-Краматорського машинобудівного заводу ім. Сталіна створили 19 нових гуртків художньої самодіяльності; у дні підготовки до Декади в Старобешівському районі було створено 32 нових колективи⁷². Водночас об'єктивно зростання аматорських творчих колективів було пов'язане з поживавленням суспільного життя.

Деякі з них, без сумніву, ставали осередками вільнодумства й втягували молодь у вир загальноукраїнського культурного піднесення. Очевидним свідцтвом сказаного були саме літературні гуртки, адже українське шістдесятництво вибухнуло поезією, яка означала відродження вбитої Системою «внутрішньої людини», воскресаючої через свій бунт⁷³. Найяскравішими (а почасти й найкраще вивченими) прикладами постають літературне об'єднання «Обрій» (при редакції газети «Комсомолец Донбасу»), Клуб молодого літератора (при Донецькій філії СПУ) та гурток «Молоді голоси» під керівництвом Тимофія Духовного (при філологічному факультеті Сталінського педінституту)⁷⁴.

Симптоматичним є випадок з поеткою Галиною Гордасевич, яка, за власним свідченням, «клялася» не мати «нічого спільного з літературою» (після засудження у 16-річному віці на десять років позбавлення волі за звинуваченням у складанні

⁶⁸ Грушин Б.А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина. Жизнь 1-я. Эпоха Хрущева. М.: Прогресс-Традиция, 2001. С. 490, 492.

⁶⁹ Інформація «Про хід підготовки до обласного і республіканського огляду художньої самодіяльності в Сталінській області станом на 15 жовтня 1953 р.». ДАДЮ. Ф. П-326. Оп. 8. Спр. 985. Арк. 33; Мельников М. Народные таланты: к Декаде. *Донбасс*. 1960. № 5. С. 147.

⁷⁰ Стяжкіна Е.В. Культурные процессы в Донбассе в 1960 – нач 90-х гг.... С. 145.

⁷¹ Українська Радянська енциклопедія: Українська Радянська Соціалістична Республіка... С. 661, 692.

⁷² Мартынов А., Николенко К., Пальм А. Пусть закаляется дружба, как сталь. Песней о мире звенит фестиваль. *Комсомолец Донбасса*. 1955. 13 июля; Хроника культурной и литературной жизни... С. 183.

⁷³ Пахльовська О. Українські шістдесятники: філософія бунту. *Сучасність*. 2000. № 4. С. 67, 72.

⁷⁴ Утворення молодіжних літоб'єднань було характерним симптомом літературного життя Донбасу 1960-х років: Константинівське об'єднання при редакції «Знам'я індустрії» (1960), Красноармійське «Мрія» (1963), Амвросіївське об'єднання «Іва» (1964), Шахтарське і Новоазовське (1965), Селідовське «Обрій» (1966) та ін. Про це див.: Стяжкіна Е.В. Культурные процессы в Донбассе в 1960 – нач 90-х гг.... С. 97.

націоналістичних віршів⁷⁵), а 1962 р. «зовсім несподівано ... потрапила в літературне об'єднання «Обрій» і вірші почали з неї «фонтаном бити». Г. Гордасевич усвідомила, що поезія – її покликання⁷⁶. Вплив лідера «Молодих голосів» викладача зарубіжної літератури Т. Духовного на студентське оточення характеризує І. Дзюба, стверджуючи, що на початку 1950-х рр. саме особистість Тимофія Трифоновича була одним із важливих чинників, що надали поштовх у напрямі становлення національної самосвідомості тогочасного Дзюби-студента: «його вищою мірою інтелігентна українська мова і весь його «аристократичний» образ... опонували стереотипові плебейськості українства...»⁷⁷.

Спогади літературного критика засвідчують, що м. Сталіно надавало певні імпульси для пробудження національного самоусвідомлення. Розумінню, що «українська мова можлива не тільки в побуті “низів”», сприяло також певне обертання майбутнього шестидесятника в літературних і журналістських колах м. Сталіно. Можливість ознайомлення з творчістю письменників «розстріляного відродження» міг надавати літературний і театральний критик Андрій Ключчя. Він зберігав українську періодику та видання 1920 – 30-х рр. і ділився з тими, кому довіряв і вважав перспективними в плані літературно-журналістського майбутнього. Отже, І. Дзюба прочитав на початку 1950-х рр. твори В. Винниченка та М. Хвильового. Утім, вплив цей був значно меншим за масштабами, ніж у столиці, що відображено й у спогадах останнього, який, характеризуючи київський період життя, використовує вираз «вибухнуло» (пробудження національної самосвідомості)⁷⁸. Важливою умовою для цього була спадкоємність, яка в регіоні мала місце, однак була вузькою за можливостями впливу.

Висновки. Підбиваючи підсумки, слід сказати, що лібералізаційні процеси в Донбасі відповідали загальноукраїнським тенденціям і залежали від культурних і політичних процесів, що відбувались у столицях. Водночас демократизація культурного життя в регіоні поступалась їм за масштабами. Особливості лібералізації були пов'язані й зі специфікою провінції як такої, і з регіональними рисами власне Донбасу (зрусифікованість, сильна регіональна самоідентифікація, міфологізація регіону владою). Джерелами розширення свідомості творчої інтелігенції краю були культурні і громадсько-політичні імпульси, що йшли з центру; західні засоби масової інформації; особистісні контакти з визнаними культурними діячами СРСР, громадянами європейських держав, в'язнями сталінських таборів, поїздки за кордон тощо.

⁷⁵ У 1954 р. вийшла на волю й наступного року за «оргнабором» потрапила на Донеччину (починала різноробочою, протягом 1966–1971 рр. здобула освіту в Московському літературному інституті ім. Максима Горького): Гордасевич Г. Донеччина в моїй судбї...; Гордасевич Г.Л. Соло для дівочого голосу. Львів: ДОБРА СПРАВА, 2001. С. 3.

⁷⁶ Частіше усміхайтеся: інтерв'ю з Галиною Гордасевич...; Перша ластівка. Віталія: інтерв'ю з Галиною Гордасевич...; Гордасевич Г. Донеччина в моїй судбї...

⁷⁷ Дзюба І. Не окремо взяте життя... № 1. С. 67–68, 69.

⁷⁸ Ibid. С. 67–69.

Перспективи подальшого дослідження теми можуть лежати в площині розширення хронологічних меж, спробі визначити, якою мірою лібералізація торкнулася міського, напівміського й сільського середовища, а також ширшого залучення матеріалів інтерв'ю пересічних мешканців Донеччини і Луганщини, чия молодість припала на роки «відлиги».

REFERENCES

- Almanakh STEP/STER. Neskorenyi ukrainskyi Donbas (2019) [Almanac STEP/STEP. Unconquered Ukrainian Donbas]. Vyp. 2. Lviv: Levada; Druzhkivka: HO «Tovarystvo Oleksy Tykhoho» [in Ukrainian].
- Androsova, S.L. (2010). Kulturni protsesy v Donbasi v 20-30-ti rr. XX st.: Dys.... kand. ist. nauk [Cultural processes in Donbas in the 20s and 30s of the 20th century]: 07.00.01. Donetsk [in Ukrainian].
- Bardina, A. (2021). Politychnyi anekdot yak istorychne dzherelo politychnoi istorii SRSR ser. 1950-kh – ser. 1960-kh rr. (za dzherelamy usnogo pokhodzhennia). *Shliakhy rozvytku nauky v suchasnykh kryzovykh umovakh: tezy dop. II mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi internet-konferentsii* (m. Dnipro, 3–4 chervnia 2021 r.). Dnipro, 165–167 [in Ukrainian].
- Bobrovskiy, A.S. & Nikolskiy, V.M. (2008). *Sotsialna polityka radianskoi derzhavy ta yii realizatsiia v Donbasi u 1943 – seredyni 1960-kh rokiv* [The social policy of the Soviet state and its implementation in Donbas in 1943 – the mid-1960s]: Monohrafiia. Donetsk: Nord-Press [in Ukrainian].
- Vermenych, Ya.V. (2015). *Pivdenna Ukraina: vzaiemovplyvy derzhav ta kultur na tsyvilizatsiinomu pohranychchi. Analychna zapyska* [Southern Ukraine: mutual influences of states and cultures on the civilizational frontier. Analytical note] / Vidp. redaktor V.A. Smolii. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Herasymova, M.S. (2007). Povsiakdenne zhyttia naselennia Donbasu v 1945–1953 rr. [Everyday life of the population of Donbas in 1945–1953]: dys.... kand. ist. nauk.: 07.00.01. Donetsk [in Ukrainian].
- Hitsevych, V.S. (2013). Rol politychnoho anekdotu v povsiakdennomu zhytti naselennia Donbasu v 1953–1985 rr. [The role of a political anecdote in the everyday life of the population of Donbas in 1953–1985]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*. 4 (54), 197–205 [in Ukrainian].
- Gorbova, M.V. (1998). KHudozhestvennaia kultura Donetskogo kraia v XX v [Artistic culture of the Donetsk region in the twentieth century]. *Lektsii po istorii ukrainskoi kultury*. Donetsk [in Russian].
- Grushin, B.A. (2001). CHetyre zhizni Rossii v zerkale oprosov obshchestvennogo mneniia. Ocherki massovogo soznaniia rossiian vremen Khrushcheva, Brezhneva, Gorbacheva i Eltsina. ZHizn 1-ia. Epokha Khrushcheva [Four lives of Russia in the mirror of public opinion polls. Essays on the mass consciousness of Russians during the times of Khrushchev, Brezhnev, Gorbachev and Yeltsin. Life 1st. Khrushchev era]. M.: Progress-Traditsiia [in Russian].
- Danylenko, V., Laas, N. & Smolnitska, M. (2014). Ukrainske suspilstvo: vid piznogo stalinizmu do khrushchovskoi «vidlyhy» [Ukrainian society: from late Stalinism to Khrushchev's «thaw»]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*. Vyp. 19, 5–19 [in Ukrainian].
- Dmytruk, V.I. (2002). Reaktsiia ukrainskoho suspilstva na podii 1968 r. v Chexoslovachchyni: hromadska dumka, formy protestu, pozytsiia vladnykh struktur [The reaction of Ukrainian society to the events of 1968 in Czechoslovakia: public opinion, forms of protest, position of

- power structures]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk.: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy». Kharkiv [in Ukrainian].
- Kahanov, Yu. (2019). *Konstruiuvannia «radianskoi liudy» (1953–1991): ukrainska versiia* [Construction of the «Soviet human» (1953–1991): Ukrainian version]. Zaporizhzhia : Inter-M [in Ukrainian].
- Kasianov, H. (1995). *Nezghodni: ukrainska intelihtentsiia v rusi oporu 1960–80-kh rokiv* [Dissent: Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s–80s]. K.: Lybid [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S., & Yakubova, L. (2015). *Donechchyna i Luhanshchyna u XVII–XXI st.st.: istorychni faktory y politychni tekhnolohii formuvannia osoblyvoho ta zahalnoho u rehionalnomu prostori* [Donetsk region and Luhansk region in the 17th–21st centuries: historical factors and political technologies of the formation of the special and the general in the regional space]. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kuromiia, H. (2002). *Svoboda i teror u Donbasi: ukrainsko-rosiiske prykordonnia, 1970–1990-i roky* [Freedom and terror in Donbas: the Ukrainian-Russian border, 1970s–1990s] / per. z anh. H. Korian, V. Aheieva. K.: Osnovy [in Ukrainian].
- Marusyk, T.V. (2002). *Zakhidnoukrainska humanitarna intelihtentsiia: dynamika skladu, diialnist, stosunky z vladoiu (druha polovyna 40-kh – pochatok 60-kh rokiv XX st.)* [Western Ukrainian humanitarian intelligentsia: composition dynamics, activities, relations with the authorities (the second half of the 40s – the beginning of the 60s of the 20th century)]: dys.... doktora ist. nauk (spets. 07.00.01). Chernivtsi [in Ukrainian].
- Pakhlovska, O. (2000). *Ukrainski shistdesiatnyky: filosofii buntu* [Ukrainian sixties: philosophy of rebellion]. *Suchasnist*, 4, 65–84 [in Ukrainian].
- Pashynina, T.S. (2004). *Molodizhnyi rukh v Ukraini v druhii polovyni 50-kh – 80-kh XX st.* [The youth movement in Ukraine in the second half of the 50s – 80s of the 20th century.]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy». Kyiv [in Ukrainian].
- Popovych, M. (2007). *Chervone stolittia* [Red century]. K.: ArtEk [in Ukrainian].
- Rozumna, O.P. (2014). *Ukrainska provintsiiia yak sotsiokulturnyi fenomen* [The Ukrainian province as a socio-cultural phenomenon]. *Stratehichni priorytety*, 1, 135–140 [in Ukrainian].
- Rusnachenko, A. (1998). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv* [National liberation movement in Ukraine: mid-1950s – early 1990s]. K.: Vyd-vo im. Oleny Telihi [in Ukrainian].
- Ukrainske suspilstvo v 1960–1980-kh rr. Istorychni narysy (2022) [Ukrainian society in the 1960s–1980s. Historical essays] / Vidp. red. V. Danylenko. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 959 s. [in Ukrainian].
- Stukanova, Yu.R. (2005). *Diialnist Donetskoho (Stalinskoho) teatru opery i baletu v 2-i pol. 1950-kh – 1-i pol. 1960-kh rokiv* [Activity of the Donetsk (Stalinsky) Opera and Ballet Theater in the 2nd half. 1950s – 1st half. 1960s]. *Molod, osvita, nauka, kultura i natsionalna samosvidomist: materialy VIII Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 12–13 travnia 2005 r.)*. T. 5 / vidp. red. I.I. Tymoshenko. K.: Vyd-vo Yevrop. un-tu. 235–238 [in Ukrainian].
- Stukanova, Yu.R. (2010). *Literaturni protsesy v Donbasi v 1953–1964 rokakh* [Literary processes in Donbas in 1953–1964]. *Hileia: naukovyi visnyk: Zbirnyk naukovykh prats*, 37, 152–159 [in Ukrainian].
- Stukanova, Yu.R. (2009). *Muzychne zhyttia Donbasu v period vidlyhy (1953–1964 roky)* [Musical life of Donbas during the thaw period (1953–1964)]. *Novi storinky istorii Donbasu: Zbirnyk statei*.

- Kn. 17/18, 290–303 [in Ukrainian].
- Stukanova, Yu.R. (2016). Rozvytok obrazotvorchoho mystetstva Donbasu u 1950–1960-ti rr. [The development of the fine arts of Donbass in the 1950s and 1960s]. *Aktualni problemy suchasnoho ekonomiko-humanitarnoho dyskursu v Ukraini*: Zbirnyk materialiv naukovo-praktychnoi internet-konferentsii (m. Kryvyi Rih, 29 kvitnia 2016 r.). Kryvyi Rih: DonNUET, 72–75 [in Ukrainian].
- Stukanova, Yu.R. (2009). Rozvytok teatralnoho mystetstva v Donbasi v 1953–1964 rokakh [Development of theater art in Donbas in 1953–1964]. *Istorychna nauka na poch. XXI st.: problemy, mynule, suchasnist, perspektyvy*: Materialy III ta IV mizhn. konf. molodykh naukovtsiv. Kherson: PP Vyshemyrskyi V., 175–179 [in Ukrainian].
- Stiazhkina, E.V. (1998). K voprosu o destalinizatsii kulturnoi sfery v raionakh Vostochnoi Ukrainy na materialakh Donbassa [On the issue of de-Stalinization of the cultural sphere in the regions of Eastern Ukraine (based on materials from Donbass)]. *Novi storinky istorii Donbasu*: St. Kn. 6/ Holov. red. Z. H. Lykholobova. Donetsk, 189–198 [in Russian].
- Stiazhkina, E.V. (1996). *Kulturnye protsessy v Donbasse v 1960 nach 90-kh gg.* [Cultural processes in Donbass in the 1960s – early 90s]: dis. kand. ist. nauk. 07 00 01. Donetsk [in Russian].
- Yakubova, L.D. (2014). Etnonatsionalna istoriia Donbasu: tendentsii, superechnosti, perspektyvy v svitli suchasnoho etapu ukrainskoho natsiotvorennia [Ethno-national history of Donbas: trends, contradictions, perspectives in the light of the modern stage of Ukrainian nation-building]. K.: Instytut istorii Ukraïny NANU [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2023-04/062-070

УДК (UDC) 94 (477) : 930.1

TERRORIST ATTACK IN OLENIVKA AS AN ACT OF CONSCIOUS DESTRUCTION OF THE UKRAINIAN JAPHETHIC ELITE

Viktoriia Pazdrii***Pavlo Antoniuk****

Abstract

The tragedy in Olenivka in 2022, July 29, forced historiographers to rethink the deliberate destruction of the Ukrainian elite, including the military, by the Russians. This trend was traced back to imperial times, continued by the communists, and «revived» by the modern Russian neo-fascist government. Ideological warfare is waged not only against specific historical figures, but also against the very ideal of the Ukrainian elite, which was best described by the prominent historiosophist V. Lypynskyi as «Japhethic». The destruction of prisoners from Azov Regiment as the elite of the Ukrainian army is a deliberate partial genocide of the people, an attempt to level the Ukrainian statehood itself, which is supported by a military elite that consciously professes and shares national traditions and values.

The purpose of the article is to provide a historiosophical analysis of the ideological foundations of the terrorist attack in Olenivka as an act of deliberate destruction of the Ukrainian Japhethic elite (according to the historiosophical concept of V. Lypynskyi), including: understanding the role of the Azov Regiment as a symbol of the military elite in modern history; identifying possible ideological causes of the terrorist attack in Olenivka; proving the importance of a comprehensive study of the tragedy in Olenivka for understanding the confrontation between the Ukrainian national ideal and the «Russian world».

Methodology. The main methods of the study are descriptive and historiosophical analysis, comparative historical method (in particular, when comparing the ideological background of the tragedies in Katyn and Olenivka), generalization, inductive method (finding out the ideological causes of the tragedy on the basis of specific historical facts).

Scientific novelty. The causes of the genocide of the Japhethic Ukrainian elite as carriers of the national ideal have not been studied by Ukrainian historians, so the article contains scientific novelty.

Conclusions. Understanding all aspects of the confrontation between the Ukrainian national elite ideal and the anti-ideals of Russian neo-nazism, including the ideological basis of the massacre of the people from Azov Regiment, will help restore historical justice and prevent manifestations of partial genocide by the military elite in the future.

Keywords: history of Ukraine, modern history, Ukrainian-Russian war, Azov Regiment, national elite, Ukrainian Japhethism

* PhD student of the National Research Institute of Ukrainian Studies of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine. E-mail: vikapazdrii@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-5366-6789>

** PhD student of the National Research Institute of Ukrainian Studies of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine. E-mail: Rikipasha222@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0378-298X>

ОЛЕНІВСЬКИЙ ТЕРАКТ ЯК АКТ СВІДОМОГО НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЯФЕТИЧНОЇ ЕЛІТИ

Вікторія Паздрій*

Павло Антонюк**

Анотація

Оленівська трагедія 29 липня 2022 р. змусила учених-історіософів по-новому переосмислити свідоме нищення росіянами української еліти, зокрема військової. Ця тенденція простежувалася ще в імперські часи, продовжилася більшовиками та «відроджена» сучасною російською неофашистською владою. Ідеологічна війна ведеться не лише з конкретними історичними особистостями, а й із самим ідеалом української еліти, який був якнайповніше описаний видатним історіософом В. Липинським як «яфетичний». Нищення полонених азовців, як еліти українського війська, є свідомим частковим геноцидом народу, намаганням нівелювати саму українську державність, опорою якої є військова еліта, яка свідомо сповідує й поділяє народні традиції й цінності.

Метою статті є історіософський аналіз ідеологічних підстав оленівського теракту як акту свідомого нищення української яфетичної еліти (за історіософським концептом В. Липинського), включаючи: осмислення ролі полку «Азов» як символу військової еліти в новітній історії; визначення можливих ідеологічних причин теракту в Оленівці; доведення вагомості усебічного дослідження оленівської трагедії для розуміння протистояння українського національного ідеалу й «руського мира».

Методологія. Основними методами дослідження є описовий та історіософський аналіз, порівняльно-історичний метод (зокрема, при співставленні ідеологічного підґрунтя катинської й оленівської трагедій), узагальнення, індуктивний метод (з'ясування ідеологічних причин трагедії на основі конкретних історичних фактів).

Наукова новизна. Причини геноциду яфетичної української еліти як носіїв національного ідеалу на сьогодні практично не досліджені українськими історіософами, тому стаття містить наукову новизну.

Висновки. Осмислення усіх аспектів протистояння українського національного елітного ідеалу та антиідеалів російського неонацизму, у т.ч. на прикладі ідеологічного підґрунтя розправи над азовцями, допоможе відновити історичну справедливість та запобігти проявам часткового геноциду військової еліти в майбутньому.

Ключові слова: історія України, новітня історія, українсько-російська війна, полк «Азов», національна еліта, українська яфетичність

Цитування: Паздрій, В. & Антонюк, П. (2023). Оленівський теракт як акт свідомого нищення української яфетичної еліти. *Консенсус*, 4, 62–70. <https://doi.org/10.31110/consensus/2023-04/062-070>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/81>

* аспірантка Національного науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України, Київ, Україна. E-mail: vikapazdrii@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-5366-6789>

** аспірантка Національного науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України, Київ, Україна. E-mail: Rikipasha222@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0378-298X>

Постановка проблеми. Уся історія військової й не лише військової агресії росії проти українців позначена свідомим прагненням нищити в першу чергу еліту українського народу. Причому мова йде не тільки про фізичну ліквідацію певних осіб. Наприклад, Катерина II писала в листі до князя Олександра Вяземського з нагоди його призначення на посаду генерал-прокурора Сенату в лютому 1764 р.: «...когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб навек и имя гетманов исчезло»¹.

Будучи, за виразом Зенона Когути, «освіченим деспотом»², Катерина II керувалася в цьому рішенні не лише холодною політичною логікою, а й чітким усвідомленням того, яке значення для консолідації українського етносу має ідеал історичного лідера та видатної історичної особистості взагалі. Пізніше свідому війну з історичним ідеалом українства, яка досягла апогею за часів правління Катерини II, продовжили й більшовики як реставратори квазіімперії на колишніх імперських теренах.

Фундатор державницької школи української історіографії В'ячеслав Липинський у своєму історіософському памфлеті «Хам та Яфет» (1928) алегорично описував національний історичний ідеал як «Яфетів», консолідуючу силу української національної етноментальності. Ця сила, за В. Липинським, «джерело єдності мусить мати в собі, а не зовні»³, ґрунтується на відданості національній ідеї, традиційним консервативним цінностям нації, усвідомленні власної приналежності до «батьківських» історичних надбань. «Яфетова Сила» українства, яка породжується національним ідеалом, є дієюю «опорою Законної, Маєстатичної і Загальної – Державної Української Влади»⁴.

Саме тому зусилля антиукраїнських імперців, більшовиків і сучасних носіїв ворожих наративів спрямовані передусім на знищення всього, що пов'язане з українським «Яфетовим Ідеалом»; символів державності, одним із яких, безумовно, є полк «Азов». Історіософське дослідження ідеологічних підстав цього та інших злочинів росії, спрямованих на знищення історичних ідеалів української нації, важливе для глибокого розуміння причин російсько-української війни та особливостей її перебігу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичні передумови й сучасні виклики агресії росії проти України розглядалися П.П. Гай-Нижником, Л.Л. Залізником, І.Й. Краснодемською, Ю.С. Фігурним, О.А. Чирковим, Л.В. Чупрієм⁵.

¹ Воссоединение 1654 г. Екатерина II о необходимости обрусения Малороссии и искоренения гетманства. *Likbez: історичний фронт*. 2014. 13 грудня. URL: https://likbez.org.ua/russification_hetmanate.html

² Когут З. Боротьба Катерини II проти української автономії: усунення гетьмана Розумовського. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. К.: Основи, 1996. 317 с.

³ Липинський В.К. Хам і Яфет: з приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р. Л.: Поступ, 1928. С. 25.

⁴ Ibidem.

⁵ Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / упор. П.П. Гай-Нижник; авт. кол.: П.П. Гай-Нижник, Л.Л. Залізник, І.Й. Краснодемська, Ю.С. Фігурний, О.А. Чирков, Л.В. Чупрій. К.: МП «Леся», 2016. 586 с.

Екзистенціальний вимір російсько-української війни проаналізований С.В. Толстовим⁶. На особливості російської «гібридної агресії», у т.ч. ідеологічної, звертає увагу А.М. Сиротенко⁷.

Досить ґрунтовне історико-політичне дослідження гібридної війни росії проти України проведене В. Головченком і М. Дорошком⁸. Корисною для розуміння причин і наслідків актів свідомого нищення українських національних ідеалів росією також є праця М. Дорошка «Неоголошені війни Росії проти України у XX – на початку XXI ст.: причини і наслідки»⁹.

Мета і завдання статті. Метою наукового дослідження є історіософський аналіз ідеологічних підстав оленівського теракту як акту свідомого нищення української яфетичної еліти (за історіософським концептом В. Липинського). Досягнення мети передбачає виконання таких основних завдань: осмислення ролі полку «Азов» як символу військової еліти в новітній історії; визначення можливих ідеологічних причин теракту в Оленівці; доведення вагомості всебічного дослідження оленівської трагедії для розуміння протистояння українського національного ідеалу й «руського мира».

Виклад основного матеріалу. Історично склалося так, що військова еліта відігравала провідну роль у становленні української нації. Зокрема, український козак традиційно поєднував у собі образи представників не лише військової, а й політичної (отамани, які стали гетьманами), творчої (козацьке бароко, козацькі думи, пісні й балади тощо), подекуди навіть духовної (традиція запорожців «спасатися» наприкінці життя в монастирях) еліти. Історія січового й гетьманського козацтва репрезентує історіософський феномен інтегрування й подальший розвиток різних типів національної еліти в одному, провідному (військовому).

Українська військова еліта споконвіку була яфетичною, її ідеологічна доктрина базувалася на моделі пошановування батьківського («Ноевого») синівським («Яфетовим»). Про це, наприклад, свідчать, традиційні для козаків звертання «батьки», «братчики», «дітки». Козацтво на всіх етапах його розвитку втілювало в життя ту українську яфетичність, про яку В. Липинський свого часу писав так: «...починають почувати себе рідними братами і рідними синами одної Української землі»¹⁰. Оскільки, за К. Настоящою, «культурна традиція являє собою: транчасовий, багатолінійний, гнучкий, креативний процес (або сукупність інноваційно-

⁶ Толстов С.В. Екзистенціальний вимір російсько-української війни. *Інститут всесвітньої історії Національної академії Наук України*. URL: <https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy/ekzystentsialnyi-vymir-rosiiskoukrainskoi-viiny.html>

⁷ Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України : монографія / за заг. ред. А.М. Сиротенка. К.: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2020. 176 с.

⁸ Головченко В., Дорошко М. Гібридна війна Росії проти України: історико-політичне дослідження. К.: Ніка-Центр, 2016. 184 с.

⁹ Дорошко М. Неоголошені війни Росії проти України у XX – на початку XXI ст.: причини і наслідки. К.: Ніка-Центр, 2018. 192 с.

¹⁰ Липинський В.К. Хам і Яфет: з приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р. Л.: Поступ, 1928. С. 22.

інституціоналізаційних процесів), що обумовлює змістовну цілісність культури (культурної системи, культурного організму) в динаміці постійного самовідтворення комплексу власних адаптивно-захисних функцій»¹¹, є підстави говорити про те, що яфетична військово-елітарна культура сьогодні є настільки ж актуальною, як у добу козаччини та на початку ХХ ст.

Українська військова еліта в усі часи свідомо, наскільки це вдавалося, слідувала традиціям козацтва. Зокрема, Українська Повстанська Армія, що діяла у 1941–1944 рр., називала себе «Поліською Січчю». Немало козацьких традицій у їх сучасному осмисленні лежать і в основі самотутньої культури полку «Азов», який нерідко називають очевидним феноменом російсько-українського конфлікту¹². Про це свідчить, зокрема, назва навчально-мобілізаційного центру «Козацький легіон» — окремої структури при батальйоні, що локалізувалася в Києві та здійснювала набір і первісну підготовку особового складу¹³.

Яфетичними, на нашу думку, особливостями культури азовців можна вважати:

- самопозиціонування бійців полку як націоналістів при розумінні націоналізму як «любові до своєї нації, культури, цінностей»¹⁴, що цілком співпадає з консервативними традиціями військової еліти минулих століть;

- ідею самотутнього національного військового товариства (традиційне звертання «друзе») із власним уставом і традиціями;

- заслужена репутація «народного війська» (притому, що, на відміну від «Айдару», «Горині» чи «Донбасу-України», «Азов» був заснований у 2014 р. як батальйон патрульної служби міліції¹⁵, а не добровольчий батальйон);

- тяжіння до самотутньої національної релігійності. Попри те, що захоплення багатьох азовців неоязичництвом відрізняється від християнських вірувань козацтва та «церковного авторитету», про який писав В. Липинський, саме усвідомлення значення релігії для особистості й держави наближає ідеологію «Азову» до традиціоналізму;

- позитивна репутація й авторитет серед закордонних колег і волонтерів, що означає входження в, за словами В. Липинського, «рицарську, в західних традиціях виховану, Західну Європу»¹⁶. Зокрема, «Азов» відомий як перше військо формування України, яке повністю перейшло на стандарти НАТО¹⁷;

¹¹ Настояща К. Українська культурна традиція в ситуації постмодерного соціуму: актуалізація потенціалу самозбереження. *Булава*. 2016. URL: http://bulava.in.ua/nastoyascha_ukr-kult-trad.html

¹² Кириллов Д. Екскурсія в «Азов». Один день із українським полком спецпризначення. *Радіо Свобода*. 2018. 21 червня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29311168.html>

¹³ Кравченко М. Азовський батальйонний архів: нерегламентована документація добровольчого батальйону «Азов» за травень – вересень 2014 року. *Архіви України*. 2021. Вип. 3. № 328. С. 151–161.

¹⁴ «Україна для мене – це моя культура», – черкашанин з полку «Азов» (ВІДЕО). *Прочерк*. 2015, 20 січня. URL: <https://procherk.info/news/7-cherkassy/30006-ukrayina-dlja-mene-tse-moja-kultura-cherkaschanin-z-polku-azov-video>

¹⁵ Про Азов. *Азов*. URL: <https://azov.org.ua/pro-nas/>

¹⁶ Липинський В.К. Хам і Яфет: з приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р. Л.: Поступ, 1928. С. 5.

¹⁷ Яшан О., Зозуля В., Русакова Т. Полк «Азов»: патріотизм і відданість державі. *Сучасна українсько-російська війна: виклики національній ідентичності*: матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф. Черкаси, 2022. С. 10–13.

• висока освіченість більшості командирів (наявність вищої філологічної, політологічної, юридичної освіти)¹⁸ тощо.

Неймовірна стійкість азовців у Маріуполі проти переважаючих сил російської армії продемонструвала не лише особисту мужність та воєнну міць бійців, а й те, що особлива ідеологічна доктрина «Азову» дієва й результативна. Імена азовців можуть бути вписані в історію поруч з іменами сердюків (яких В. Липинський описує як еталон української воєнної еліти), бійців УПА, героїв Крут. Саме це, якщо зважати на основні наративи російської пропаганди, могло стати причиною й тотального обезцінювання бійців «Азову» (анонси «суду у клітках»), і оленівського злочину 29 липня 2022 р. Боротьба з українською військовою елітою, нищення її на рівні фізичному й ідеологічному, яку вела ще Катерина II, набули нового повороту в російсько-українській війні.

Азовці як новітній ідеал військової еліти та військових лідерів, навіть полонені, зруйнували стереотип про «неіснування» українських воїнів, які здатні протистояти росіянам. Дезінформація про «нацизм», «сатанізм» та інші ворожі наративи щодо «Азову» теж поступово стала викликати сумніви навіть у тих, хто частково вірив пропаганді. Припускаємо, що саме це мотивувало російську владу вдатися до демонстративного знищення військовополонених, подібне до якого вчинили її радянські попередники на початку 1940-го р. в Катинському лісі.

Як і у випадку катинської трагедії, де проводилася дезінформація щодо вбивства польських військовополонених німецькими окупаційними військами (що було спростовано на початку 1990-х), російські пропагандисти намагалися звинуватити у страті азовців українців. Подібність сценаріїв подій, які розділяють 83 роки, з нашої точки зору, свідчить про спільне ідеологічне підґрунтя катинської й оленівської трагедій. І в тому, і в іншому випадку були знищені ті, хто уособлював національну військову еліту польського й українського народів, демонстрував квінтесенцію свідомого, дієвого, освіченого націоналізму. Знищення польських військових у 1940-му р. було посяганням на історичні ідеали Польщі, вбивство азовців в Оленівці у 2022-му р. – на історичні ідеали України.

Наводилося чимало свідчень на користь «ритуальності», тобто ідеологічного, а не політичного чи військово-патріотичного, підґрунтя тортур і вбивства азовців у Оленівці. Так, військовослужбовиця 36-ї окремої бригади морської піхоти імені контр-адмірала Михайла Білинського Олена Турас згадувала: «Виходиш, називаєш прізвище, ім'я, по-батькові, посаду та звання. І вони б'ють відповідно до посади – що вища посада, то більше ударів отримуєш. Як нам потім пояснили, це такий ритуал»¹⁹.

Про принизливу, «ритуальну», розправу, яку росіяни бажали здійснити над оленівськими полоненими, писали у своєму Твіттері і представники посольства рф у Великій Британії: «Бойовики «Азова» заслуговують на страту, але смерть не через

¹⁸ Кириллов Д. Екскурсія в «Азов». Один день із українським полком спецпризначення. *Радіо «Свобода»*. 2018. 21 червня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29311168.html>

¹⁹ Пріхно А., Катриченко Т., Климик М. Оленівські злочини: хронологія, свідчення та імена причетних. *Медійна ініціатива за права людини*. 2022, 1 грудня. URL: <https://mipl.org.ua/olenivski-zlochyny-hronologiya-svidchennya-ta-imena-prychetnyh/>

розстріл, а через повішення, тому що вони не справжні солдати. Вони заслуговують на принизливу смерть»²⁰. Цей запис, який з'явився через кілька годин після оленівської трагедії, так і не був видалений, ставши свідченням стихійної жорстокості російських пропагандистів.

Оленівську трагедію можна віднести до прикладів часткового геноциду українців, описаного істориком Я. Грицаком так: «Геноциди можуть бути часткові. Не обов'язково вони передбачають знищення всієї групи, але йдеться про знищення їхньої культури, зокрема для того, щоб позбавити їх власної ідентичності»²¹.

Знищення над азовцями та їхнє вбивство, як доводять і спогади очевидців оленівської трагедії, і цитати російських посадовців, мало на меті саме нівеляцію самобутньої військової культури українців. Ця культура ввібрала в себе козацькі традиції та є яфетичною у відповідності до державницького концепту В. Липинського. Це означає, що вона служить опорою законної, маєстатичної і загальної державної влади України, яку путіністи всіляко намагаються, але не можуть заперечити.

Як справедливо відзначив Я. Грицак, «...людство, зокрема найбільші міжнародні організації, дуже складно виконують превентивну функцію. Вони не можуть запобігти геноциду. Навпаки, вони приходять, коли цей геноцид стався. Тому що ми бачимо, що все більше і більше акцій геноциду лишаються безкарними. Раз є безкарність, це «запрошення» світових лідерів до утворення таких акцій»²². Ці слова можуть бути віднесені до ситуації з «Азовом»: якщо наратив «справедливого» геноциду військової еліти не буде належним чином викритий та не зустрінє спротив, цілком можливе повторення такої ситуації в майбутньої, і не лише з українцями.

Висновки. Отже, розслідування оленівського злочину стає не просто відновленням юридичної й історичної справедливості, але й важливим кроком протистояння українських історичних («яфетичних») ідеалів, навіть світової демократії в цілому, і ворожих наративів. Високі російські дипломати наділяють себе правом висловлюватися навіть про вид смертної кари, що його буцімто «заслужують» військовополонені, присвоюючи собі цим владу, якої насправді не мають.

Якщо світова спільнота продовжить приділяти мало уваги покаранню винних за оленівський теракт, вона мимоволі потакатиме «шовіністичному мілітаризму», як назвав концепцію «руського мира» мистецтвознавець К. Дорошенко²³. Це може посилити нищівний історичний вплив росії на всю Європу й не лише.

²⁰ Прядун Р. Річниця трагедії в Оленівці: масове вбивство українців і відсутність реакції світу. *Obozrevatel*. 2023, 29 липня. URL: <https://war.obozrevatel.com/ukr/richnitsya-tragedii-v-olenivtsi-zhorstoke-masove-vbivstvo-ukraintsi-na-foni-movchannya-svitovoi-spilnoti.htm>

²¹ Котубей О. Що таке геноцид і чи впливає його Росія в сучасній Україні? Говоримо з істориком Ярославом Грицаком. *Суспільне. Культура*. 2022. 24 травня. URL: <https://suspilne.media/culture/242447-so-take-genocid-i-ci-vcinac-jogo-rosia-v-sucasnij-ukraini-govorimo-z-istorikom-aroslavom-gricakom/>

²² Ibidem.

²³ «Русский мир» – ересь чи неонацизм? Розбирається Костянтин Дорошенко. *Суспільне. Культура*. 2022. 31 березня. URL: <https://suspilne.media/culture/222989-russkij-mir-eres-ci-neonacizm-rozбирається-kostantin-dorosenko/>

Подальшими завданнями вчених-історіософів є осмислення усіх аспектів протистояння українського національного елітного ідеалу та антиідеалів російського неонацизму, у т. ч. на прикладі ідеологічного підґрунтя розправи над азовцями. Це допоможе відновити історичну справедливість та запобігти проявам часткового геноциду військової еліти в майбутньому.

REFERENCES

- Ahresiya Rosiyyi proty Ukrayiny: istorychni peredumovy ta suchasni vyklyky (2016). [Russia's aggression against Ukraine: historical prerequisites and modern challenges] / ed. P. Hai-Nyzhnyk. Kyiv: MP «Lesya» [in Ukrainian].
- Voyenni aspekty protydyi «hibrydniy» ahresiyyi: dosvid Ukrayiny: monohrafiya (2020). [Military aspects of countering «hybrid» aggression: the experience of Ukraine: monograph] / ed. A.M. Syrotenko. Kyiv: Natsionalnyy universytet oborony Ukrayiny imeni Ivana Chernyakhovskoho [in Ukrainian].
- Vossoyedineniye 1654 g. Yekaterina II o neobkhodimosti obruseniya Malorossii i iskoreneniya getmanstva (2014). [Reunification of 1654 Catherine II on the need for the Russification of Malorossiya and the eradication of the hetmanate]. *Likbez: istorychnyy front*. Retrieved from https://likbez.org.ua/russification_hetmanate.html [in Ukrainian].
- Holovchenko, V. & Doroshko, M. (2016). Hibrydna viyna Rosiyyi proty Ukrayiny: istoryko-politychne doslidzhennya [Russia's hybrid war against Ukraine: a historical and political study]. Kyiv: Nika-Tsentr. 184 [in Ukrainian].
- Doroshko, M. (2018). Neoholosheni viyny Rosiyyi proty Ukrayiny u XX – na pochatku XXI st.: prychny i naslidky [Russia's undeclared war against Ukraine in the 20th and early 21st centuries: causes and consequences]. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Kyryllov, D. (2018). Ekskursiya v «Azov». Odyn den iz ukrayinskym polkom spetspryznachennya [Excursion to «Azov». One day with the Ukrainian special forces regiment]. *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/2931168.html> [in Ukrainian].
- Kohut, Z. (1996). Borotba Kateryny II proty ukrayinskoyi avtonomiyi: usunennya hetmana Rozumovskoho. Rosiys'kyy tsentralizm i ukrayinska avtonomiya [The struggle of Catherine II against Ukrainian autonomy: the removal of Hetman Razumovsky. Russian centralism and Ukrainian autonomy. Liquidation of the Hetmanate]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Kotubey, O. (2022). Shcho take henotsyd i chy vchynyaye yoho Rosiya v suchasniy Ukrayini? Hovorymo z istorykom Yaroslavom Hrytsakom [What is genocide and does Russia commit it in modern Ukraine? We are talking with historian Yaroslav Hrytsak]. *Suspilne. Kultura*. Retrieved from <https://suspilne.media/culture/242447-so-take-genocid-i-ci-vcinae-jogo-rosia-v-sucasnij-ukraini-govorimo-z-istorikom-aroslavom-gricakom/> [in Ukrainian].
- Kravchenko, M. (2021). Azovskyy batalyonnyy arkhiv: nerehlamentovana dokumentatsiya dobrovolchoho batalyonu «Azov» za traven – veresen 2014 roku [Azov battalion archive: unregulated documentation of the volunteer battalion «Azov» for May–September 2014]. *Arkhivy Ukrayiny*. 3, 328, 151–161 [in Ukrainian].
- Lypynskiy, V. (1928). Kham i Yafet: z pryvodu desyatykh rokovyn 16/29 kvitnya 1918 r. [Ham and Yaphet: on the occasion of the tenth anniversary of April 16/29]. Lviv: Postup [in Ukrainian].
- Nastoiashcha, K. (2016). Ukrayinska kulturna tradytsiya v sytuatsiyi postmodernoho sotsiumu: aktualizatsiya potentsialu samozberezheniya [Ukrainian cultural tradition in the situation of postmodern society: actualization of the potential of self-preservation]. *Bulava*. Retrieved

- from http://bulava.in.ua/nastoyascha_ukr-kult-trad.html [in Ukrainian].
- Prikhno, A., Katrychenko, T., & Klymyk, M. (2022). Olenivski zlochyny: khronolohiya, svidchennya ta imena prychetnykh. Mediyna initsiatyva za prava lyudyny [Deer crimes: chronology, testimony and names of those involved. Media initiative for human rights]. Retrieved from <https://mipl.org.ua/olenivski-zlochyny-hronologiya-svidchennya-ta-imena-prychetnyh/> [in Ukrainian].
- Pro Azov (2023). [About Azov]. Retrieved from <https://azov.org.ua/pro-nas/> [in Ukrainian].
- Pryadun, R. (2023). Richnytsya trahediyi v Olenivtsi: masove vbyvstvo ukraintsiv i vidsutnist' reaktsiyi svitu [The anniversary of the tragedy in Olenivka: the mass killing of Ukrainians and the lack of reaction of the world]. Retrieved from <https://war.obozrevatel.com/ukr/richnitsya-tragedii-v-olenivtsi-zhorstoke-masove-vbyvstvo-ukraintsiv-na-foni-movchannya-svitovoi-spilnoti.htm> [in Ukrainian].
- Tolstov, S.V. (2023). Ekzystensialnyy vymir rosiysko-ukrayinskoyi viyny [Existential dimension of the Russian-Ukrainian war]. *Instytut vsesvitnoyi istoriyi Natsionalnoyi akademiyi Nauk Ukrayiny*. Retrieved from <https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy/ekzystensialnyi-vymir-rosiiskoukrainskoi-viiny.html> [in Ukrainian].
- «Ukrayina dlya mene – tse moya kultura», – cherkashchanyn z polku «Azov» (VIDEO). (2015). [«Ukraine for me is my culture», says a Cherkasy man from the «Azov» regiment (VIDEO)]. *Procherk*. Retrieved from <https://procherk.info/news/7-cherkassy/30006-ukrayina-dlja-mene-tse-moja-kultura-cherkaschanin-z-polku-azov-video> [in Ukrainian].
- Yashan, O., Zozulya, V. & Rusakova, T. (2022). Polk «Azov»: patriotyzm i viddanist derzhavi [«Azov» regiment: patriotism and devotion to the state]. *Suchasna ukrayinsko-rosiyska viyna: vyklyky natsionalnyy identychnosti*. Cherkasy. 10-13 [in Ukrainian].

Всесвітня історія

DOI: 10.31110/consensus/2023-04/071-083

УДК (UDC) 94 (438+474.5+4) "17"

POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH IN THE POLITICS OF EUROPEAN MONARCHS IN THE 18TH CENTURY

Viktoriia Mykhtunenko*

Pavlo Bilichenko**

Abstract

The aim of the article is to study the evolution of the Polish question in European politics in the 18 century. The article describes the prerequisites for the formation of the 'Polish question' in the 18 century. The evolution of the views of the leading states of the world at that time in relation to the Polish-Lithuanian Commonwealth is tracked. It is determined that the war for the 'Polish inheritance' of 1733–1735 became the first serious European conflict after the two great wars of the first quarter of the 18 century. The authors note that the Polish question is, first of all, a problem of the state status and borders of Polish lands in international relations in Europe. The article identifies the main political contradictions in the Polish-Lithuanian Commonwealth, which became a catalyst for external intervention. The transformation of the relationship of Russia, France, Prussia and Austria to the Polish-Lithuanian Commonwealth during the 18 century is determined.

The scientific novelty of this article lies in the coverage of the evolution of the Polish question from its formation in the middle of the 18 century to the divisions of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The article clarifies the peculiarities of the political position of the Polish-Lithuanian Commonwealth on the international arena in the first half of the 18 century; the consequences of the division of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the specifics of the formation of the Polish question are highlighted.

In the **conclusions**, the authors note that the loss of its own statehood by the Polish-Lithuanian Commonwealth was provoked by a number of foreign and national political conflicts. Indeed, if we carefully analyze the international situation on the eve of 1772, we can confidently say that the main role was played by an internal factor. The Polish-Lithuanian Commonwealth had neither a strong centralized government, nor a consistent foreign policy, nor a powerful regular army. As for the foreign policy factor, here the authors of the article point out one very important

* Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching Historical Disciplines, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: viktyisia89@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2660-1632>

** Master's student of the Educational and Scientific Institute of History, law and international relations, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: bil83P@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-5479-7520>

trend: Russia, whose interests were then directed in the southern direction, was not ready to dismember the Polish-Lithuanian Commonwealth. Austria and Prussia pushed it to participate in the divisions, hoping to weaken Russian pressure against the Ottoman Empire, and to gain territorial possessions for themselves. The authors make an attempt to determine the place of the 'Polish question' in international relations of the 18 century.

Keywords: Polish-Lithuanian Commonwealth, European monarchs, Europe, international relations, 'Polish question'

РІЧ ПОСПОЛИТА У ПОЛІТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МОНАРХІВ XVIII СТОЛІТТЯ

Вікторія Михтуненко*

Павло Біліченко**

Анотація

Метою статті є дослідження еволюції польського питання в європейській політиці у XVIII ст. У статті охарактеризовано передумови формування «польського питання» у XVIII ст. Прослідковується еволюція поглядів провідних держав тогочасного світу щодо Речі Посполитої. Визначається, що саме війна за «польський спадок» 1733–1735 рр. стала першим серйозним європейським конфліктом після двох великих воєн першої чверті XVIII ст. Автори зазначають, що польське питання являє собою, перш за все, проблему державного статусу і меж польських земель у міжнародних відносинах в Європі. У статті визначаються головні політичні протиріччя у середині Речі Посполитої, які стали каталізатором до зовнішньої інтервенції. Визначається трансформація відношення Росії, Франції, Пруссія та Австрії до Речі Посполитої протягом XVIII ст.

Наукова новизна даної статті полягає у висвітленні еволюції польського питання від його становлення в середині XVIII ст. до поділів Речі Посполитої. У статті з'ясовано особливості політичного становища Речі Посполитої на міжнародній арені в I пол. XVIII ст.; висвітлено наслідки поділу Речі Посполитої та специфіку становлення польського питання.

У **висновках** автори зазначають, що втрата Річчю Посполитою власної державності була спровокована низкою зовнішньополітичних та внутрішньополітичних колізій. І справді, якщо уважно проаналізувати міжнародну ситуацію напередодні 1772 року, то можна з упевненістю сказати, що основну роль відігравав внутрішній чинник. Річ Посполита не мала ні сильної централізованої влади, ні послідовної зовнішньої політики, ні потужної регулярної армії. Що ж до зовнішньополітичного чинника, то тут автори статті зазначають одну дуже важливу тенденцію: Росія, інтереси якої були тоді спрямовані у південному напрямі, не була готова розчленовувати Річ Посполиту. До участі у поділах її підштовхували,

* кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: viktyisia89@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2660-1632>

** магістрант Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: bil83P@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-5479-7520>

Австрія та Пруссія, сподіваючись послабити російський тиск проти Османської імперії, і самим отримати територіальні надбання. Автори роблять спробу визначити місце «польського питання» у міжнародних відносинах XVIII ст.

Ключові слова: Річ Посполита, європейські монархи, Європа, міжнародні відносини, «польське питання»

Цитування: Михтуненко, В. & Біліченко, П. (2023). Річ Посполита у політиці європейських монархів XVIII століття. *Консенсус*, 4, 71–83. <https://doi.org/10.31110/consensus/2023-04/071-083>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/82>

Постановка проблеми. Упродовж XVIII ст. на міжнародній арені особливу роль починають відігравати проблеми вирішення національних питань. В основі таких процесів лежав своєрідний сплав усталених у суспільстві стереотипів у поєднанні з відповідною інтерпретованою інформацією про минуле та сьогодення. Особливо гостро, починаючи з середини XVIII ст., відбувається становлення «польського питання».

Актуальність дослідження обумовлюється постійним загостренням тих чи інших національних питань в різних країнах. Україна в даному контексті теж не є виключенням. А після повномасштабного вторгнення росії на територію України питання національної ідентичності, суверенності та незалежності держави вийшло на перший план. Враховуючи вищезазначене, вивчення досвіду вирішення польського питання на міжнародній арені в XVIII ст. є надзвичайно актуальним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проаналізувавши літературу з означеної проблематики, можна дійти висновку, що «польське питання» на різних етапах його становлення нерідко ставало предметом досліджень як українських, так і західних істориків. При цьому необхідно відзначити недостатню розробленість в історіографії проблеми, пов'язаної із визначенням причин поділу Речі Посполитої, становленням «польського питання» у XVIII ст. та роллю Наполеона Бонапарта у процесі відродження польської державності. На сучасному етапі відсутнє комплексне дослідження еволюції «польського питання» у XVIII ст. Вагомий внесок у дослідження історичної ролі «польського питання» зробили такі іноземні дослідники як Ш. Аскеназі¹, Г. Дильонгова², А. Сорель³, Ф. Смітт⁴ та інші. Серед українських дослідників, які зверталися до тематики польського питання, аналізуючи його у контексті системи міжнародних відносин XVIII ст., варто

¹ Аскеназі Ш. Царство Польское 1815–1830 г. / Пред. А. Кизеветтера, пер. с польск. В. Высоцкого. М.: Книгоиздательство писателей, 1915. 172 с.

² Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / за наук. ред. Н.М. Яковенко; пер. з пол. М. Кірсенка. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 239 с.

³ Сорель А. Европа и французская революция. Санкт-Петербург: Издание Л.Ф. Пантелеева, 1892. 431 с.

⁴ Смит Ф.И. Суворов и падение Польши. Ч. 1–2. СПб., 1866–1867.

виділити: В. Павлюка⁵, Л. Ліхачову⁶, Н. Громакову⁷ та інших. Разом з тим, поза межами уваги науковців залишилися політичні, культурні та економічні взаємини між поляками, що мешкали в різних європейських частинах.

Метою статті є дослідження еволюції польського питання в європейській політиці XVIII ст.

Вклад основного матеріалу. Відомо, що польське питання відігравало вагомий роль в політичному і суспільному житті Європи починаючи з XVIII ст., особливо якщо розглядати його не в контексті зовнішньої політики однієї країни, а з точки зору міжнародних європейських відносин.

У XVIII ст. Річ Посполита виявилася «незагоєною ранною» на тілі багатьох провідних імперій світу, серед яких Російська імперія, Австрія, Пруссія, Франція та інші. Особливу увагу подіям, які відбувалися у внутрішній політиці Речі Посполитої приділяла Російська імперія, адже розуміння колізій, що виникли тоді навколо Польщі, неможливо було залишити поза уявленнями про єдиний історичний процес, під час якого складалася європейська геополітична архітектура і визначалося зміст тогочасних міжнародних відносин. Разом з тим, не менше значення польське питання мало для Російської імперії як комплекс усталених в суспільстві стереотипів з приводу Речі Посполитої та поляків, тим самим відбиваючись на долях поляків, які спочатку XVIII ст. знаходилися у фарватері впливу імперії, в вже наприкінці століття стали розділеними між різними імперіями. Часом, перш за все в період внутрішньополітичних криз, національні питання набувають особливої гостроти, так сталося із Польщею.

Варто нагадати, у XVIII ст. складається неоднорідна система міжнародних відносин, світовими державами стають Велика Британія та Франція, які стали на шлях побудови «держав розширеного доступу», і Пруссія, що набирає сили, але залишається «природною державою»⁸. Австрія та Польща, виснажені тривалими війнами з Османською імперією, потроху втрачають свої позиції. Спочатку XVIII ст. починає підніматися Росія, яка розгромила балтійську імперію шведів, і захопила величезні території на Сході. Головним противником Російської імперії на міжнародній арені стає Франція, уряд якої дотримувався традиційної не тільки (а спочатку і не стільки) антиросійської, а й антиавстрійської лінії зміцнення так званого «Східного бар'єру», до складу якого входили держави, що межували з Росією – Швеція, Річ Посполита та Османська імперія⁹. До розглянутого моменту

⁵ Павлюк В. Польське питання у міжнародних відносинах початку XIX ст. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. 2009. Вип. 1. С. 25–37.

⁶ Ліхачева Л. Реформи Александра I в Царстві Польском в 1815–1820-х гг. в оцінках російської аристократії. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2013. Кн. 22. С. 243–255.

⁷ Громакова Н. «Польське питання» у російському публічному просторі XIX ст. *Емінак*. 2016. № 2 (14), (квітень–червень), Т. 3. С. 11–16.

⁸ Манусевич О.Я. Нариси з історії Польщі. К.: Радянська школа, 1954. С. 256.

⁹ Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Тарашук. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. С. 117.

французька дипломатія двічі використала свій вплив, щоб підштовхнути Швецію і Туреччину до війни з Російською імперією, проте головним фундаментом «Східного бар'єру» залишалася Річ Посполита, завдяки якій на кордоні між Західною та Східною Європою, утворювався «коридор нестабільності», небезпечний для трьох імперій – Габсбургів, Священної Римської та Російської. Тим самим Польща переставала бути виключно місцем зіткнення інтересів Франції та Османської імперії і ставала об'єктом підвищеної уваги Австрії, Росії та Пруссії, які мали свої володіння і змушені були шукати «слабку ланку» в геополітичній конструкції регіону.

У хитросплетінні європейської шахівниці такою «слабкою ланкою» виявилася та сама Річ Посполита. Виборність короля – логічний результат реалізації принципу «корони королівства» – зробила питання внутрішнього устрою Речі Посполитої ареною боротьби європейських держав за встановлення свого впливу в регіоні, а демократичний принцип «*Liberum veto*» був не лише основою парламентського устрою Польщі, але й і причиною політичного хаосу, що її охопив.

Приводом для загострення обстановки в регіоні стала боротьба за польську спадщину (1733–1738 рр.) після смерті польського короля Августа II у 1733 р. Претендентами на престол виступили син померлого короля саксонський курфюрст Фрідріх Август і Станіслав Лещинський. Останнього, одруженого з дочкою французького короля Людовіка XV Марією, підтримувала Франція: королівський статус Людовіка та його амбіції вимагали королівської гідності і для дочки. Зі свого боку, Фрідріх Август шукав підтримки Австрії як давньої суперниці Франції. Він визнав Прагматичну санкцію Карла VI і відмовився від претензій на австрійську спадщину. У прагненні заручитися підтримкою Росії Фрідріх Август обіцяв передати Курляндію (історичний регіон сучасної Латвії) у володіння фаворита російської імператриці Анни Іоанівни Ернеста Бірона, права якого на Курляндське герцогство ніким не були скасовані.

Зусиллями французької дипломатії та підкупом польської шляхти Станіслава Лещинського було обрано на польський престол. Однак можливість впливу на Річ Посполиту, обійшлася Людовіку XV досить дорого, адже його зять займав трон лише три тижні. У кінці листопада 1733 р. російські війська перейшли кордон Речі Посполитої, і під їх контролем було обрано нового короля Фрідріха Августа, коронованого під ім'ям Фрідріха III.

У відповідь на свавілля Російської імперії Франція оголосила війну Австрії, а до війни з Росією намагалася схилити Швецію та Туреччину, проте цього разу невдало. Французький флот, спрямований до Данцигу, зазнав поразки від російського флоту, а висаджений десант був взятий у полон росіянами. Зважаючи на військові невдачі Людовік XV схилив Станіслава Лещинського до відмови від польської корони (заклавши прелімінарний мирний договір)¹⁰. П'ятирічні військові зіткнення,

¹⁰ Духхардт Х. Дискуссия о Европе в Германии, Польше и России на исходе XIX в. *Россия, Польша, Германия: История и современность европейского единства в идеологии, политике и культуре*. М.: Индрик, 2009. С. 16.

участь у яких також взяли Іспанія та Сардинія, завершилися підписанням Віденського договору 1738 р. між Австрією та Францією, до якого приєдналися Росія, Річ Посполита та інші держави.

Віденський мирний договір 1738 р. вирішував проблему престолонаслідування в Речі Посполитій та перерозподіляв деякі європейські володіння. Австрія поступалася Франції рядом територій в Італії та Німеччині, відмовлялася від королівства обох Сицилій, отриманих по Утрехтському миру на користь молодшої лінії іспанських Бурбонів, і передавала Сардинії частину Міланського герцогства. Франція гарантувала Прагматичну санкцію та визнавала Августа III польським королем. Станіслав Лещинський отримав довічний статус короля, йому у володіння передавалися Лотарингія та графство Бар, які після його смерті мали перейти до Франції. Герцог Лотарінгський як компенсацію отримував в Італії Парму, П'яченцто і Тоскану¹¹. Це була перша і цілком вдала, хоч і опосередкована, участь Російської імперії у вирішенні питань західноєвропейської міжнародної політики.

Тут слід зауважити, що, мабуть, входження Російської імперії у «велику європейську політику» відбулося аж ніяк не за Івана Грозного і навіть не за Олексія Михайловича Романова, а в період Смути. Саме тоді, опинившись на периферії загальноєвропейського релігійно-політичного конфлікту, що в 1618 р. вилився в Тридцятилітню війну, Росія з об'єкта територіальних претензій європейських монархів перетворилася на вагомий фактор європейської геополітики, суб'єктом якої вона стала на початку XVIII ст., в Смутні часи, намітився і контур тих російсько-польсько-шведсько-османських відносин, які послужили, в подальшому, основою для проекту «Східного бар'єру», а починаючи з першої чверті XVIII ст. стали і контурами участі Російської імперії як «третьої сили» у військово-дипломатичних колізіях двох таких «гравців» європейської геополітики, як Франція та Велика Британія.

Помітне політичне ослаблення такого європейського «гравця» як Австрія, спричинило виникнення нових військових конфліктів, у яких одночасно вирішувалися проблеми австро-пруського суперництва та гострого протиборства Англії та Франції за торговельне переважання та колоніальне панування. Вузол австро-пруських протиріч став основою для формування ворогуючих коаліцій європейських держав для підтримки балансу сил на континенті та задоволення власних територіальних зазіхань, перетворюючи Німеччину на природне поле боротьби, а Пруссію – на її ініціатора. При цьому сам закладений Вестфальською системою принцип рівноваги сил у Європі спочатку зумовлював неможливість радикального та однозначного рішення на користь однієї з ворогуючих сторін. Названі обставини робили коаліції німцями, позицію учасників – непослідовною, а воєнні дії – затяжними.

У цих умовах Річ Посполита, яка після 1738 року переживала глибоку кризу державно-політичної системи і фактично втратила можливість

¹¹ Смит Ф.И. Суворов и падение Польши. Ч. 1–2. СПб., 1866–1867.

внутрішньополітичного управління, не могла протистояти геополітичному тиску європейських монархій, зацікавлених у домінуванні на території держави, що займала відстань від Балтійського моря до Османської імперії.

У той самий час жодна з головних зацікавлених сторін – ні Австрійська імперія, ослаблена невдачами Сілезьких воєн, ні Пруссія, яка мріяла про «округлення» своїх кордонів, розкиданих по Європі, – не могли обійтися в досягненні своїх геополітичних цілей у регіоні без участі Російської імперії. Остання ж, будучи залучена до «великої європейської політики», вимушена була грати за новими для себе «загальноєвропейськими» – вестфальськими – правилами. «Перевертання коаліцій» – зрада союзницьким та васальним (у разі Прусько-польських відносин) зобов'язань, часта радикальна зміна зовнішньополітичного курсу – все це стало характерними прикметами формування європейських імперій та національних держав у XVIII ст. Російська імперія в цьому контексті, стала одним з яскравих тому представників – і в Смутні часи (російсько-шведська коаліція), і, особливо, в ході Семирічної війни 1756–1763 рр., результати якої надали істотний вплив на майбутнє «польського питання» та в цілому європейської політики¹².

Так, перемоги Російської імперії у битвах при Гросс-Егерсдорфі (серпень 1757 р.) та Кунесдорфі (серпень 1759 р.) помітно посилили її вплив у польських землях і навіть у Священній Римській імперії: російські війська зайняли Східну Пруссію та Померанія, а потім вступили до Берліна. Перемога з Семирічної війни, здавалося, забезпечувала Австрії та її союзниці Росії (союзниці ще з часів війни за Австрійську спадщину) можливість залишити за собою Сілезію та Пруссію (і відповідала інтересам Великої Британії, гарантуючи безпеку Ганноверу). Фрідріх II (король Пруссії) готувався зректися престолу. Проте ситуація різко змінилася зі смертю імператриці Єлизавети Петрівни в 1762 р. Її наступник Петро III, захоплений шанувальник Фрідріха II, відмовився від будь-яких домагань щодо Пруссії (добровільно відмовившись від усіх своїх захоплень у війні – Східної Пруссії з Кенігсбергом). Внаслідок таких внутрішньополітичних змін австро-російська коаліція розпалася.

Зайнявши російський трон, Катерина II розірвала союзний договір з Пруссією, але підтвердила укладений поваленим чоловіком мир, не ризикуючи брати участь у великій війні, ледь зійшовши на престол і не утвердившись як легітимний правитель (до того ж після втрати Російською імперією, досягнутих на початку Семирічної війни, зміцнення позицій Гогенцоллернів доводилося приймати як доконаний факт, що передбачало пошук консенсусу з сильним сусідом, у цьому сенсі Семирічна війна майже через 350 років після Грюнвальда і двісті з невеликим років після перетворення Тевтонського герцогство – васала Речі Посполитої – стала провідником «зміщення геополітичної рівноваги»¹³ у відносинах між цими традиційними антагоністами).

¹² Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / за наук. ред. Н.М. Яковенко; пер. з пол. М. Кірсенка. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 131.

¹³ Грабенський В. История польского народа. Минск: МФЦП, 2006. С. 118.

Таким чином, Австрія втратила російську підтримку, а Велика Британія – гарантії безпеки Ганноверу. У той же час позитивні відносини з Пруссією, які склалися в Російській імперії, і «збалансовані» – з Францією, здавалося б, сприяли встановленню певної рівноваги сил у Європі і уможливлювали виключення тут великих воєн. Однак після закінчення Семирічної війни, навіть в умовах «вимушеного союзництва» (у «східному питанні») трьох держав стали очевидними визрівання нових нерозв'язних суперечностей у їх зовнішньополітичних цілях – а також той факт, що щоб уникнути чергової війни для тимчасового зняття цих суперечностей, потрібно буде принести в жертву найслабший елемент європейської геополітичної конструкції.

Розуміння такого вибору як спосіб зняття протиріч неможливе без урахування панівної міжнародно-правової парадигми – Вестфальської системи, в рамках якої – було здійснено перехід до домінування у політичній сфері раціональних дій та державного інтересу.

Протягом першої половини XVIII ст., аж до початку Семирічної війни 1756–1763 років, діяльність французької дипломатії була спрямована на підтримку у Речі Посполитій сил, що протистояли Російській імперії та її зростаючому впливу в цій країні. Причиною цього були побоювання Версальського королівського двору щодо Росії, військово-політичне значення якої у XVIII ст. сильно зросло, що порушило баланс сил, що склався у Європі після Вестфальського миру 1648 р. Тому, не випадково, що у 1763–1764 рр. у Російській імперії розглядали Францію та Австрію, як головних супротивників у Польщі. Заради обрання польським королем свого ставленика Станіслава Понятовського (фаворита імператриці Катерини II), в Петербурзі були готові піти навіть на військовий конфлікт з Віднем та Версалем. Таким чином, як для Російської імперії, так і для інших європейських гравців (Франції, Австрії) польське питання було одним із основних у системі міжнародних відносин XVIII ст.

Під егідою вирішення внутрішньополітичних питань на прикордонні з Польщею, Російська імперія намагалася провести демаркацію, припинити масову втечу російських селян і старообрядців до Речі Посполитої, встановити митниці та врегулювати суперечки між російськими і польськими землевласниками. Однак справжньою причиною такої активності Росії на прикордонні було звісно намагання посадити на польський престол свого ставленика – представника російської партії Станіслава Понятовського¹⁴. До цієї партії також належали князі династії Чарторийських та їхні родичі, які декілька десятків років підтримували російський двір. Вони сподівалися на підтримку Росії у справі перетворення польської конституції, знищення *liberum veto*, посилення королівської влади шляхом перетворення її з виборної на спадкову.

¹⁴ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / наук. ред. Л. Зашкільняк. Львівський національний університет імені Івана Франка; Інститут історичних досліджень; Центр історичної полоністики. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. С. 512.

У Речі Посполитій, де існувала шляхетська республіка, більше схожа на анархію, оскільки будь-який депутат сейму міг скасувати його рішення, Російська імперія прагнула зберегти колишній порядок. Сильна Польща, навіть якщо нею буде керувати союзник Росії – Август III, російській владі була не потрібна. Крім того, самого короля слід було утримувати від спроб посилення центральної влади, що могло б призвести до громадянської війни з місцевими магнатами. З огляду на величезну протяжність російсько-польського кордону та його незахищеність, уособиці в Польщі змусили б Петербург постійно відкладати загальноєвропейські справи, вирішуючи локальні міжусобиці. При цьому необхідно було підтримувати в республіці дієздатну проросійську партію. Ситуація була складною – союзний Росії двір (Август III та його міністр граф Генріх фон Брюль) у 1753 р. посварився зі своїми колишніми соратниками – прихильниками Росії, провідними магнатами князями Чарторийськими. Ситуація, у якій формувалися державні інтереси Австрії, Пруссії та Росії, ускладнювалась тим, що на початку 1760х років увага політичних кіл Європи знову виявилася прикутою до Польщі, тепер уже у зв'язку з очікуванням смерті старого короля Августа III. До майбутньої боротьби за польський трон готувалися Франція, Австрія, Пруссія та Османська імперія.

Францію, як і Австрію, хвилювало питання про загрозу поділу Польщі Пруссією та, можливо, Росією, що могло статися у разі перемоги на виборах проросійського кандидата. Однак у французької дипломатії явно не вистачало фінансових ресурсів, щоб опиратися енергійній, наполегливій політиці Росії у Речі Посполитій. Ще однією причиною такого роду поступок була неузгодженість у діях Версальського двору. В той час як офіційна французька дипломатія (герцог Шуазель-Парлен та барон Брейтель) схилилися до зміни польської конституції з метою зміцнення центральної влади, яка мала протистояти втручанням Росії у справи Речі Посполитої, таємна дипломатія Людовіка XV (так званий секрет короля) продовжувала наполегливо підтримувати *liberum veto*. Надалі активність французької дипломатії у Польщі виявилася у підтримці Барської конфедерації, що виступала проти Станіслава-Августа та дисидентських конфедерацій. Так само вона діяла в Туреччині, намагаючись створювати перешкоду політиці Росії у польському питанні. Всі ці дії, а також черговий палацовий переворот у Константинополі у 1768 р., пов'язаний з приходом до влади антиросійсько налаштованих сил, призвели до оголошення восени 1768 р. Туреччиною війни Росії.

У свою чергу, Петербург, зацікавлений у посиленні російського впливу в Східній Європі, також брав активну участь у цьому протиборстві, саме тому, нова російська імператриця, Катерина II, виключила нащадків померлого у 1763 р. Августа III із числа претендентів на польську корону, поставивши ставку на свого фаворита Станіслава Понятовського. У свою чергу, пропонуючи Польщі короля з династії П'ястів, імператриця вибивала козир із рук ультра націоналістично налаштованої шляхти. Висунення і затвердження як польського короля з роду П'ястів на противагу саксонській династією Веттингів, на збереженні влади яких

наполягала Австрія, об'єднувало інтереси Росії та Пруссії, що слугувало платформою їх подальших домовленостей, покладених згодом в основу спільного поділу Речі Посполитої¹⁵. Після обрання Станіслава Понятовського російсько-Пруське зближення оформилося в укладеному 31 березня 1765 р. військовому союзі, що обумовлював у разі війни допомогу однієї зі сторін або грошима, або військами.

Укладання цієї угоди було великим успіхом реального керівника зовнішньої політики Росії М.Паніна на шляху підготовки проекту під назвою «Північний акорд»¹⁶, покликаного протистояти франко-іспано-австрійському блоку, що формувався. За задумом М.Паніна, до «Північного акорду» мали увійти Данія, Англія, Швеція та Річ Посполита. Остання розглядалася як майбутній союзник. Однак реалізувати цю ідею М.Паніну не вдалося: ні Фрідріх II, ні Катерина II не були зацікавлені у сильній Речі Посполитій. Катерину II цілком влаштовувала та «щаслива анархія», в яку була занурена Річ Посполита і яка дозволяла імператриці розпоряджатися польськими справами «з власної волі»; Фрідріха II ж збереження в Польщі «республіки» влаштовувало як мотив поділу її території, що з укладанням союзу з Росією ставало цілком реальним. Що ж до Великої Британії, то результатом тривалих переговорів із нею став лише торговий договір. Надії на Швецію були доволі слабкі, адже стан її державної системи не дозволяв сприймати Стокгольм як серйозного союзника.

Незабаром після приходу до влади Станіслава Понятовського різко загострилися ще й міжконфесійні протиріччя між католиками та протестантами. Напруженість тут існувала і раніше: вже в 1717 р. було заборонено вчинення публічних богослужінь, будівництво нових та ремонт старих православних храмів, у 1736 р. король видав універсал, згідно з яким для висвячення православного священика був потрібний дозвіл короля. Однак у середині XVIII ст. протиріччя між поліконфесійним складом Речі Посполитої та її курсом на насильницьку католизацію населення та дискримінацію за етноконфесійною ознакою стало додатковим фактором політичної нестабільності та геополітичної вразливості Польщі, підвищуючи ставки в конкурентній боротьбі за вплив тут європейських держав.

Важливо зазначити, що міжконфесійні протиріччя підбурювалися проросійськими намісниками, адже Російській імперії був потрібен привід втрутитися у внутрішні справи Речі Посполитої. Як і раніше, Петербург такий привід чекати не став, та створив його сам. Під егідою захисту православних та з вимогою урівняти їх у цивільних правах з католиками, російська влада звернулася до польського сейму. Однак король Станіслав Понятовський був безсилий вплинути на сейм у питанні дисидентів (протестантів).

Восени 1767 р. напередодні надзвичайного сейму російські війська підійшли до Варшави, проте сейм провести не вдалося – його перенесли на лютий 1768 р.

¹⁵ Kurd von Schlözer Friedrich der Grosse und Katharina die Zweite. Hertz, 1859. 278 c.

¹⁶ Герасимова Г. «Северный аккорд» графа Панина: Проект и реальность. Российская дипломатия в портретах. М.: Международные отношения, 1992. С. 66.

Заляканий сейм вирішив дисидентське питання: католицька віра оголошувалась панівною, однак дисиденти були зрівняні у всіх правах. Сейм оголосив їх правоздатними, дозволивши обіймати всі пости, аж до міністерських і сенаторських, а також мати свої церкви, школи, цвинтарі, госпіталі, друкувати богослужбові книги. З одного боку, це стало доволі прогресивним рішенням, як для Європи XVIII ст. Однак рішення прийняте під тиском російських мушкетів не могло отримати загальної підтримки. Саме тому, невдоволена рішенням сейму польська шляхта утворила в 1768 р. конфедерацію у Барі («Барська конфедерація») і розпочала військові дії проти російських військ, що знаходилися в Речі Посполитій. З того моменту у Речі Посполитій запанувала анархія¹⁷.

27 березня 1768 р. Сенат звернувся до Катерину II з проханням використати російські війська для придушення повстання. Після придушення вогнищ повстання у Любліні та Гнізні конфедерати рушили на південь, у Поділля, до турецьких кордонів (намагаючись отримати підтримку від Порти). Однак російські війська взяли в облогу Бердичів, Бар, штурмом вибили повстанців із Кракова, остаточно придушивши повстання, учасники якого були заслані до Сибіру.

Австрія і Пруссія, які ревниво спостерігали за поширенням російського впливу в Речі Посполитій, зажадали допустити їх до рівної участі у внутрішньополітичних справах Польщі, а Османська імперія, яку всіляко підштовхувала до війни з Росією Франція, – вимагала вивести з Польщі російські війська і відмовитися від заступництва протестантам. Російська імперія опинилася перед загрозою війни на декілька фронтів, тому була вимушена обрати союзників, найбільш вигідними виявилися Австрія та Пруссія.

У 1768 р. Туреччина оголосила війну Росії, проте до другої половини XVIII ст. колишня могутність Порти була втрачена, це дозволяло Російській імперії домагатися перемогти у війні, але ніяк не впливало на агресивні плани Порти, зокрема, на її види на Поділля, тим більше, що за спиною Константинополя стояла не лише Франція, а й Австрія, в якій були свої резони для відкритої підтримки Османської імперії: Відень сам претендував на частину Дунайських князівств, що опинилися у руках Росії. Неоднозначну позицію займала й Пруссія: будучи формально союзником Росії, вона закулісно створювала труднощі для російської дипломатії. Не викликали ентузіазму російські перемоги й у Лондоні, проте англійське уряд, зацікавлений у збереженні торговельних відносин із Росією, обмежився відкликанням своїх офіцерів з російського флоту.

Таким чином, успішне завершення російсько-турецької війни ставало для Російської імперії можливим лише після нейтралізації відкритого (з боку Австрії) та прихованого (з боку Пруссії) протидії російському просуванню у Причорномор'ї

¹⁷ Бочковський Ольґерд Іполит. Вибрані праці та документи / Упоряд.: О. Гнатюк, М. Чех. Національний університет «Кієво-Могилянська академія»; Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства; Центр європейських гуманітарних досліджень. Том I. Київ: Україна Модерна, ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. С. 74.

шляхом територіальних «компенсацій» Відню та Берліну за рахунок Речі Посполитої: Австрія і Пруссія, які виявилися активними архітекторами європейської політики, об'єднували «східне питання» з «польським питанням», розуміючи, що поділ Речі Посполитої в умовах, коли вибори її короля стали не надійним інструментом контролю над цим ключовим європейським регіоном. При цьому де-факто поділ Віднем і Берліном Речі Посполитої вже почався: ще 1770 р. Австрія захопила польські області Ципсе, Новіторгу, Чористані, Велічки та Бохні – зі схвалення Гогенцолернів, що об'єктивно сприяло австро-прусьському зближенню¹⁸. До того ж відмовитися від підтримки Туреччини Австрію могло спонукати лише згода Російської імперії на поділ Речі Посполитої. Хоча імператриця Катерина II і воліла б мати цілісну Річ Посполиту, що була повністю у сфері російського впливу, зовнішньополітична ситуація вимагала зовсім інших рішень. Росія вже не могла протидіяти здійсненню австро-пруського проекту по розчленуванню Польщі, а могла лише доєднатися до нього, шукаючи оптимальні шляхи збалансованої реалізації власних інтересів у майбутньому поділі.

Висновки. Річ Посполита у XVIII ст. виявилася «незагоєною раною» на тілі багатьох провідних імперій світу. Особливу увагу подіям, які відбувалися у внутрішній політиці Речі Посполитої приділяли сусідні держави, адже розуміння колізій, що виникли тоді навколо Польщі, неможливо було залишити поза уявленнями про єдиний історичний процес, під час якого складалася європейська геополітична архітектоніка і визначалося зміст тогочасних міжнародних відносин. Війна за «польський спадок» 1733–1735 рр. стала першим серйозним європейським конфліктом після двох великих воєн першої чверті XVIII ст. Приводом до неї послужили франко-австро-російські протиріччя у питанні про обрання нового короля Речі Посполитої після смерті Августа II, але, по суті, війна стала черговим витком складнішого конфлікту інтересів кількох держав, що почався ще наприкінці XVII ст.

REFERENCES

- Askenazi, Sh. (1915). *Tsarstvo Pol'skoe 1815–1830 g.* [Kingdom of Poland 1815–1830]. M.: Knigoizdatel'stvo pisateley [in Russian].
- Bochkovskyi, O. (2018). *Vybrani pratsi ta dokumenty* [Selected works and documents]. Tom I. Kyiv: Ukraina Moderna [in Ukrainian].
- Deivis, N. (2008). *Bozhe ihryshche: istoriia Polshchi* [God's playground: the history of Poland]. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko 'Osnovy' [in Ukrainian].
- Dylonhova, H. (2007). *Istoriia Polshchi 1795–1990* [History of Poland 1795–1990]. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
- Dukhkhhardt, Kh. (2009). Diskussiya o Evrope v Germanii, Polshe i Rossii na iskhode XIX v. [Discussion about Europe in Germany, Poland and Russia at the end of the 19th century].

¹⁸ Громакова Н. «Польське питання» на Віденському конгресі 1815 р. й утворення Королівства Польського. Збірник наукових праць / Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. Харків, 2016. Вип. 53. С. 152–153.

- Rossiya, Polsha, Germaniya: Istoriya i sovremennost evropeyskogo edinstva v ideologii, politike i kulture*, 14–22. [in Russian].
- Gerasimova, G. (1992). *‘Severnyy akkord’ grafa Panina: Proekt i realnost. Rossiyskaya diplomatiya v portretakh* [‘Northern Accord’ by Count Panin: Project and reality. Russian diplomacy in portraits]. M.: Mezhdunarodnye otnosheniya [in Russian].
- Graben’skiy, V. (2006). *Istoriya polskogo naroda* [History of the Polish people] Minsk: MFTsP [in Russian].
- Hromakova, N. (2016). ‘Polske pytannia’ u rosiiskomu publichnomu prostori XIX st. [The ‘Polish question’ in the Russian public space of the 19th century]. *Eminak*, 2 (14), 11–16 [in Ukrainian].
- Hromakova, N. (2016). ‘Polske pytannia’ na Videnskomu konhresi 1815 r. y utvorennia Korolivstva Polskoho [The ‘Polish question’ at the Congress of Vienna in 1815 and the formation of the Kingdom of Poland]. *Zbirnyk naukovykh prats / Khark. nats. ped. un-t imeni H.S. Skovorody. Kharkiv*, 53, 152–159 [in Ukrainian].
- Schlözer, Kurd von (1859). *Friedrich der Grosse und Katharina die Zweite*. Hertz [in German].
- Manusevych, O. (1954). *Narysy z istorii Polshchi* [Essays on the history of Poland]. K.: Radianska shkola [in Russian].
- Pavliuk, V. (2009). Polske pytannia u mizhnarodnykh vidnosynakh pochatku XIX st. [The Polish question in international relations at the beginning of the 19th century]. *Naukovi zapysky [Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»]*, 1, 25–37 [in Ukrainian].
- Smit, F. (1866–1867). *Suvorov i padenie Pol’shi* [Suvorov and the fall of Poland]. Ch. 1–2. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Sorel, A. (1892). *Evropa i frantsuzskaya revolyutsiya* [Europe and the French Revolution]. Sankt-Peterburg: Izdanie L.F. Panteleeva [in Russian].
- Zashkilniak, L. & Krykun, M. (2002). *Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv* [History of Poland: From the earliest times to the present day]. Lviv: Lvivskyi natsionalnyi universytet im. I. Franka [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2023-04/084-092

Y\DK (UDC) 2-423.4 : [327.51 : 94 (100) "1941.06/1942.01"]

THE RELIGIOUS FREEDOM IN PROGRAM DOCUMENTS OF ALLIED COUNTRIES DURING THE FORMATION OF THE ANTI-HITLER COALITION

Eduard Khodun*

Abstract

The article analyzes the relevance of religious freedom for countries united by a common struggle against Nazism during the formation of the anti-Hitler coalition. The main accent is on the study of official documents that in the matter of religious freedom were to determine the strategic principles of the allied countries. In addition, the article analyzes the impact of the Atlantic Charter and the Declaration of the United Nations on the formation of an ideological base for religious freedom in the post-war world. Finally, attention is focused on the position of the Soviet Union, highlighting its position compared to the attitude of Western allies in the context of coalition formation. Chronological limits of the study are the period from Germany's attack on the USSR on June 22, 1941 to January 1, 1942, when the United Nations Declaration was signed.

The aim of the article is to study on the attitude of allied countries to the issue of religious freedom based on program documents of the period of formation of the anti-Hitler coalition.

The research methodology is based on the principles of historicism and objectivity; methods of analysis and synthesis, critical analysis of sources, as well as the comparative-historical method are applied.

The scientific novelty of the article is that it is one of the first attempts in domestic historiography based on program documents to analyze the relevance of the issue of religious freedom for allied countries during the formation of the anti-Hitler coalition.

The conclusions focus on the fact that religious freedom during the formation of the anti-Hitler coalition belonged to its conceptual foundations, and ensuring freedom of religion was declared by allies as one of the goals of the War. It was also found that in the aspect of religious freedom, the ideological basis for the Atlantic Charter and the United Nations Declaration was the speech of F. Roosevelt's 'On Four Freedoms'. The position of the Soviet Union is determined separately, which, despite totalitarian domestic policy, was forced to seemingly reckon with the principles of religious freedom of Western allies in order to be able to be a member of the anti-Hitler coalition.

Keywords: religious freedom, Four Freedoms, anti-Hitler coalition, Atlantic Charter, United Nations Declaration

* PhD student of the Educational and Scientific Institute History, Law and International Relations, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: prb.george@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2184-3571>

РЕЛІГІЙНА СВОБОДА У ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ КРАЇН-СОЮЗНИКІВ ПЕРІОДУ ФОРМУВАННЯ АНТИГІТЛЕРІВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ

Едуард Ходун*

Анотація

Стаття аналізує актуальність релігійної свободи для держав, об'єднаних спільною боротьбою із нацизмом, у період формування антигітлерівської коаліції. Переважний акцент робиться на дослідженні офіційних документів, які у питанні релігійної свободи мали визначати стратегічні принципи країн-союзників. Крім того, стаття аналізує вплив Атлантичної хартії та Декларація Об'єднаних Націй на формування ідейної бази щодо релігійної свободи у повоєнному світі. Насамкінець, увага зосереджується на позиції Радянського Союзу, виокремлюючи його позицію порівняно зі ставленням західних союзників у контексті формування коаліції. Хронологічні межі дослідження – період від нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 до 1 січня 1942 року, коли була підписана Декларація Об'єднаних Націй.

Метою статті є дослідження на основі програмних документів періоду формування антигітлерівської коаліції ставлення країн-союзників до питання релігійної свободи.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму та об'єктивності; застосовано методи аналізу та синтезу, критичного аналізу джерел, а також порівняльно-історичний метод.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що воно є однією із перших спроб у вітчизняній історіографії на основі програмних документів проаналізувати актуальність питання релігійної свободи для країн-союзників у період формування антигітлерівської коаліції.

У **висновках** увага акцентується на тому, що релігійна свобода у період формування антигітлерівської коаліції належала до її концептуальних основ, а забезпечення свободи віросповідання оголошувалось союзниками однією із цілей війни. Також було встановлено, що у аспекті релігійної свободи ідейною основою для Атлантичної хартії та Декларації Об'єднаних Націй слугувала промова Ф. Рузвельта «Про чотири свободи». Окремо визначається позиція Радянського Союзу, який попри тоталітарну внутрішню політику, був вимушений позірно рахуватися із принципами релігійної свободи західних союзників задля можливості бути учасником антигітлерівської коаліції.

Ключові слова: релігійна свобода, Чотири свободи, антигітлерівська коаліція, Атлантична хартія, Декларація Об'єднаних націй

Цитування: Ходун, Е. (2023). Релігійна свобода у програмних документах країн-союзників періоду формування антигітлерівської коаліції. *Консенсус*, 4, 84–92.
<https://doi.org/10.31110/consensus/2023-04/084-092>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/83>

* аспірант Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: prb.george@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2184-3571>

Постановка проблеми. Релігійна свобода – одне з природних прав людини, яке передбачає можливість вільно сповідувати, практикувати та проповідувати будь-які релігійні переконання, за бажання вільно відмовитися від них або взагалі не мати жодних. Позбавленими цього права, зокрема в аспекті безперешкодного вираження власної релігійної ідентичності, навіть у сучасному світі бувають цілі народи, тим важче ситуація у забезпеченні релігійної свободи була у XX ст., особливо у країнах, де при владі були диктаторські режими. На початок Другої світової війни релігійна свобода зазнавала відвертих утисків в СРСР, який до середини 1941 р. був фактичним союзником Німеччини.

Антигітлерівська коаліція, яка з'явилася як відповідь на агресію нацистського блоку, із самого початку зіткнулась із внутрішніми протиріччями, суть яких полягала у розрізненості політичних цілей її учасників. Попри це, США та Велика Британія мали спільний погляд на забезпечення права вільного сповідання релігії. Свобода віросповідання визначалася західними членами антигітлерівської коаліції однією із цілей війни, перемога у якій повинна була дати можливість мільйонам людей, звільнених від тоталітарних систем, не відчувати на собі дискримінацію або переслідування за власні релігійні переконання. Включення СРСР до числа союзників кидало виклик самій суті антигітлерівської коаліції та підкреслювало протиприродність цього об'єднання.

Аналіз останніх досліджень. Ключові аспекти формування та діяльності антигітлерівської коаліції широко представлені у опублікованих документах, мемуарах, а також чисельних книгах та статтях. Однією із останніх за часом праць з цього питання є узагальнююча книга О.Потехіна та Ю.Клименка «Геополітика проти безпеки: союзницьке стримування агресії в Європі XX – початку XXI ст.»¹. У ній, зокрема, наголошується, що союзників об'єднували не спільні принципи та цілі, а спільний ворог. Можливість німецької перемоги, яка ставила під загрозу існування західних демократій, спонукала включити СРСР до складу коаліції².

Питання релігійної свободи у період формування антигітлерівської коаліції має відносно обмежену історіографію, переважна більшість якої лише частково стосується досліджуваної теми. Так, у статті Б.Діксона «Організація Об'єднаних Націй і свобода релігії»³ висвітлюється міжнародна активність щодо захисту релігійної свободи у II половині XX ст., довоєнні зусилля по забезпеченню свободи віросповідання та період Другої світової війни згадуються лише описово. Е.Боргвардт у розлогіму дослідженні «Новий курс для світу: Американське бачення прав людини»⁴ акцентує увагу на те, як у США у часи Другої світової війни були

¹ Потехін О., Клименко Ю. Геополітика проти безпеки: союзницьке стримування агресії в Європі XX – початку XXI ст. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. 552 с.

² Ibid. С. 286.

³ Dickson B. The United Nations and Freedom of Religion. *The International and Comparative Law Quarterly*. 1995. Vol. 44, no. 2. P. 327–357.

⁴ Borgwardt E. *A New Deal for the World: America's Vision for Human Rights*. Cambridge: Harvard University Press, 2005. 480 p.

започатковані і розвивалися ідеї та інститути, що лежать в основі сьогочасних міжнародних норм прав людини. Атлантичну Хартію 1941 року та американське бачення «цілей війни та миру» автор вважає фундаментом сучасного стану правового забезпечення свободи віросповідання. У статті Я. Верхойля «Атлантична хартія: генезис трансатлантичного світового порядку»⁵ Атлантична хартія визначається як ідейний фундамент, на якому у повоєнному світі була побудована нова модель міжнародних відносин, в центрі яких – забезпечення людських свобод, релігійної, зокрема. Загалом тема релігійної свободи у документах антигітлерівської коаліції наразі не здобула достатнього вивчення, що обумовлює доцільність даної статті.

Метою статті є аналіз ставлення країн-союзників до питання релігійної свободи у період формування антигітлерівської коаліції з опорою на її програмні документи. Виклад матеріалу має дозволити виявити загальні тенденції та особливості досліджуваного питання, а також розкрити специфіку взаємодії цінностей, що визначали колективні дії країн-союзників у зазначеній сфері.

Виклад основного матеріалу. Початок Другої світової війни виявив відсутність дієвих систем колективної безпеки у світі. Опинившись перед загрозою поневолення диктаторськими режимами, демократичні країни світу усвідомили цивілізаційний вимір майбутньої боротьби. Окуповані нацистською Німеччиною та її союзниками країни, а також ті держави, які чинили збройний опір, вбачали цілпо свого протистояння не лише перемогу над агресором та звільнення захоплених територій, а й можливість у післявоєнний період перебудувати світ на принципах права та свободи.

Ідея такого глобального осмислення спротиву країн-союзників формулювалася у відомому виступі Франкліна Рузвельта, який він виголосив на початку третього терміну свого президентства. 6 січня 1941 року він звернувся зі щорічним посланням президента США до Конгресу «Про стан у державі», де представив допомогу союзним країнам Європи та збільшення військової промисловості як спосіб боротьби США за свободу, отримати яку має кожна людина. Суттєвий акцент на забезпеченні прав та свобод у всьому світі у зазначеній промові, а особливо зміст заключної її частини, закріпило за нею неофіційну назву «Промови про чотири свободи». Це послання вважається програмним для подальшої міжнародної політики США у часи Другої світової війни.

Ось які амбітні шляхетні цілі, ставив перед собою Ф. Рузвельт: «У майбутньому, яке ми прагнемо зробити безпечними, ми з нетерпінням чекаємо світу, заснованого на чотирьох основних свободах людини. По-перше, це свобода слова та вираження думок усюди у світі. По-друге, це свобода кожної людини будь-де у світі поклонятися Богові у свій власний спосіб. По-третє, це свобода від злиднів... що забезпечить кожному народу у будь-якій точці світу здорове мирне життя. По-четверте, це

⁵ Verheul J. The Atlantic Charter: Genesis of the Transatlantic World Order. *Atlantisch Perspectief*. 2021. Vol. 45, no. 6. P. 42-46.

свобода від страху, що... означає всесвітнє скорочення озброєнь до такого рівня і настільки суттєво, щоб жодна нація не мала можливість вчинити акт фізичної агресії проти будь-якого сусіда...»⁶.

Необхідність релігійної свободи у всьому світі була поставлена президентом США на друге місце у переліку інших свобод, що вочевидь пов'язано із ступенем важливості цього питання для самого Ф. Рузвельта. Відсутність конкретних імен державних лідерів чи назв країн, які знаходяться у ідейній опозиції до політики США щодо ствердження прав та свобод, позаяк в них нехтується свобода віросповідання або відбуваються відкриті переслідування віруючих, не викликає особливих труднощів для розуміння, кого саме має на увазі очільник Білого дому. Ба більше, президент Рузвельт заявляє прямо: «...ми не злякаємося погроз диктаторів, навіть якщо вони розцінять як порушення міжнародного права або як акт війни нашу допомогу демократіям, які наслідуються протистояти їх агресії»⁷. До таких диктаторів безумовно відноситься і Й. Сталін, який разом із А. Гітлером стояв у витоках Другої світової війни, а у перший її період розв'язав низку загарбницьких воїн із сусідніми СРСР країнами.

Оскільки досягнення зазначеної у посланні мети президент США не планував відкладати на «далекі тисячоліття», а сприймав як «певну основу для світу, яку можна досягти у наш час нашим поколінням», то питання реалізації права на свободу релігійного самовираження Ф. Рузвельт пов'язував із результатами війни⁸.

Напад Німеччини на СРСР поставив останнього в особливе положення: із агресора та фактичного союзника Третього рейху Радянський Союз своїм збройним опором нацистам долучив себе до країн-союзників. Разом із тим становище СРСР залишилось половинчастим, адже Москва розділяла тягар військового протистояння Гітлеру, але Радянському Союзу залишались чужими ідеї, за які билися західні союзники. Безумовно, до них належало і право релігійної свободи, відверто зневажаване радянськими комуністами.

Уряд США та Великої Британії, особливо у початковий період німецько-радянської війни, докладали значних дипломатичних зусиль, аби домогтися лібералізації репресивної релігійної політики СРСР. Суттєвих зрушень за другу половину 1941 року досягнуто не було, але разом із тим, радянський уряд засвідчив,

⁶ Franklin D. Roosevelt address to Congress, Jan. 6, 1941, p. 11. NAID: 197361; First Carbon Files; Speeches of President Franklin D. Roosevelt 1933–1945; Papers as President, President's Personal File 1933–1945; Collection FDR-PPF; Franklin D. Roosevelt Library, Hyde Park, NY. URL: <https://catalog.archives.gov/id/197361?objectPage=11>

⁷ Franklin D. Roosevelt address to Congress, Jan. 6, 1941, p. 8. NAID: 197361; First Carbon Files; Speeches of President Franklin D. Roosevelt 1933–1945; Papers as President, President's Personal File 1933–1945; Collection FDR-PPF; Franklin D. Roosevelt Library, Hyde Park, NY. URL: <https://catalog.archives.gov/id/197361?objectPage=8>

⁸ Franklin D. Roosevelt address to Congress, Jan. 6, 1941, p. 12. NAID: 197361; First Carbon Files; Speeches of President Franklin D. Roosevelt 1933–1945; Papers as President, President's Personal File 1933–1945; Collection FDR-PPF; Franklin D. Roosevelt Library, Hyde Park, NY. URL: <https://catalog.archives.gov/id/197361?objectPage=12>

що йому не байдужа думка західних союзників. Отже, США і Велика Британія зробили перший крок, щоб оформити антигітлерівську коаліцію не лише як військово-політичний блок, а як союз вільних країн, здатний воювати не за території чи розширення сфер впливу, а за принципи, найперші з яких – верховенство права та забезпечення свободи.

На початку серпня 1941 р. президент США Ф. Рузвельт та прем'єр-міністр Великобританії Вінстон Черчілль зустрілися на кораблі у водах Північної Атлантики задля того, аби сформулювати спільні цілі у війні та визначити бачення повоєнного устрою світу. Результатом цієї першої союзницької конференції, яка проходила на борту британського лінійного корабля «Принц Вельський», стала Атлантична хартія, яка виражала загальну мету обох країн – однієї технічно нейтральної, а іншої – у стані війни з Німеччиною та Італією. Документ, який поклав початок відкритому формуванню антигітлерівської коаліції, висловлював віру у право народів на самовизначення, право всіх людей жити у свободі від страху та злиднів, свободу морів, а також заявляв про сподівання на те, що всі нації відмовляться від застосування сили та будуть колективно працювати у сферах економіки та безпеки.

Разом із тим Атлантична конференція не мала у своєму підсумковому документі жодних згадок про необхідність релігійної свободи⁹. Загалом, дивний факт: державні діячі, якію серпня 1941 р. разом молилися під час недільного богослужіння на борту «Принца Вельського»¹⁰, адже належали до однієї англіканської традиції, через декілька днів не приділили свободі віросповідання жодної уваги. З одного боку, згадувати в Атлантичній хартії про забезпечення цього права було наче і зайвим, адже Ф. Рузвельт і В. Черчілль представляли країни, в яких утиски свободи віросповідання були хіба що подіями давно минулих століть. З іншого боку, зміст документу за задумом його підписантів повинен був стосуватися усього світу, де окремі країни та навіть регіони не вирізнялися достатнім мінімальним рівнем захисту цивільних прав і свобод.

Окремою подією стало приєднання до хартії Радянського Союзу, яке відбулось 24 вересня 1941 р. В американському суспільстві це викликало занепокоєння, адже приєднання СРСР до Атлантичної хартії, в якій не було окремо зазначено необхідність захисту релігійної свободи, могло бути розцінено комуністами як можливість з одного боку стати повноцінними союзниками західних держав, а з іншого – продовжувати свої антирелігійні гоніння. Тим більше, що Радянський Союз залишив за собою право застосовувати принципи хартії відповідно до обставин,

⁹ «The Atlantic Charter», Aug. 14, 1941. NAID: 513885; World War II Posters 1942–1945; Records of the Office of Government Reports 1932–1947; Record Group 44; National Archives at College Park, College Park, MD. URL: <https://catalog.archives.gov/id/513885>

¹⁰ «Informal Group on Deck of HMS Prince of Wales Following Church Services, During the Atlantic Charter Meeting», Aug. 10, 1941. NAID: 280957404; General Photographic Files 1943–1968; General Records of the Department of the Navy 1804–1983; Record Group 80; National Archives at College Park, College Park, MD. URL: <https://catalog.archives.gov/id/280957404>

потреб та історичних особливостей¹¹, що насправді «означало відмову Москви від зобов'язуючого для неї характеру окремих статей хартії»¹².

«Значній критиці була піддана Атлантична хартія – згадував Р. Шервуд – з тієї причини, що вона передбачала захист лише трьох із «Чотирьох свобод», окрім свободи релігії»¹³. І хоча відсутність згаданого пункту хартії можна розцінювати як прикрий прорахунок, прихильники ізоляціонізму були схильні вважати це «доказом покірності Рузвельта і Черчилля перед безбожним Радянським Союзом»¹⁴. У наступних заявах президент «фактично притупив цю критику» і «конференція отримала загальне схвалення в Сполучених Штатах»¹⁵, хоча це не виключало того, що «реакція громадськості на конференцію та хартію розчарувала Рузвельта»¹⁶.

Сам Ф. Рузвельт зміст Атлантичної хартії закликав розуміти ширше, аніж в її тексті зазначено буквально, тож у своїй промові 23 лютого 1942 р. він заявив, що документ захищає чотири свободи, у тому числі свободу віросповідання, хоча про це окремо і не вказано¹⁷.

Разом із тим, критика відсутності окремого пункту про релігійну свободу була настільки гострою, що за першої можливості Рузвельт доклав зусиль, аби виправити це упущення. Тож, «коли Атлантичну хартію було включено до першої Прокламації Організації Об'єднаних Націй 1 січня 1942 р., Рузвельт подбав про те, щоб туди було внесено положення про свободу релігії», що було погоджено, хоча і не без труднощів, навіть із Радянським Союзом¹⁸.

У кінці 1941 р. готувалось юридичне оформлення антигітлерівської коаліції, в основу якої лягала «Декларація Об'єднаних Націй» або «Декларація двадцяти шести країн». До кінцевого варіанту документу Ф. Рузвельт наполягав внести положення про свободу совісті: «Я впевнений, – казав він, – що потрібно докласти всіх зусиль, щоб свобода віросповідання була внесена у цей документ. Я впевнений, що Литвинов [з 10 листопада 1941 р. – радянський посол у США] буде вимушений з цим погодитись»¹⁹.

Утім внесення цієї фрази до тексту «Декларації» викликало протидію з боку радянського представника: «Рузвельт доводив йому [Литвинову] важливість включення в декларацію згадки про свободу релігії... Литвинов вважав, що його

¹¹ Международные отношения и внешняя политика СССР (1871–1957 гг.): Сборник документов / уклад. Л. Харламова. Москва, 1957. С. 111.

¹² Потехін О., Клименко Ю. Геополітика проти безпеки... С. 281.

¹³ Sherwood R. Roosevelt and Hopkins: an intimate history. New York: Harper & Brother, 1948. P. 361.

¹⁴ Ibid. P. 361.

¹⁵ Dallek R., Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932–1945. New York, Oxford: Oxford University Press, 1995. P. 285.

¹⁶ Ibid. P. 284.

¹⁷ Roosevelt F.D. Fireside chat on the Progress of the War (37 min), 1942.03.23. Library ID: 201–211. FDR Audio Recordings; Franklin D. Roosevelt Presidential Library and Museum; National Archives. URL: <https://www.fdrlibrary.org/utterancesfdr>

¹⁸ Sherwood R. Roosevelt and Hopkins: an intimate history. New York: Harper & Brother, 1948. P. 361.

¹⁹ The Memoirs of Cordell Hull. London: Hodder & Stoughton, 1948. Vol. 2. P. 1120.

уряд... негативно поставиться до запропонованої зміни. Він заявив, що Кремль може погодитися лише з фразою «свобода совісті», але Рузвельт запевнив його, що це одне і те ж і просив повідомити про це Кремль. Він пояснив, що йому хотілося би бачити в декларації слово «релігія» ...Він вказав, що традиційний джефферсонівський принцип свободи релігії має настільки широкий демократичний характер, що це включає право не дотримуватися зовсім ніякої релігії»²⁰.

Невідомо, яким чином Литвинову вдалось узгодити із Сталіним уточнення, але «фактом лишається те, що слова «свобода релігії» з'явилась в остаточному тексті декларації»²¹. У підсумку, 1 січня 1942 р. «Декларація Об'єднаних Націй» була підписана у Вашингтоні, в тому числі і представником Радянського Союзу.

Серед іншого, у Декларації було сказано, що повна перемога над ворогами необхідна «для захисту життя, свободи, незалежності і релігійної свободи та для збереження людських прав і справедливості»²². 3 січня 1942 р. Декларація 26 держав була опублікована в газеті «Известия» – офіційному виданні Президії Верховної Ради СРСР²³. Ця зовні незначна та начебто формальна подія стала першим прецедентом за всю радянську історію, коли СРСР підписав і офіційно опублікував юридичний документ, в якому вживався термін «релігійна свобода» як правова норма для радянських громадян.

Висновки. У період формування антигітлерівська коаліція оголосила релігійну свободу одним із своїх фундаментальних принципів. Перемога союзників над країнами нацистського блоку повинна була надати та захистити це право для тих народів, які потерпали від репресивної політики тоталітарних режимів.

Принципи неухильного забезпечення природних прав, проголошені президентом США в «Промові про чотири свободи», послужили ідейним підґрунтям для Атлантичної хартії – документу, який стояв у витоках формування антигітлерівської коаліції. Відсутність там окремого пункту про релігійну свободу, попри різку критику з боку ізоляціоністів, можна вважати випадковим недоліком, в крайньому випадку – недбалістю. Ф. Рузвельт пізніше неодноразово наголошував на непорушності права свободи віросповідання.

1 січня 1942 р. США, Велика Британія, Радянський Союз, Китай та низка інших країн схвалили принципи Атлантичної хартії, підписавши «Декларацію Об'єднаних Націй». Про захист релігійної свободи там було зазначено окремо, аби виправити формальний недолік Атлантичної хартії. З іншого боку, наполегливість Ф. Рузвельта у внесенні саме цього словосполучення у текст «Декларації» була не випадковою. Попри намагання виключити згадку про релігійну свободу або принаймні замінити її

²⁰ Sherwood R. Roosevelt and Hopkins... P. 448–449.

²¹ Ibid. P. 449.

²² “Declaration by the United Nations”. NAID: 514106; World War II Posters 1942–1945; Records of the Office of Government Reports 1932–1947; Record Group 44; National Archives at College Park, College Park, MD. URL: <https://catalog.archives.gov/id/514106>

²³ Подписание в Вашингтоне Декларации двадцати шести государств. *Известия советов депутатов трудящихся СССР*. 1942. 3 січня. С. 1. URL: <https://electro.nekrasovka.ru/books/6149773/pages/1>

розпливчастим терміном «свобода совісті», СРСР був змушений погодитись із формулюванням, хоча воно було неприйнятним для його антирелігійної суті. Підписання «Декларації» Радянським Союзом суттєво не змінило репресивної політики щодо віруючих, але змусило Сталіна на словах рахуватися із принципами релігійної свободи задля можливості бути членом антигітлерівської коаліції.

Після закінчення Другої світової війни країни-переможниці, керуючись суттю та принципами початкових документів антигітлерівської коаліції, затвердили «Загальну декларацію прав людини» та низку інших донині актуальних документів, які проголошують невід'ємність права кожної людини світу на релігійну свободу.

REFERENCES

- Borgwardt, E. (2005). *A New Deal for the World: America's Vision for Human Rights*. Harvard University Press [in English].
- Dallek, R. (1995). *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932–1945*. Oxford University Press [in English].
- Dickson, B. (1995). The United Nations and Freedom of Religion. *The International and Comparative Law Quarterly*, 44(2), 327–357 [in English].
- Potiekhin, O. & Klymenko, Yu. (2023). *Geopolityka proty bezpeky: soiuzyntske strymuvannia ahresii v Yevropi XX – pochatku XXI st.* [Geopolitics versus Security: Allied Deterrence of Aggression in Europe in the XX and Early XXI Centuries]. DUKh I LITERA [in Ukrainian].
- Sherwood, R. (1948). *Roosevelt and Hopkins: an intimate history*. Harper & Brother [in English].
- The Memoirs of Cordell Hull* (1948). Vol. 2. Hodder & Stoughton [in English].
- Verheul, J. (2021). The Atlantic Charter: Genesis of the Transatlantic World Order. *Atlantisch Perspectief*, 45 (6), 42–46 [in English].

DOI: 10.31110/consensus/2023-04/093-104

УДК (UDC) 930 : 159.953.2] : [94 (73) : 316.658]

**ALTERNATIVE INTERPRETATIONS OF THE HISTORY OF THE UNITED STATES' FOUNDING:
DISCUSSIONS AND INITIATIVES 2019-2021****Dmytro Triukhan*****Abstract**

The purpose of the study is to examine alternative interpretations of the history of the United States' founding within the context of the sociopolitical discourse that took place during 2019–2021 in academic circles and the political arena.

The scientific novelty is determined by the author's perspective on the issues of conflicting views of American history, which allows tracing the current state of problems in the historical memory and its impact on the interpretation of history by American society. Furthermore, it highlights the main topics of public interest in U.S. history and distinguishes the 'fault lines' in Americans' views on their history.

Additionally, the author of the research pays attention to specific elements in the adaptation of the historical memory of African Americans in the context of reframing the historical narrative of the United States.

The author **concludes** that the study marks the beginning of a process of actualization of historical events related to the inception of slavery in America and the system of segregation within the framework of the further national debate regarding American history. Thus, in the context of these processes, the impact of the memorable date of the 400th Anniversary of the arrival of the first enslaved Africans in the British colony of Virginia is noted. The author comes to the conclusion of the existence of two mutually exclusive views of U.S. history: on the one hand, a patriotic-triumphant narrative of 'progress' and on the other hand, a narrative of the 'original sin' of the country's founding. Therefore, the study highlights the influence of past events on the present within the context of the public discussion of alternative interpretations of the country's founding history and the importance of studying the issues of historical memory within the African-American community for the national history of the United States.

Keywords: USA, historical narrative, The 1619 Project, historical memory, 1776

* PhD Student, Department of World History and International Relations, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine. E-mail: dmitrytriukhan@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5902-6692>

**АЛЬТЕРНАТИВНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ США:
ДИСКУСІЇ ТА ІНІЦІАТИВИ 2019–2021 РР.**

Дмитро Трюхан*

Анотація

Метою дослідження є розгляд альтернативних інтерпретацій щодо історії заснування США у контексті суспільно-політичної дискусії, що мала місце упродовж 2019–2021 рр. в академічному середовищі та політикумі.

Наукова новизна обумовлена авторським поглядом на проблематику протистояння двох взаємовиключних візій американської історії, що дозволяє простежити актуальний стан проблем історичної пам'яті та її впливу на трактування історії американським суспільством. Також, виділяються основні теми суспільного інтересу до історії США та виокремлюються «лінії розлому» у поглядах американців на свою історію.

Крім того, автор дослідження звертає увагу на окремі елементи в адаптації історичної пам'яті афроамериканців у контексті переосмислення історичного наративу США.

Автор робить **висновок** про початок процесу обговорення історичних подій, пов'язаних з започаткуванням рабства в Америці та системою сегрегації, у рамках подальшої національної дискусії стосовно американської історії. Так, у контексті згаданих процесів, констатується вплив пам'ятної дати 400-річчя з моменту прибуття перших поневолених африканців у британську колонію Вірджинія. Автор доходить висновку про існування двох взаємовиключних бачень історії США: з одного боку – патріотично-тріумфальний наратив «прогресу» та з іншого боку – наратив «первородного гріха» походження країни. Відтак, у дослідженні відзначається вплив подій минулого на теперішнє у контексті суспільного обговорення альтернативних інтерпретацій історії заснування країни та значення вивчення проблем історичної пам'яті афроамериканської спільноти для національної історії США.

Ключові слова: США, історичний наратив, Проект 1619, історична пам'ять, 1776 рік

Цитування: Трюхан, Д. (2023). Альтернативні інтерпретації історії заснування США: дискусії та ініціативи 2019–2021 рр. *Консенсус*, 4, 93–104. <https://doi.org/10.31110/consensus/2023-04/093-104>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/84>

Постановка проблеми. Консенсус у суспільстві з приводу пам'ятних дат, які виконують важливу роль увічнення певних подій, є важливою запорукою формування його єдності. Втім, пам'ятні дати також можуть виступати в ролі фактора активізації суспільних обговорень історичних питань та, навпаки, викликати розкол у суспільстві, дестабілізуючи його. У цьому ключі показовим видається приклад США, де події, пов'язані з вшануванням у 2019 р. 400-річчя з моменту започаткування рабства та атлантичної работоргівлі на території

* аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету, Запоріжжя, Україна. E-mail: dmitrytriukhan@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5902-6692>

британських колоній, актуалізували дискусії про переосмислення чинної загальноприйнятої версії американської історії. В останні роки все частішими стають пропозиції, які передбачають або включення до традиційного наративу тих сюжетів, що довгий час перебували на його маргінесі, або ж повне його заміщення новим. Проблематика таких обговорень часто використовується з метою маніпулювання громадською думкою, що особливо активізується під час тих чи інших передвиборчих кампаній. Тому для кращого розуміння особливостей сучасного розвитку США та внутрішньополітичних процесів, що відбуваються у цій країні, дослідження обговорення альтернативних інтерпретацій історії заснування США є важливим та необхідним.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблематика статті пов'язана із питаннями, які досліджуються у контексті меморіальних студій, серед яких важливу роль відіграють роботи про історичну пам'ять. Серед напрацювань у цій галузі є роботи, присвячені визначенню поняття історична пам'ять, її зв'язок з політикою та ідентичністю, а також питання війн пам'яті. Серед авторів, які розробляють ці теми варто згадати А. Киридон¹, Г. Касьянова², Ю. Зерній³, В. Вовк⁴.

Окремо відзначимо також роботи, в яких досліджуються окремі питання історичної пам'яті, політики пам'яті та ідентичності в США. Так, С. Толстов⁵ здійснив аналіз інституційних та інструментальних вимірів політики історичної пам'яті в США, дослідивши акценти узагальненої концепції історії США, що спрямовані на формування патріотичного сприйняття історії країни та виконують функцію консолідації суспільства. Вартує згадки і праця А. Мартинова⁶, який констатує існування війн пам'яті як органічного елементу політичних процесів. Дослідник відзначає, що президентські вибори 2020 р. у США та пандемія запустили процес символічних війн пам'яті у країні, в центрі яких місця пам'яті Громадянської війни у США. Наявність певного консенсусу в американському суспільстві через

¹ Киридон А. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання. *Міжнародний збірник наукових праць*. Серія: Історія, міжнародні відносини: Україна–Європа–Світ – проблеми методології. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. Вип. 3. С. 112–116. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua/naukovi_zapusku/ukraine_europe/UES_09_3.pdf#page=112

² Касьянов Г. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію та генеалогію поняття. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 118–137.

³ Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5 (32). С. 104–115.

⁴ Вовк В.М. Історична пам'ять та політична ідентичність. *Теоретико-методологічні засади дослідження історичної пам'яті: збірник наукових праць / за заг. ред. Кудряченка А.І.* 2020. С. 102–113. URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/4889/1/Istorychna%20pamiat%20i%20politychna.pdf>

⁵ Толстов С. Інституціональні й інструментальні виміри політики історичної пам'яті в США: висновки для України. «Україна: контекст світових подій». *Аналітичні записки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (2017–2019 рр.)*. 2019. С. 151–158. URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/4795/1/Instytutsionalni%20v%20instrumentalni%20ovymiry.pdf>

⁶ Мартинов А. Американські війни пам'яті протестного руху «Black live matter». *Американська історія та політика*. 2020. № 10. С. 9–16. URL: <http://www.americanstudies.history.knu.ua/uk/arxiv/10-2/2020-10-martynov-ukr/>

проблематику мовного виміру ідентифікації та самоідентифікації у США досліджено у статті Г. Казакова та Я. Фатюхи⁷.

Важливими також видаються напрацювання американських істориків у контексті переосмислення панівного історичного наративу та виникнення різновекторних інтерпретацій історії США протягом 2019–2021 рр. Відзначаємо, що наразі наукове осмислення теми знаходиться на початковій стадії, що продиктовано її наближеністю до сучасності. Втім, це не заважає виникненню перших спроб академічного обговорення теми та напрацюванню початкових підходів до її аналізу. У цьому ключі відзначаємо внесок Американської історичної асоціації та її академічного щоквартальника *American Historical Review*. Зокрема, можемо згадати *1619 Project Forum*⁸, в рамках якого 19-м вченим було доручено проведення огляду «Проекту 1619» та спробам перегляду історії у контексті досвіду афроамериканців. Запрошені автори намагалися знайти баланс між полярними оцінками проекту: від схвальних (як новий погляд на американську історію) до вкрай негативних (які кваліфікували нові версії як перебор інтерпретацій та фактологічні помилки). Важливим буде відзначити також гілку обговорення, започатковану головним редактором *American Historical Review* Алексом Ліхтенштейном з приводу «Проекту 1619» колонкою «З редакторського столу 1619 і все це»⁹. У ній він розмірковує над суперечкою між редакцією *The New York Times* та академічними істориками, що виступили з критикою проекту. Означені роботи відіграють подвійну роль, оскільки водночас є і першими спробами аналізу нових пропозицій щодо інтерпретацій американської історії, і джерелом для вивчення цих дискусій.

Підсумовуючи, можемо зазначити, що згадані праці, присвячені вивченню як теоретичних аспектів історичної пам'яті, так і прикладним вимірам інтерпретацій американської історії, дають важливу основу для подальших досліджень. Водночас узагальнення дискусій та ініціатив щодо наявних інтерпретацій історії США ще не здійснено.

Метою дослідження, результати якого висвітлені у даній публікації, є узагальнення наявних альтернативних інтерпретацій одного із сюжетів американського минулого, а саме історії заснування США.

Виклад основного матеріалу. Спроби переглянути традиційні підходи до викладу американської історії періодично активізують внутрішні дискусії у професійному середовищі американських істориків. Суспільно-політичні рухи 1960-х рр. та боротьба за скасування сегрегації в США мала своїм наслідком появу пропозицій доповнити історичні наративи національної історії афроамериканським

⁷ Казаков Г., Фатюха Я. Мова як один з ключових факторів національної ідентичності крізь призму мовних референдумів у США 1980–2002 рр. *Консенсус*. 2023. № 2. С. 148–156. DOI: <https://doi.org/10.3110/consensus/2023-02/148-156>

⁸ The 1619 Project. *The American Historical Review*. Vol. 127. Issue 4. December 2022. pp. 1792–1873. URL: <https://academic.oup.com/ahr/article-abstract/127/4/1792/6998377?login=true#no-access-message>

⁹ Lichtenstein A. From the Editor's Desk: 1619 and All That. *The American Historical Review*. Vol. 125. Issue 1. February 2020. Pp. 16–21. DOI: <https://doi.org/10.1093/ahr/rhaa041>

компонентом, оскільки до цього питання рабства, яке в основному пов'язувалося з вихідцями з Африки, як правило замовчувалися або подавалося у спрощеному варіанті.

Започаткування сучасних дискусій щодо перегляду ролі афроамериканців та рабства в історії США відбулося у зв'язку із наближенням 400-ї річниці від дати прибуття перших поневолених африканців до берегів британської колонії Вірджинія у 1619 р. Одним з перших паростків гострого обговорення цієї проблеми можна вважати конференцію «1619 рік і становлення Америки», яку у 2012 р. ініціював другий найдавніший університет США – Коледж Вільяма і Мері (Вірджинія) в рамках «Ініціативи 1619». В анонсі та запрошенні приєднатися до участі у цій конференції, відзначалося, що більша частина Америки не усвідомлює великого значення цієї дати для американської історії, тож наукова спільнота запрошувалася приєднатися до обговорення важливості 1619 року для формування американського суспільства та культури. Метою конференції проголошувалося створення основи для подальшого національного діалогу і переосмислення основних подій, які почалися в 1619 р. та сформували контури й характер Америки¹⁰.

Власне у 2019 р. відзначення 400-ї річниці актуалізувало широку національну дискусію у суспільстві щодо трактувань сучасними американцями спільного минулого й таких болісних сторінок власної історії як рабство, атлантична работоргівля та подальші расизм і сегрегація.

Першим кроком у започаткуванні дискусії щодо власного минулого став «Проект 1619»: низка есе журналістки Ніколь Ханни-Джонс та редакції *The New York Times* на чолі з головним редактором видання Джейком Сільверштейном. Зокрема, ним відзначалась маловідомість цієї пам'ятної дати широкому загалу, оскільки 1619 не є роком, який більшість американців знають як визначну дату в історії країни¹¹. Тож обговорення «Проекту 1619» стало першим етапом у дискусії щодо альтернативних інтерпретацій історії заснування США, що охопили як суспільство, так і професійне середовище істориків.

Однією з основних тез, що викликала критику проекту та подальше суспільне обговорення, що врешті переросло у широку національну дискусію, стала ідея «первородного гріха країни». Цю тезу ми можемо зустріти у матеріалах видання *The New York Times Magazine* від 14 серпня 2019 р. Знаходимо її також і у редакторській замітці Дж. Сільверштейна (пізніше опублікованій на вебсайті видання під назвою «Чому ми опублікували Проект 1619?»)¹² та вступному есе Н. Ханни-Джонс.

У замітці Дж. Сільверштейн порівнює факт прибуття перших поневолених африканців у британську колонію Вірджинія й подальше формування та утвердження системи рабства протягом наступних 250 років з «первородним гріхом

¹⁰ 1619 and the Making of America. W&M 1619 Initiative. *Making of America Conference*. 2012. September 21–22, Norfolk. URL: <https://www.wm.edu/as/africanastudies/middlepassage/1619initiative/conference/>

¹¹ Silverstein J. Why we published the 1619 Project. *The New York Times Magazine*. 2019. 20 December. URL: <https://www.nytimes.com/interactive/2019/12/20/magazine/1619-intro.html>

країни». На його погляд, з цим можна ототожнити й походження країни¹². До його думки приєднується й Н. Ханна-Джонс, яка намагається простежити витoki насильства проти афроамериканців у першій половині XX ст., розглядаючи крайність такого насильства як симптом психологічного механізму, необхідного для звільнення білих американців від власне «первородного гріха їхньої країни»¹³. Суголосною також є теза авторки про те, що античорний расизм закладений у ДНК країни.

Відтак, обидва автори прагнули ототожнити виникнення системи рабства та подальші расизм та насильство проти афроамериканців з ідеєю, що США були утворені на «хибних ідеалах», закладених в основу американських держави та суспільства. Саме до цього відсилає нас назва есе Н. Ханни-Джонс – «Основоположні ідеали нашої демократії були фальшивими, коли вони були написані. Чорношкірі американці боролися, щоб зробити їх правдивими»¹⁴. Простежуємо чітке послання «Проекту 1619»: рабство є первородним гріхом країни, античорний расизм складає її ДНК, а ідеали демократії були хибними, втім афроамериканці були тими, хто боровся за втілення їх у життя. Саме тому їх внесок має бути вміщений у центр американського національного наративу.

Згадані тези викликали численні критичні зауваги з боку громадських, політичних діячів та академічних істориків, що призвело до альтернативних ідеям «Проекту 1619» ініціатив та інтерпретацій американської історії. Послугуючись проблемно-хронологічним принципом у розгляді альтернативних точок зору, окремо зупинимось на кожній з них, розглянувши як згадані ініціативи трактують історію США.

Перша з них пов'язана з ініціативою «Проект 1620» некомерційної організації «Національна асоціація вчених» (далі – НАВ), що об'єднує представників академічної спільноти. Основна мета нового проекту – перевірити фактологічні неточності проекту Н. Ханни-Джонс та *The New York Times*, висвітлити їх, тож гаслом «Проекту 1620» став заклик «Проект 1619, але з перевіреними фактами»¹⁵.

На думку учасників нового дослідження, «Проект 1619» становив собою однобічний та надто спрощений погляд на американську історію. Тож «Проект 1620» став своєрідною «пояснювальною кампанією», яка з одного боку мала спростувати певні твердження авторів «Проекту 1619», а з іншого – дозволила б надати ширшу картину американської історії¹⁶. Ще однією причиною появи ініціативи «Проекту

¹² Silverstein J. Why we published the 1619 Project. *The New York Times Magazine*. December 20, 2019. URL: <https://www.nytimes.com/interactive/2019/12/20/magazine/1619-intro.html>

¹³ Hannah-Jones N. Our democracy's founding ideals were false when they were written. Black Americans have fought to make them true. *The New York Times Magazine*. 2019. August 14. URL: <https://www.nytimes.com/interactive/2019/08/14/magazine/black-history-american-democracy.html>

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ The 1620 Project. *National Association of Scholars*. URL: <https://www.nas.org/topics/1620-project>

¹⁶ Acevedo D. NAS's 1620 Project Gets Off the Ground. *National Association of Scholars*. January 7, 2020. URL: <https://www.nas.org/blogs/article/nass-1620-project-gets-off-the-ground>

1620» стала стурбованість тим, що ідеї «Проекту 1619» вплинуть на історичну освіту та сприятимуть їх впровадженню у школи та навчальні програми. Так, на думку Девіда Асеведо, наукового співробітника НАВ, основне занепокоєння полягало у необхідності дотримання «цілісності та чесності» американської історичної освіти, оскільки ідеї проекту *The New York Times* подають «хибні ідеали» країни, які навчають учнів ненавидіти власну країну та не довіряти її основоположним ідеалам¹⁷.

Серед широкого кола тих авторів та організацій, що поставили за мету оскаржити «Проект 1619» та його супутні матеріали, слід також згадати організацію «Проект 1776 Комітет політичних дій» (*дали* – «Проект 1776 КПД»). Метою діяльності цієї ініціативи є вилучення критичної расової теорії (*дали* – КРТ) та ідей «Проекту 1619» з навчальної програми державних шкіл¹⁸. Зазначимо що КРТ – це міждисциплінарна академічна теорія, що зосереджена на вивченні взаємозв'язку законів та раси та розглядає останню у контексті існування структурного расизму по відношенню до афроамериканців. Її суть полягає у твердженнях про те, що расизм у США є системним явищем, а расова нерівність є частиною правової системи, що існує.

Одним з основних напрямів діяльності «Проекту 1776 КПД» стала підтримка кандидатів у члени шкільних рад, які б у своїй діяльності були націлені на реформування державної системи освіти та сприяння «патріотизму» та «гордості» за американську історію¹⁹. Річ у тім, що внаслідок децентралізованої системи освіти, в США відсутні загальноприйняті по всій країні стандарти та програми освіти. Відтак, кожен штат, округ, школа та вчитель можуть адаптовувати навчання в класах відповідно до прийнятих на місцевому (рівні штату) та локальному (шкільний округ) стандартів та навчальних програм. Щодо шкіл та вчителів історії, то відзначаємо наявність їх широкої автономії у виборі матеріалів для викладання. При формуванні навчального плану у школах важливу роль відіграють виборні шкільні ради, тому саме на їх формуванні і сфокусована увага «Проекту 1776 КПД».

Саме широке впровадження нових ідей в освітні програми шкіл відкрило простір для політичного виміру протистояння щодо історії країни. Його початок напряму пов'язаний з діяльністю чинного на той час президента США Д. Трампа. Нетиповою подією через очевидну політичну складову стала «Конференція Білого Дому з американської історії», проведена 17 вересня 2020 р. у головній залі будівлі Національного архіву (знаний як Ротонда Хартієй Свободи) і, у якій розміщені оригінальні копії Конституції, Білю про права та Декларації незалежності США. Захід став зручною трибуною для озвучення як політичних гасел, так і особистих поглядів Д. Трампа на історію. Так, метою конференції та власних подальших дій президент визначив «захист спадщини» у питаннях заснування Америки та «відновлення

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ 1776 Project PAC. Promoting Patriotism and Pride in American History. 1776 Project PAC. URL: <https://1776projectpac.com/>

¹⁹ Ibidem.

патріотичного виховання» в школах країни²⁰. Поза увагою промови не лишилися і «Проект 1619», названий президентом «повністю дискредитованим», та КРТ, означена як «марксистська доктрина».

Одним з тих, хто долучився до дискусії щодо КРТ став Крістофер Руфо, старший науковий співробітник аналітичного центру «Манхеттенський інститут політичних досліджень», який через соціальні мережі та ЗМІ просував своє бачення. Так, 1 вересня 2020 р. Крістофер Руфо виступив у ток-шоу Такера Карлсона «*Tucker Carlson Tonight*» на каналі *Fox News*, де закликав президента видати виконавчий указ та скасувати вивчення КРТ, викорінивши таким чином цю, за його словами, «деструктивну, розкольникську, псевдонаукову ідеологію» (КРТ – *авт.*)²¹.

Вже 4 вересня 2020 р. Рассел Воут, директор Офісу управління та бюджету Виконавчого офісу Президента США, випустив меморандум до виконавчих департаментів та агенцій, що стосувався тренінгів федерального уряду. У ньому Р. Воут відзначав, що президент доручив йому забезпечити припинення фінансування федеральними агенціями тренінгів, які характеризувалися як «неамериканські тренінги з пропаганди», та якщо їх зміст «викликає розбіжності»²². Меморандум був спрямований на унеможливлення розгляду у ході згаданих тренінгів ідей про те, що (1) Сполучені Штати є за своєю суттю расистською або поганою країною, або (2) що будь-яка раса чи етнічна приналежність є за своєю суттю расистською чи поганою.

Також варто окреслити ще одну політичну ініціативу Д. Трампа у сфері історії, а саме започаткування «Президентської дорадчої комісії 1776 р.», що було здійснено на виконання його спеціального виконавчого указу від 2 листопада 2020 р. Метою створення дорадчої комісії було прищеплення молодому поколінню, що зростає, «кращого розуміння» історії та «принципів заснування» США з акцентом на 1776 році²³. Результатом її роботи якої став 45-сторінковий звіт, опублікований 18 січня 2021 р. (за два дні до закінчення повноважень президента Д. Трампа). Основні сюжетні мотиви у звіті стосувалися «заснування» США, «основоположних принципів» та уявлення про Америку як про «осяяне місто на пагорбі»²⁴.

²⁰ Remarks by President Trump at the White House Conference on American History. *National Archives and Records Administration*. 2020. September 17. URL: <https://trumpwhitehouse.archives.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-white-house-conference-american-history/>

²¹ Critical Race Theory Has Infiltrated the Federal Government. Christopher Rufo on Fox News. *The Heritage Foundation* YouTube Channel. 2020. September 3. URL: https://www.youtube.com/watch?v=rBXRdWfV7M&ab_channel=TheHeritageFoundation

²² Memorandum For The Heads of Executive Departments And Agencies. *Executive Office of the President. Office of Management and Budget*. 2020. September 4. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2020/09/M-20-34.pdf>

²³ Executive Order on Establishing the President's Advisory 1776 Commission. *National Archives and Records Administration*. 2020. November 2. URL: <https://trumpwhitehouse.archives.gov/presidential-actions/executive-order-establishing-presidents-advisory-1776-commission/>

²⁴ The 1776 Report. The President's Advisory 1776 Commission. *National Archives and Records Administration*. January 2021. P. 1. URL: <https://trumpwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2021/01/The-Presidents-Advisory-1776-Commission-Final-Report.pdf>

Стосовно акценту на даті заснування США у 1776 р. не можемо також оминати й проєкт «1776 Unites»²⁵, започаткований Вудсон-центром – некомерційною організацією, що об'єднує письменників, мислителів та активістів. Цей проєкт націлений протистояти «фальшивій історії», яку нібито пропагує «Проєкт 1619» зокрема через шкільну програму. Засновник Вудсон-центру – Роберт Вудсон акцентував увагу на необхідності вшанування «бачення Засновників» країни²⁶, що співпадає з позицією згаданих ініціатив Д. Трампа та звіту Президентської дорадчої комісії 1776 р.

Проєкт «1776 Unites» ідеологічно опонує тезам «Проєкту 1619». Ключовим тут є протиставлення «позитивного» та «негативного» спрямувань двох згаданих проєктів. Так, у баченні авторів «1776 Unites», їх власні акценти на висвітленні успішних історій представників чорношкірої спільноти, що внаслідок прийняття «основоположних ідеалів Америки» процвітали, відносять до позитиву²⁷. Зміст «повідомлень, що знеохочують» та «риторики, що палять національну спадщину» водночас відноситься авторами до негативного бачення історії США та внеску у неї афроамериканців²⁸. Втім, аналіз численних есе представників «1776 Unites», що лежать в основі багатьох матеріалів проєкту, та у яких ми простежуємо пряму критику «Проєкту 1619» та концепції КРТ, дозволяє зробити однозначні висновки щодо того, яким саме ідеям опонують представники згаданої ініціативи. Для Р. Вудсона, як очевидно і для її учасників, Америка сприймається як «маяк надії для людей у всьому світі»²⁹. Водночас інакше прочитання історії асоціюється ними з її негативним баченням.

Відтак, спільним знаменником як для «Президентської дорадчої комісії 1776», так і для згаданих «Проєкту 1776 КПД» та «1776 Unites» можна визначити ідеї «патріотичності» та гордості за історію, «прогрес» та «тріумф» США протягом своєї історії. Бачення, закладене в основу цих ініціатив, полягає в розумінні власної історії як «історії прогресу» задля «більш досконалого Союзу». Водночас ця інтерпретація американської історії опонує та заперечує ідеї «первородного гріха Америки» та «античорного расизму як ДНК історії країни», викладені в згаданих творах Н. Ханни-Джонс та Дж. Сільверштейна. Тобто, відзначаємо виникнення двох взаємозаперечних бачень спільного минулого у публічному просторі США. Та дихотомія «прогрес/тріумф» VS «гріх/ДНК» є лише виявом ширшої дискусії про спрямованість американського історичного нарративу.

Примітною у цьому ключі є думка ад'юнкт-професора історії Принстонського університету Метью Карпа. Його бачення полягає у тому, що нарратив «Проєкту 1619» «замість ліберального нарративу прогресу – крок назад, два кроки вперед –

²⁵ 1776 Unites is a movement to inspire tens of millions of Americans. *1776 Unites*. URL: <https://1776unites.org/>

²⁶ Woodson R. The Crucial Voice of «1776». *1776 Unites*. 2020. February 13. URL: <https://1776unites.org/essays/the-crucial-voice-of-1776/>

²⁷ 1776 Unites is a movement to inspire tens of millions of Americans. *1776 Unites*...

²⁸ Ibidem.

²⁹ Woodson R. The Crucial Voice of «1776». *1776 Unites*. 2020. February 13...

представляє американську історію не як діалектику, а як цикл...»³⁰. Тобто, перед нами постає протистояння взаємовиключних ідей. З одного боку постає історія, де все взаємопов'язано та першопричина визначає загальну спрямованість подальшого руху історичного процесу (себто, історія США запламована спадщиною рабства та расизму). Інший бік це класична усталена історія (за виразом М. Карпа «ліберальний наратив прогресу»), що виражає романтичне бачення свого минулого американцями, де завжди є місце «тріумфальному просуванню вперед»³¹.

Висновки. Можемо констатувати розгортання у США у 2019–2021 рр. широкої національної дискусії у сфері історії, що відбувалося як на теренах публічної історії, журналістських й освітніх ініціатив, так і у політичній площині. Наявними є два взаємовиключних бачення історії та заснування США: патріотично-тріумфальний наратив «прогресу» («Президентська дорадча комісія 1776» та її звіт, «1776 Unites», «Проект 1776 Комітет політичних дій») та наратив «первородного гріха» походження країни («Проект 1619»). Таким чином, пам'ятна дата 1619 року, а також дискусії довкола спадкоємності та точки відліку історії заснування США відкрили простір для актуалізації минулого у теперішньому, помістивши питання історичної пам'яті американців у центр національного обговорення.

Така постанова питання є затребуваною головним чином афроамериканською частиною населення США, що віддзеркалює спроби включити історичну пам'ять афроамериканської спільноти до рамок панівного історичного наративу, в якому головна роль відводилася нащадкам європейців. Власне, в рамках традиційної інтерпретації американської історії контраверсійним виглядає співіснування наративу прогресу, поступу демократії і свободи з часу виникнення США з існуванням рабства, работоргівлі та расової сегрегації. Згадані факти репрезентують різний історичний досвід спільнот і відповідно – різну історичну пам'ять. Відтак, адаптація досвіду афроамериканців у загальне історично тло постає непростим викликом для американського суспільства, тож пропонувані ідеї переосмислення історії зустрічають широкий опір у прибічників збереження традиційних підходів та втілюються у численних альтернативних ініціативах щодо бачення американського минулого у прихильників змін.

Подальші напрями досліджень вбачаються у розгляді освітніх ініціатив та діяльності відповідних організацій на локальному рівні, простеженні відмінностей у їх змісті між штатами. Крім того, відзначаємо необхідність дослідження законодавчих аспектів з підтримки, або ж навпаки – протиборству цьому процесу, а також різноманітних інтерпретацій історії у шкільних програмах штатів та на федеральному рівні.

³⁰ Karp M. History As End. 1619, 1776, and the politics of the past. *Harper's Magazine*. July 2021. <https://harpers.org/archive/2021/07/history-as-end-politics-of-the-past-matthew-karp/>

³¹ Ibidem.

REFERENCES

- Abbott, G. (2021, 7 June). To keep Texas the best state in the nation, we can never forget why our state is so exceptional. *Twitter*. Retrieved from https://twitter.com/GregAbbott_TX/status/1401978575054684175 [in English].
- Acevedo, D. (2020, 7 January). NAS's 1620 Project Gets Off the Ground. *National Association of Scholars*. Retrieved from <https://www.nas.org/blogs/article/nass-1620-project-gets-off-the-ground> [in English].
- Hannah-Jones, N. (2019, 14 August). Our democracy's founding ideals were false when they were written. Black Americans have fought to make them true. *The New York Times Magazine*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/interactive/2019/08/14/magazine/black-history-american-democracy.html> [in English].
- Hyrych, I. & Shapovalov, Y. (2010). Chomu neobkhidno pereosmysliuvaty mynule? [Why is it necessary to rethink the past?]. *Fond Konrada Adenauera*. Kyiv, Retrieved from https://www.kas.de/documents/252038/253252/7_dokument_dok_pdf_21888_1.pdf/cf4661dd-d651-253b-6681-7de8eeaab4a5?version=1.0&t=1539667336191 [in Ukrainian].
- Karp, M. (2021, July). History As End. 1619, 1776, and the politics of the past. *Harper's Magazine*. Retrieved from <https://harpers.org/archive/2021/07/history-as-end-politics-of-the-past-matthew-karp/> [in English].
- Kasianov, H. (2016). Istorychna pam'iat ta istorychna polityka: do pytannia pro terminolohiiu ta henealohiiu poniat [Historical Memory and Historical Politics: On the Question of Terminology and Genealogy of Concepts]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 118–137 [in Ukrainian].
- Kazakov, H. & Fatyukha, Ya. (2023). Mova yak odyń z klyuchovykh faktoriv natsional'noy identychnosti kriz' pryzmu movnykh referendumiv u SSHA 1980–2002 rr. [Language as one of the key factors of national identity through the prism of language referendums in the USA 1980–2002]. *Konsensus*, 2, 148–156. DOI: <https://doi.org/10.3110/consensus/2023-02/148-156> [in Ukrainian].
- Kyrydon, A. (2009). Kontsept «istorychna pamiat»: variatyvnist definiuvannia [The Concept «Historical Memory»: Variants of Definitions]. *Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny: Ukraina–Ievropa–Svit – problemy metodolohii.*, 3, 112–116 [in Ukrainian].
- Lichtenstein, A. (2020, February). From the Editor's Desk: 1619 and All That. *The American Historical Review*, 125(1), 16–21. DOI: <https://doi.org/10.1093/ahr/rhaa041> [in English].
- Martynov, A. (2020). Amerykanski viiny pam'iatu protestnoho rukhu «Black live matter». [American Memory War of the protest movement «Black Lives Matter»]. *Amerykanska istoriia ta polityka*, 10, 9–16. Retrieved from <http://www.americanstudies.history.knu.ua/uk/arxiv/10-2/2020-10-martynov-ukr/> [in Ukrainian].
- Rufo, Ch. (2021, 15 March). We have successfully frozen their brand. *Twitter*. Retrieved from <https://twitter.com/realchrisrufo/status/1371540368714428416> [in English].
- Shevel, O. (2016). No Way Out? Post-Soviet Ukraine's Memory Wars in Comparative Perspective. Beyond the Euromaidan: Comparative Perspectives on Advancing Reform in Ukraine. *Stanford University Press*, 21–40. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/345156037_No_Way_Out_Post-Soviet_Ukraine's_Memory_Wars_in_Comparative_Perspective [in English].
- Silverstein, J. (2019, 20 December). Why we published the 1619 Project. *The New York Times Magazine*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/interactive/2019/12/20/magazine/1619->

intro.html [in English].

- Tolstov, S. (2019). Instytutstionalni y instrumentalni vymiry polityky istorychnoi pam'iaty v SSHA: vysnovky dlia Ukrainy [Institutional and Instrumental Dimensions of Historical Memory Policy in the United States: Implications for Ukraine]. «Ukraina: kontekst svitovykh podii». *Analitchni zapysky Derzhavnoi ustanovy «Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy» (2017-2019)*, 151–158. Retrieved from <https://elibrary.ivinas.gov.ua/4795/1/Instytutstionalni%20y%20instrumentalni%20vymiry.pdf> [in Ukrainian].
- Vovk, V. (2020). Istorychna pam'iat ta politychna identychnist [Historical memory and political identity]. *Teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia istorychnoi pam'iaty: zbirnyk naukovykh prats*, 102–113. <https://elibrary.ivinas.gov.ua/4889/1/Istorychna%20pamiat%20i%20politychna.pdf> [in Ukrainian].
- Woodson, R. (2020, 13 February). The Crucial Voice of «1776». *1776 Unites*. Retrieved from <https://1776unites.org/essays/the-crucial-voice-of-1776/> [in English].
- Zernii, O. (2018). Istorychna pam'iat v multykulturnomu suspilstvi [Historical Memory in a Multicultural Society]. *Visnyk KhNPU imeni H. S. Ckovorody «Filosofia»*. 50, 126–131 [in Ukrainian].
- Zernii, Y. (2008). Vzaiemozv'iazok istorychnoi pam'iaty ta natsionalnoi identychnosti [The relationship between historical memory and national identity]. *Politychnyi menedzhment*, 5 (32), 104–115. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/59864/10-Zerniy.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].

Історія науки і техніки

DOI: 10.31110/consensus/2023-04/105-123

УДК (UDC) 94 : 061.22 (477.74)

ACTIVITY OF THE ARCHITECTURE DEPARTMENT OF THE ODESA BRANCH OF THE IMPERIAL RUSSIAN TECHNICAL SOCIETY IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – THE BEGINNING OF 20TH CENTURY

Viktoriia Dobrovolska*

Abstract

The article analyzes the process of creation and operation of the architectural department of the Odesa branch of the Imperial Russian Technical Society (OBIRTS). It has been determined that in 1864, one of the first technical societies in the Russian Empire, the Odesa Society of Engineers, Technicians, and Architects, was established in Odesa. This society became the basis for the organization of the regional branch of the Russian Technical Society in 1871, and Odesa architects were able to create a separate architecture department within the OBIRTS.

The aim of the article is to study and highlight the process of the origin, development and functioning of the architecture department of the OBIRTS and its role in the social and cultural life of the city of Odesa and the Southern Region of Ukraine. The source base of this scientific article consists of archival and printed materials. The principles of objectivity, historicism and systematicity, using general scientific methods of analysis, synthesis, and generalization in the unity of logical and historical aspects, the study of phenomena in specific-historical conditions, the transition from the particular to the abstract, and from the abstract to the particular using general scientific methods have become **the methodological foundation** of the research.

Scientific novelty of the publication. One of the most extensive projects of organizing scientific and technical activities of the architects of the city of Odesa in the second half of the 19th to the beginning of the 20th century, their contribution to the creation of a voluntary public society of professional orientation, ensuring its functioning, which contributed to convergence of science and practical activity, interaction with government institutions, city administrations, and private individuals aiming to properly organize urban development have been studied for the first time. The role of the members of the architecture department of the OBIRTS in creating significant landmarks in the city of Odesa is determined.

Conclusions. The activity of the architects of the city of Odesa during the second half of the 19th to the beginning of the 20th century, which showed significant engagement in the professional

* PhD in Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Humanities and Social Sciences and Innovative Pedagogy Kherson State Maritime Academy, Kherson, Ukraine. E-mail: viado@ukr.net.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5262-7425>

organization of their activity, demonstrated the formation of the scientific and technical intelligentsia in Ukraine, which became the driving force of modernization transformations. The creation of a separate architecture department within the OBIRTS played a significant role in engaging professionals to solve the important scientific and practical problems related to the development of the city of Odesa and the Southern Region.

Keywords: Odesa branch of IRTS, architecture department, technical intelligentsia, architect, Odesa, engineering, temporary committees, exhibitions

ДІЯЛЬНІСТЬ АРХІТЕКТУРНОГО ВІДДІЛУ ОДЕСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Вікторія Добровольська*

Анотація

У статті проаналізовано процес створення та діяльності архітектурного відділу Одеського відділення Імператорського Російського технічного товариства (ОВІРТТ). З'ясовано, що у 1864 р. в Одесі було створено одне з перших технічних товариств в Російській імперії – Одеське товариство інженерів, техніків та архітекторів, яке стало основою для організації на його базі у 1871 р. регіонального відділення Російського технічного товариства, а одеські архітектори змогли створити окремий архітектурний відділ ОВІРТТ.

Метою статті є дослідження і висвітлення процесу виникнення, розвитку і функціонування архітектурного відділу ОВІРТТ та його ролі в суспільному і культурному житті міста Одеси та Півдня України. Джерельну базу цієї наукової статті склали архівні та друковані матеріали. **Методологічною основою** дослідження стали принципи об'єктивності, історизму та системності із застосуванням загальнонаукових методів аналізу, синтезу, узагальнення у єдності логічного та історичного, вивчення явищ у конкретно-історичних умовах, переходу від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного із застосуванням загальнонаукових методів.

Наукова новизна публікації. Уперше досліджено один з наймасштабніших проєктів організації науково-технічної діяльності архітекторів міста Одеси другої половини XIX – початку XX ст., їх внеску у створення добровільного громадського товариства професійного спрямування, забезпечення його функціонування, що сприяло зближенню науки і практики, взаємодії з урядовими установами, міськими управами та приватними особами з метою належної організації міської забудови. Визначено роль членів архітектурного відділу ОВІРТТ у створенні визначних пам'яток міста Одеси.

Висновки. Діяльність архітекторів міста Одеси другої половини XIX – початку XX ст., що проявили значну активність у професійній організації своєї діяльності, засвідчила про формування в Україні науково-технічної інтелігенції, яка стала рушійною силою модернізаційних перетворень. Створення окремого архітектурного відділу при ОВІРТТ відіграло суттєву роль в залученні професіоналів до вирішення важливих наукових і практичних проблем, пов'язаних з розбудовою міста Одеси та південного регіону.

* кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та інноваційної педагогіки Херсонської державної морської академії, Херсон, Україна. E-mail: viado@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5262-7425>

Ключові слова: Одеське відділення ІРТТ, архітектурний відділ, технічна інтелігенція, архітектор, Одеса, проектування, тимчасові комісії, виставки

Цитування: Добровольська, В. (2023). Діяльність архітектурного відділу Одеського відділення Імператорського Російського технічного товариства у другій половині XIX – на початку XX ст. *Консенсус*, 4, 105–123. <https://doi.org/10.31110/consensus/2023-04/105-123>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/13>

Постановка проблеми. Дослідження історії окремих регіонів України, їх соціально-економічного та культурного розвитку, діяльності конкретних людей, лише посилює і масштабує загальну історію нашої Батьківщини, формує почуття патріотизму та відповідальності мешканців кожного куточка нашої держави. Окремий науковий інтерес представляє соціокультурне життя в Україні другої половини XIX – на початку XX ст., яке відрізнялося багатогранністю форм і проявів. У цей період його активною складовою була діяльність добровільних товариств неполітичного спрямування. Створення таких об'єднань виглядало цілком закономірним, оскільки виникала природня потреба людей в інтелектуальному спілкуванні, в реалізації власного творчого потенціалу. Діяльність громадських організацій, які активно стали створюватися в пореформений період, безпосередньо впливала на розвиток культурної атмосфери, формування духовних цінностей, стабілізувала ситуацію в суспільстві, а також відображала настрої населення, його потреби та сподівання.

Крім того, пореформений період на Півдні України характеризувався стрімким розвитком науково-технічного прогресу, застосуванням нових видів комунікації, підпорядкуванням нових видів енергії, появою нових матеріалів у будівництві. Це був також і період стрімкого зростання міського населення, розвитку міської архітектури та просторового розвитку міст, особливо промислових регіонів. Тут варто звернути увагу на діяльність одеських архітекторів другої половини XIX ст., яким необхідно віддати належне в їх зусиллях не лише перетворити місто Одесу в перлину будівельного мистецтва, а й в організації товариства, яке використовувалося як майданчик для поширення практичного досвіду, обговорення передової наукової думки, прикладного застосування нових досягнень в галузі.

Історіографія проблеми. Історія громадських організацій та товариств є досить суттєвою частиною української історії. Однак вітчизняна історична наука тривалий час не приділяла їм належної уваги. Дослідження Т. Демченко¹ були в числі перших наукових праць, де в загальному вигляді аналізувалася діяльність відділень Російського технічного товариства в Україні. Зі здобуттям Україною незалежності її історична наука позбувається ідеологічного тиску і отримує можливості для

¹ Демченко Т.П. Мережа освітніх закладів, утворених на Україні відділенням Російського технічного товариства. *Історичні дослідження*. 1982. Вип. 8. С. 99–107; Демченко Т.П. Культурно-просветительная деятельность отделений Русского технического общества на Украине в 1870–1914 годы. Киев, 1984. 197 с.

здійснення об'єктивних досліджень. У цей час більш ширше питання про створення і діяльність науково-технічних товариств пореформеного періоду Російської імперії було піднято у наукових статтях В. Савчука². У своїй монографії В. Савчуком було узагальнено діяльність науково-технічних осередків Півдня колишньої Російської імперії, які, перебуваючи у сфері впливу Російського технічного товариства, все ж змогли сформувати науково-організаційну основу для технічного розвитку регіону. У працях І. Демуз⁴, Н. Кушлакової⁵, О. Пилипчук⁶ досліджено соціально-економічні передумови виникнення та організації діяльності окремих відділень РТТ в Україні.

У наявних працях українських істориків з проблематики створення та діяльності відділень РТТ в Україні питання діяльності Одеського відділення розглядається фрагментарно та поверхнево. Спеціальних праць, присвячених дослідженню діяльності ОВІРТТ та його відділів, зокрема й архітектурного, до сьогодні не створено. Також не знайшла належної оцінки діяльність членів архітектурного відділу, відомих для свого часу творців історичної архітектурної частини міста Одеси другої половини XIX – початку XX ст. Тому, активність технічної та наукової інтелігенції міста Одеси другої половини XIX – початку XX ст. з об'єднання в офіційно оформлені колективи професійного спрямування заслуговують сьогодні уваги дослідників.

Метою статті є дослідження і висвітлення процесу виникнення, розвитку і функціонування архітектурного відділу ОВІРТТ та його ролі в суспільному і культурному житті міста Одеси та Півдня України. Джерельну базу цієї наукової статті сформували архівні та опубліковані матеріали.

Виклад основного матеріалу. У 1864 р. в Одесі було створено одне з перших технічних товариств в Російській імперії – Одеське товариство інженерів, техніків та архітекторів. Ще на початку 1864 р. окремі представники технічної інтелігенції міста Одеси (Ф.В. Гонсіоровський, О.Л. Бертьє-Делегард, О.Ц. Отон, М.П. Озмідов)

² Савчук В.С. К истории изучения деятельности научных обществ Приднепровья. *История общественной мысли в России и Украине. XVII – начало XX в.* Днепропетровск, 1992. С. 105–111; Савчук В.С. Первые инженерные собрания и общества в Российской империи. *Вопросы истории естествознания и техники.* 1992. № 1. С. 51–55; Савчук В.С. У истоков Украинской ассоциации Физиков. *Очерки истории естествознания и техники.* 1991. № 39. С. 24–29; Савчук В. Историко-научный анализ деятельности естественнаучных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии: вторая половина XIX – начало XX в.: автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра ист. наук: 7.00.01. Днепропетровск, 1996. 40 с.

³ Савчук В. Естественнаучные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. Днепропетровск, 1994. 232 с.

⁴ Демуз І.О. Науково-технічні товариства України кінця XIX – початку XX ст.: історіографія дореволюційного періоду. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.* № 1055. 2013. с. 23–28.

⁵ Кушлакова Н.М. Виникнення та розвиток Катеринославського відділення Імператорського Російського технічного товариства як відбиття процесу формування соціальної структури міста. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження:* зб. наук. пр. 2010. Вип. 8. С. 150–160.

⁶ Пилипчук О.О. Історія Київського відділення Російського технічного товариства (1871–1919): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.і.н. К, 2006. 20 с.

виступили з ідеєю створення професійного об'єднання для обміну думками, пропозиціями та з «...метою сприяння набуттю й оновленню знань з предметів мистецтва будівництва, механіки і гірничої справи»⁷. Отримання дозволу від Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора П. Коцебу на створення Приватного зібрання інженерів, техніків та архітекторів в місті Одесі створило правові підстави для його організаційного оформлення і прийняття установчих документів. Утворення у 1866 р. в Петербурзі Російського технічного товариства дало можливість Одеському товариству інженерів, техніків та архітекторів перетворитися на його регіональне відділення і продовжити свою діяльність на вищому організаційному рівні⁸. Уже 1871 р. відбулося й офіційне оформлення Одеського відділення Російського технічного товариства⁹. У 1874 р. за заслуги перед державою Російському технічному товариству було дароване найменування «Імператорське», що свідчило про значення цього товариства та його відділень для розвитку науки та техніки, їх прикладного застосування.

У складі Одеського відділення Імператорського Російського технічного товариства (ОВІРТТ) існувало 12 відділів: хімічний, механічний, гірський, морський, військовий, фотографічний, економічний, постійна комісія з технічної освіти, фабрично-заводський, санітарно-технічний, будівельний та архітектурний. Архітектурний відділ був одним із перших відділів, сформованих ОВІРТТ. Важливу роль у процесі його становлення та організаційного оформлення відіграв Ф.В. Гонсіоровський. Як зазначалося вище, Фелікс Вікентійович був серед засновників Одеського товариства техніків, інженерів та архітекторів, яке стало основою для перетворення його в Одеське відділення Імператорського Російського технічного товариства. Саме тоді організаційно оформився й архітектурний відділ ОВІРТТ. Його очільниками упродовж другої половини XIX – початку XX ст. були відомі на той час архітектори: Ф.В. Гонсіоровський (1871–1889 рр.), О.Й. Бернардацці (1890–1894 рр.), Л.Л. Влодек (1895). О.Г. Люїкс (1896–1910 рр.), П.Ф. Нестурх (1910–1917 рр.). Саме вони зуміли згуртувати навколо себе міцний осередок однодумців. Їх спільна праця сприяла архітектурному розквіту тогочасної Одеси. Загальний склад архітектурного відділу у різні часи формували близько 30 фахівців цієї справи.

Усю багатогранність форм роботи архітектурного відділу ОВІРТТ цього періоду можна умовно звести до двох напрямів. Першочерговою назвемо внутрішню роботу відділу, орієнтовану на організацію його членів, що полягала в проведенні загальних зборів: річних, поточних, надзвичайних, «виконавських», на яких не лише обговорювалися питання організації, але і заслуховувалися наукові доповіді й реферати, проводилися різного роду дискусії тощо. Другим, не менш важливим, напрямом, була робота, спрямована на взаємодію з урядовими установами, міськими управами, приватним особами, Одеським і центральним відділенням ІРТТ.

⁷ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 645а. Арк. 2.

⁸ Dobrovolska V. Odesa branch the Russian Technical Society: foundation and beginning of practical activity. *Przegląd Nauk Historycznych*. 2022. R. XXI. № 2. P. 76.

⁹ ДАОО. Ф. 333. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 68.

Результати діяльності архітектурного відділу ОВІРТТ мали конкретне практичне вираження. Зокрема, важливою сторінкою в його історії стало проектування та будівництво будинку для самого Одеського відділення ІРТТ. Розгортання діяльності ОВІРТТ все вимогливіше ставило питання про необхідність мати власне приміщення. З кожним роком зростала чисельність членів відділення, загальні збори ставали багатолюдними, а орендовані приміщення не вмщали всіх їх учасників. Крім того, виникала необхідність в окремих приміщеннях для належної організації роботи і самих відділів ОВІРТТ. Ще з 1886 р. на загальних зборах Одеського відділення неодноразово піднімалося питання про практичну реалізацію ідеї будівництва окремого приміщення для товариства¹⁰.

Першим з ідеєю необхідності мати власний будинок для ОВІРТТ виступив архітектор М.К. Толвинський¹¹. З цією метою було піднято клопотання перед Одеським міським громадським правлінням про відведення місця для будівництва будинку ОВІРТТ. Це клопотання активно підтримав почесний голова товариства М.М. Лейхтенбергський та голова ІРТТ в Петербурзі П.А. Кочубей. Отримані клопотання Одеська міська управа передала на розгляд міської думи, котрою на засіданні від 4 лютого 1887 р. було прийнято рішення про відведення місця неподалік центральної частини Одеси для будівництва будинку ОВІРТТ¹². Членами товариства було створено будівельну комісію, до складу якої увійшли представники від будівельного та архітектурного відділів, організовано збір коштів¹³. Програма будівництва, сформована архітектурним відділом, передбачала кошторис проекту в межах 18 тис. руб. та оголошення конкурсу на кращий ескіз будівлі¹⁴.

На розгляд експертної комісії у складі В.М. Лігіна, Л.Л. Влодека, П.М. Новикова, М.С. Починського та О.Е. Шейнса було подано анонімно під різними девізами 7 ескізів. У кінцевому підсумку на засіданні 15 грудня 1888 р. переможцями було визнано два проекти, авторами яких виявилися архітектори О.Й. Бернардацці та М.К. Толвинський. На основі цих двох проектів членами архітектурного відділу було розроблено універсальний проект будівлі ОВІРТТ з кошторисом і планами¹⁵. На стадії завершення зведення будівлі у 1892 р., для вироблення проекту зовнішнього його оздоблення, було створено спеціальні фасадну та декоративну комісії у складі архітекторів О.Й. Бернардацці, А.Г. Люїкса, М.К. Толвинського, Д.М. Воронця¹⁶.

Особливо знаковим і результативним у діяльності архітектурного відділу ОВІРТТ став 1893 р. Упродовж року відбулося 10 засідань відділу, на яких ключовими

¹⁰ ДАОО. Ф. 333. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 23, 27.

¹¹ ДАОО. Ф. 333. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 3–4.

¹² Ведомости Одесского городского общественного управления. 1887. № 9. С. 2.

¹³ Отчет о деятельности Одесского отделения Императорского Русского технического общества за 1887 год. Одесса, 1888. С. 9.

¹⁴ Отчет о деятельности Одесского отделения Императорского Русского технического общества за 1888 год. Одесса, 1889. С. 15.

¹⁵ ДАОО. Ф. 333. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 103в.

¹⁶ Отчет о деятельности Одесского отделения Императорского Русского технического общества за 1892 год. Одесса, 1893. С. 11.

постали питання: організації на базі архітектурного відділу архітектурного бюро; зміна форми нагляду за міським будівництвом у зв'язку з утворенням Інституту дільничних архітекторів; призначення відповідальних архітекторів за здійснення окремих видів будівництва; організації конкурсів на проекти; розробки положення про діяльність міських архітекторів тощо. У 1893 р. також було завершено і зведення будинку ОВІРТТ. Завідувачем цим будинком було обрано члена архітектурного відділу, одеського міського землеміра М.М. Дитерихса, а його помічником – архітектора Ю.І. Серадського¹⁷.

Тепер зусилля членів товариства зосереджувалися на пошуку коштів для виконання проекту його розкішного інтер'єру. Між членами архітектурного відділу було оголошено конкурс на кращий проект внутрішнього оздоблення будівлі з урахуванням усіх тогочасних архітектурних тенденцій, що включали електричне освітлення, опалення, вентиляцію. Для визначення переможця у цьому конкурсі було сформовано журі у складі трьох відомих на той час архітекторів: В.О. Домбровського, Х.О. Скведера і О.Е. Шейнса. Переможцем конкурсу із шести представлених проектів було визнано працю архітектора Г.К. Шеймбрандта під девізом «Біля Чорного моря». За цим проектом на інтер'єр, який мав бути виконаний у стилі італійського Відродження у поєднанні з німецьким Ренесансом, передбачалося витратити 5 тис. руб.¹⁸

Окремо варто проаналізувати ще одне важливе досягнення 1893 року – реалізацію багаторічної ініціативи членів відділу ОВІРТТ щодо створення архітектурного бюро міста Одеси¹⁹. Така ініціатива мала важливе практичне значення. Річ у тім, що відповідно до п. 2. Глави 8 Статуту Російського технічного товариства, його членам дозволялося надавати послуги відповідно до професійних можливостей²⁰. Тому при архітектурному відділі ОВІРТТ було піднято питання про створення архітектурного бюро. На участь у роботі архітектурного бюро могли претендувати члени архітектурного відділу ОВІРТТ, які мали профільну вищу освіту, отриману як у вітчизняних, так і в закордонних навчальних закладах. Членами-засновниками і співробітниками архітектурного бюро стали відомі на той час в регіоні архітектори: О.Й. Бернардацці, Л.Л. Влодек, Ю.М. Дмитренко, В.О. Добровський, С.О. Ландесман, А.Г. Люїкс, І.К. Мальгерб, Е.Я. Меснер, Л.Ф. Прокопович, М.І. Рейнгерц, Ю.І. Серадський, О.Д. Тодоров, М.К. Толквинський, В.О. Шевальов, Г.К. Шеймбрандт, О.К. Штемпель, І.О. Яценко. Завідування справами бюро покладалося на А.Г. Люїкса, І.К. Мальгерба та Ю.І. Серадського²¹.

¹⁷ Отчет о деятельности Одесского отделения Императорского Русского технического общества за 1893 год. Одесса, 1894. С. 3.

¹⁸ Ibid. С. 16.

¹⁹ Ibid. С. 12.

²⁰ Русское техническое общество. Устав Русского технического общества Томск: Пар. типо-лит. П.И. Макушина, 1902. С. 12.

²¹ Отчет о деятельности Одесского отделения Императорского Русского технического общества за 1893 год. Одесса, 1894. С. 15.

Тепер організація забудови міста Одеси виходила професійний рівень. До завдань діяльності бюро було віднесено заходи з організації прийому архітектурних замовлень від приватних осіб, створення архітектурних проєктів, нагляд за проведенням будівельних робіт, здійснення архітектурної експертизи та оцінки тощо. Такі послуги були платними. Третину суми клієнти сплачували відразу при оформленні замовлення, решту – після завершення роботи. Кошти, отримані від замовлень, передавалися членам-розпорядникам ОВІРТТ, які двічі на рік загальним зборам товариства подавали фінансовий звіт. Кошторис на послуги та звіти затверджувалися також загальними зборами товариства. Розподіл зароблених коштів здійснювався наступним чином: 10% відраховували до каси ОВІРТТ, 30% розподілили між усіма членами бюро порівну, решту 60% розподіляли між тими членами, які безпосередньо працювали у звітному півріччі пропорційно до частки внеску кожного²².

Також велася активна підготовча робота з організації в наступному 1894 р. в місті Одесі виставки домобудівництва і внутрішнього домострою. Виставка приурочувалася до 100-річчя заснування міста Одеси і була покликана сприяти розвитку в регіоні справи раціонального облаштування міських помешкань з використанням найновіших досягнень у цій сфері. Архітектурний відділ ОВІРТТ активно взявся за підготовку цього заходу. Його членами було розроблено проєкт положення та програма виставки²³.

Проводилася також робота з вивчення питань становища та професійного зростання міських архітекторів. На рівні членів відділу встановлювався графік засідань з обов'язковим оглядом нових публікацій у галузі архітектури та містобудування²⁴.

З ініціативи архітектурного відділу ОВІРТТ було піднято клопотання перед міським громадським управлінням про перегляд обов'язкових правил забудови міста Одеси. З огляду на ці клопотання міською управою було створено особливу комісію, до складу якої, окрім міських техніків, запросили й представників від архітектурного відділу ОВІРТТ – О.Й. Бернардацці та А.Г. Люїкса²⁵.

Важливим напрямом діяльності архітектурного відділу ОВІРТТ була участь його членів у різного роду експертних комісіях. Прикладом такої діяльності є інформація, систематизована авторкою наведеній нижче таблиці 1 з «Отчетов о деятельности Одесского отделения Императорского Русского технического общества» за 1886–1892 рр.

²² Ibid. С. 14.

²³ Ibid. С. 17.

²⁴ Ibid. С. 4.

²⁵ Отчет о деятельности Одесского отделения Императорского Русского технического общества за 1897 год. Одесса, 1898. С. 12.

Таблиця 1

Організація діяльності архітектурного відділу ОВІРПТ у 1886–1892 рр.

Рік	Керівництво та члени відділу	Тимчасові комісії	Тематика доповідей членів відділу
1886	Ф.В. Гонсіоровський – голова; О.Й. Бернардацці – заступник голови	1. На прохання настоятеля Одеського кафедрального собору, обстеження пошкодження в стінах собору та надання рекомендацій (М.М. Дитерихс, А.Д. Тодоров, П.С. Чехович). 2. Перевірка відповідності розбивки території під будівництво Херсонської консисторії наявному архітектурному проекту (О.Й. Бернардацці, А.Г. Люїкс). 3. Комісія, створена на прохання пана Єлизарського (О.Й. Бернардацці, М.М. Дитерихс, Л.П. Долинський, А.Г. Люїкс, М.І. Самойлович) оцінила стан зразків ікони і дверей, заготовлених для Павлівського будинку дешевих квартир, а також і лісовий матеріал, із якого вони виготовляються. 4. На прохання пана Чорнобильського таж сама комісія оцінила лісовий матеріал, заготовлений для Павлівського будинку дешевих квартир. 5. На прохання помічника директора Павлівського будинку дешевих квартир комісія (М.М. Дитерихс, А.Г. Люїкс), провела добавлений кошторис на будівництво будинку дешевих квартир. 6. На прохання Кишинівського громадського управління комісія (М.М. Дитерихс, Кондратович, М.С. Починський, Прендель) оцінила цінність представлених у відділення і пропонованих для замощення міста Кишинева зразків граніту, а також розглянула і виправила технічні умови робіт із	<i>Чехович П.С.</i> «Нариси історії Одеського порту»; <i>Бернардацці А.О.</i> «Про порятунок на пожежах людей, тварин і рухомості»;

		укладання тротуарів міста Кишинева і дала про них свої висновки.	
1887	Ф.В. Гонсіоровський – голова; О.Й. Бернардацці – заступник голови	1. На прохання Одеської міської управи комісія (О.Й. Бернардацці, М.С. Починський) оцінила стан Строганівського мосту. 2. На засіданні ради ОВІРГТ 23 квітня 1887 р. було обрано комісію (Ф.В. Гонсіоровський, О.Й. Бернардацці, М.М. Дитерихс, М.К. Толвинський, А.Д. Тодоров, П.С. Чехович) для розробки проекту і кошторису для зведення будинку ОВІРГТ. 3. На прохання Одеської міської управи радою ОВІРГТ було передано на розгляд архітектурного відділу проект обов'язкових постанов про облаштування і утримання тротуарів в місті Одеса.	
1888	Ф.В. Гонсіоровський – голова; О.Й. Бернардацці – заступник голови	1. Загальними зборами ОВІРГТ створено комісію (О.П. Бернардацці, Кучевський, С.І. Рудницький, Сарнецький, О.П. Старков, А.Д. Тодоров) для випробування печей Клаусена. 2. На прохання домовласника П.С. Раллі створено комісію (М.М. Дитерихс, А.Г. Люїкс, А.Д. Тодоров, О.О. Швенднер) для з'ясування шкідливості, що наносилася будинку Вургафта будівництвом П.С. Раллі. 3. На прохання голови Одеської судової палати було створено комісію (О.Й. Бернардацці, А.Г. Люїкс, Ландесман, М.С. Починський, М.К. Толвинський, Сарнецький, Шенс) для вирішення деяких технічних питань, що виникали при перепроєктуванні приміщення судової палати і окружного суду. 4. Дано доручення ради ОВІРГТ архітекторам О.Й. Бернардацці і О.П. Наркевичу про підготовку	<i>Бернардацці О.Й.</i> «Про новий устрій стельових накатів»; <i>Чехович П.С.</i> «Про Петербургську виставку предметів освітлення»; <i>Чехович П.С.</i> «Про нові роботи в деяких закордонних портах»; <i>Чехович П.С.</i> «Про будівництво елінга заводу Белліно-Фендерих в Одесі»

		подання Одеському генерал-губернатору, міському голові та Одеській міській думи з приводу здійснення проекту пожежної сигналізації в Одесі.	
1889	Ф.В. Гонсіоровський – голова; А.Й. Бернардацці – товариш голови	1. На прохання Аккерманської міської управи архітектурний відділ разом з доктором Філіповичем і бароном Штемпелем дав висновок про наданий на розгляд відділу проект нової лікарні в місті Аккерман. 2. На прохання правління Імператорського Новоросійського університету рада ОВІРТТ призначила комісію (Ф.В. Гонсіоровський, Долинський) для з'ясування причин утворення тріщин у стінах університету. 3. На прохання Одеського міського голови, рада ОВІРТТ призначила комісію (О.Й. Бернардацці, А.Г. Люїкс) для розгляду проектів приміщень лікарень для міста Одеси, що надійшли на конкурс. 4. На прохання правління Земського банку Херсонської губернії радою ОВІРТТ було рекомендовано архітектора А.Г. Люїкса для надання консультацій з перебудови будівлі з метою уникнення пожежної небезпеки. 5. На прохання кафедрального протоієрея Лебединцева було призначено комісію (Л.Л. Влодек, А.Г. Люїкс, П.С. Чехович) для огляду новозбудованого в Одеському соборі іконостасу.	<i>Старков О.П.</i> «Про плавучі мости і порти»; <i>Ландесман С.О.</i> «Про матеріали для покриття дахів»; <i>Старков О.П.</i> «Про плавучі порти нової системи»;
1890	О.Й. Бернардацці – голова; А.Г. Люїкс – заступник голови	1. На прохання домовласників панів П.С. Раллі та Тработті створено комісію (Ф.В. Гонсіоровський, Долинський, О.Й. Бернардацці, М.М. Дитерихс, О.О. Швенднер, Гарріс) для з'ясування причин появи в їх будинках тріщин та рекомендацій щодо їх ліквідації.	<i>Толвинський М.К.</i> «Про криті ринки»; <i>Толвинський М.К., Тимченко О.О.</i> «Проект Куяльницького лиманно-лікувального закладу

		2. На прохання інженера Лазарева створено комісію з членів архітектурного відділу для дослідження створеного ним кошторису на будівництво будинку князя Гагаріна.	в Одесі і механічний для нього пристрій»; <i>Чехович П.С.</i> «Про будівництво частини рейдового молу в Одесі»; <i>Паєвський С.І.</i> «Про проект Кишинівського водогону»
1891	О.Й. Бернардацці – голова; А.Г. Люїкс – заступник голови	1. На прохання голови будівельної комісії зі зведення в Одесі будівлі біржі, від ОВІРГТ до складу журі з розгляду поданих на конкурс проектів було призначено архітекторів А.Г. Люїкса та Мазирова.	
1892	О.Й. Бернардацці – голова; А.Г. Люїкс – заступник голови	1. На прохання Одеської міської управи, розгляд проекту на будівництво міського пологового притулку (Е.Б. Вей, С.І. Рудницький). 2. На прохання Одеської міської управи, розгляд проектів критих ринків в Одесі (О.Й. Бернардацці). 3. Пропозиція Першого з'їзду архітекторів про делегування для участі в роботі з'їзду представника від ОВІРГТ (О.Й. Бернардацці). 4. Розгляд конкурсних проектів для будівництва будинку ОВІРГТ (Е.Б. Вей, Х.Я. Скведер, О.О. Швенднер, Р.В. Шельтинга)	<i>Бернардацці О.Й.</i> «Про причини і заходи з усунення холоду в одеських будинках»; <i>Бернардацці А.Й.</i> «Про нові фрамуги»
1893 10 засід ань	О.Й. Бернардацці – голова; А.Г. Люїкс – заступник голови	1. Клопотання Херсонського губернатора про запрошення трьох членів відділення в якості експертів для дослідження пошкоджень у новозбудованій будівлі Херсонського окружного суду та пропозиції заходів щодо їх усунення (О.Й. Бернардацці, Л.Л. Влодек, А.Д. Тодоров). 2. На прохання дирекції Павлівської установи дешевих квартир в м. Одесі, про інспекцію будинку Тальянського та надання рекомендацій для безпечної утилізації будівлі (О.Й. Бернардацці,	

		А.Г. Люїкс). 3. За клопотанням голови архітектурного відділу О.Й. Бернардацці для обговорення питання про лісові породи і матеріали, що використовуються в будівництві (О.Й. Бернардацці, В.Л. Георгієвський, П.Г. Мортулів, О.І. Неймарк, М.І. Самойлович). 4. Пропозиція архітектора М.К. Толвинського про дослідження властивостей місцевих будівельних матеріалів і про вироблення їх типових розмірів (передано на розгляд архітектурного та будівельного відділів).	
--	--	--	--

У 1897 р. на прохання Одеської єврейської лікарні було призначено 4 членів архітектурного відділу ОВІРТТ (О.Й. Бернардацці, Л.Л. Влодека, А.Г. Люїкса і В.І. Зуєва) до складу журі для оцінки конкурсних проєктів з будівництва при місцевій лікарні операційної²⁶. У той же час на прохання Аккерманської земської управи, члена архітектурного відділу А.Д. Тодорова було призначено експертом для встановлення дефектів побудованого приміщення земської лікарні та вироблення кошторису для їх усунення²⁷. Наступного 1898 р. із таким же питанням до членів архітектурного відділу ОВІРТТ звернувся і Бессарабський губернатор. Він просив відрядити до міста Байрамча двох фахівців-експертів для з'ясування причини руйнування купола церкви, що там на той час будувалася. Для здійснення цієї експертизи відділом було відряджено архітекторів О.О. Швенднера та А.Д. Тодорова, які після проведеної ними на місці роботи, вивчених креслень та місця будівництва, представили губернатору та ОВІРТТ досить детальний звіт із зазначенням причин негараздів та рекомендаціями до їх усунення²⁸.

На прохання загальної ради ОВІРТТ, члени архітектурного відділу К.В. Май, В.М. Владимиров, Попов, М.С. Плотницький, А.Д. Тодоров і С.О. Ландесман взяли на себе зобов'язання виробити програму проєкту будівлі для шкіл, створених ОВІРТТ²⁹. Також на прохання голови ОВІРТТ, члени архітектурного відділу А.Д. Тодоров та С.О. Лендесман у 1899 р. створили ескізи приміщення для цих шкіл³⁰. У цьому ж році

²⁶ Отчет о деятельности Одесского отделения Императорского Русского технического общества за 1897 год. Одесса, 1898. С. 14.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Отчет о деятельности Одесского отделения Императорского Русского технического общества за 1898 год. Одесса, 1899. С. 24.

²⁹ Ibid. С. 25.

³⁰ Отчет о деятельности Одесского отделения Императорского Русского технического общества за 1899 год. Одесса, 1900. С. 19.

на прохання голови Попечительської ради Єлизаветградської жіночої гімназії було представлено висновок комісії, створеної архітектурним відділом у складі С.І. Рудницького, А.Д. Тодорова і С.О. Ландесмана про проєкт і кошторис на будівництво приміщення для цієї гімназії³¹. На прохання Херсонської міської управи, архітектора О.Й. Бернардацці було відряджено для участі в Комісії з оцінки проєктів будівлі Миських громадських організацій³².

Уже на рубежі XIX–XX ст. одеські архітектори були занепокоєні тим, що значна частина архітектурних пам'яток Одеси руйнуються або зносяться. Тому, в 1904 р. на одному з засідань архітектурного відділу ОВІРТТ було заслухано доповідь одеського цивільного інженера М.Ф. Безчасного «Про організацію в Одесі художньо-архітектурного музею у зв'язку з заходами з підняття художнього рівня фасадів». Ним було запропоновано створити в Одесі, спільно з міським музеєм витонченого мистецтва, спеціальний музей, у якому б зберігалися креслення, фотографії, моделі, які відносилися до історії архітектури як міста Одеси, так і всього Півдня України.

Ще одним напрямом діяльності архітектурного відділу була співпраця з іншими відділами ОВІРТТ, зокрема, з будівельним та санітарно-технічним. Зростання попиту на забудову міста Одеси породжували запити на створення при Одеському відділенні постійно діючої виставки предметів, що стосувалися архітектури, будівництва та санітарно-технічної справи. Організаційно такий захід потребував розробки положення, за яку взялася спеціальна комісія під головуванням очільника будівельного відділу, полковника С.І. Рудницького. До цієї комісії увійшли й члени архітектурного відділу: землемір М.М. Дитерихс та архітектор А.Г. Люїкс. Розроблений комісією проєкт положення було затверджено загальними зборами ОВІРТТ у березні 1904 р.³³

Наявність такого положення сприяла активізації проведення виставок та популяризації науково-технічної діяльності ОВІРТТ. Так, зокрема, 21 вересня 1904 р. під головуванням С.І. Рудницького відбулося чергове спільне засідання членів будівельного, архітектурного та санітарно-технічного відділів ОВІРТТ. На ньому розглядалося питання про організацію при товаристві постійної виставки і музею будівництва, архітектури і санітарно-технічної справи. До членів бюро цієї виставки, яке складалося з 7 осіб, було обрано архітекторів О.Й. Бернардацці та А.Д. Тодорова³⁴.

Тут варто підкреслити, що активна діяльність членів архітектурного відділу ОВІРТТ сприяла тому, що в кінці XIX ст. зовнішній вигляд центральної частин міста Одеси почав активно змінюватися. Його окрасою стала низка будівель, переважна більшість яких була спроектована членами архітектурного відділу ОВІРТТ. Тому на окрему увагу заслуговує практична діяльність членів архітектурного відділу ОВІРТТ з організації його діяльності, набуття авторитету та розбудови міста Одеси. Серед

³¹ Ibid. С. 20.

³² Ibidem.

³³ Одесские новости. 1904. № 6251. 13 марта. С. 2.

³⁴ Одесские новости. 1904. № 6427. 22 сентября. С. 2.

організаторів та відомих діячів архітектурного відділу того часу варто назвати імена Ф.В. Гонсіоровського, О.Й. Бернардацці, А.Г. Люїкса, П.С. Чеховича й охарактеризувати їх «одеський період» життя і творчості.

Ім'я одного з ініціаторів створення Одеського товариства інженерів, техніків та архітекторів Фелікса Вікентійовича Гонсіоровського (1815–1891 рр.) справедливо відносять до найвизначніших архітекторів міста Одеси другої половини XIX ст.³⁵ Архітектор Ф.В. Гонсіоровський прибув до Одеси на початку 50-х рр. XIX ст. і до кінця свого життя працював на розбудову та архітектурну привабливість міста³⁶. На запрошення міської думи в різні часи перебував на посадах архітектора Одеського піклувального комітету про тюрми, архітектора жіночого благодійного товариства, штатного техника господарсько-будівельного відділення при розпорядчій думі, потім – в міській управі, був обраний гласним першої міської думи. Його запрошували практично до всіх міських комісій з питань архітектури та містобудування, часто був членом журі архітектурних конкурсів. Апогеем громадської діяльності Ф.В. Гонсіоровського стала ініціатива створення Одеського товариства інженерів, техніків та архітекторів і практична її реалізація у 1864 р. Пізніше він став одним із засновників ОВІРТТ та головою його архітектурного відділу. Архітектор Ф.В. Гонсіоровський є автором близько 60 приватних споруд в Одесі (палади, будинки, флігелі) та більше 20 громадських будівель (навчальних закладів, лікарень, оборонних казарм), особливо відомою з яких є Римсько-католицька церква Внебовзяття Пресвятої Діви Марії на Катерининській вулиці Одеси³⁷.

Архітектор Олександр Йосипович Бернардацці (1831–1907 рр.) свою діяльність в місті Одесі розпочав у кінці 70-х рр. XIX ст. Обіймав посаду головного архітектора міста, був запрошеним на посаду архітектора при Новоросійському університеті, тривалий час очолював архітектурний відділ ОВІРТТ, втілював у життя власні архітектурні проекти та напрацювання своїх колег по ОВІРТТ³⁸. З ім'ям О.Й. Бернардацці пов'язана значна кількість будівель історичної Одеси. Серед них – будівля залізничного вокзалу «Одеса-Головна», інвалідний дім, готель «Брістоль», приміщення Нової купецької біржі та ціла низка громадських і приватних будівель³⁹. Для його архітектурної творчості були характерними постійний пошук, осмислення нових архітектурних течій, насиченість декором з часом поступалася тенденціям появи в інтер'єрі гладких поверхонь. Під час виступів на засіданнях архітектурного відділу ОВІРТТ О.Й. Бернардацці закликав до пошуку нового стилю, який би

³⁵ Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть: Біографічний довідник. К.: НДІТІАМ, 1999. С. 153.

³⁶ Решетов С.Г., Ижик Л.В. Дом семьи Новиковых на улице Гаванной, 4 и архитектор Ф.В. Гонсиоровский. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*. 2016. № 15. С. 149.

³⁷ Пилявский В.А. Здания, сооружения, памятники Одессы и их зодчие. 2-е изд. Одесса: Optimum, 2010. С. 37.

³⁸ Бубис И.М. Зодчие Бернардацци. Кишинёв: Штиинца, 1997. С. 65.

³⁹ Бернардацци А.О. Производство бетонных работ по постройке Одесской биржи. *Зодчий*. 1900. № 8. С. 102–105.

відповідав епосі. Своєю невтомною творчою діяльністю він зробив значний внесок в теорію архітектури та у вивчення проблем проектування. Головним досягненням архітектурного генія О.Й. Бернардацці стало будівництво за проектом Е.Я. Меснера та П.С. Чеховича будинку для ОВІРТТ, більш відомого в Одесі як «Масонський дім»⁴⁰.

До плеяди відомих одеських архітекторів відносимо й Артура Густавовича Люїкса (1850–1914 рр.). Тривалий час він був членом ОВІРР, заступником голови його архітектурного відділу. У своїх проєктах використовував стильові форми неоренесансу, необароко і неоготики. Проєктував будівлі кредитно-фінансових установ, прибуткових будинків, зокрема, Земський банк Херсонської губернії, винні склади Одеського лікєро-горілочного заводу, приміщення Сретєнського комітету товариства для допомоги бідним Одеси, цілу низку приватних будинків на замовлення відомих та заможних одеситів⁴¹.

Значний інтерес представляє і діяльність Павла Семеновича Чеховича, який був членом ОВІРТТ з 1885 р. Будучи військовим інженером шляхів сполучення за освітою, він зробив вагомий внесок у розбудову Одеси та її інфраструктури. У 1899 р. Чорноморсько-морським благодійним товариством було піднято питання про облаштування в Одеському порту притулку для моряків-інвалідів, а також нужденних моряків. Проєкт такого приміщення було розроблено П.С. Чеховичем спільно зі співробітником управління новоросійських комерційних портів техніком П.М. Новиковим. Поданий проєкт передбачав будівництво одноповерхового приміщення на 30 осіб. Тут планувалося розмістити їдальню, квартиру для управляючого, бібліотеку і курилку. Кошторис будівництва мав скласти не більше 10 тис. руб. Утримання такого притулку мало обходитися у 2,5 тис. руб. щороку. Комісією було прийнято запропонований П.С. Чеховичем проєкт з незначними правками⁴².

Інженеру П.С. Чеховичу належить будівництво укріплєнь берегів відомої одеської набережної Ланжерон⁴³. Переймався він і становищем і подальшим розширенням й облаштуванням Одеського торгового порту⁴⁴. З 1904 р. його було призначено виконуючим обов'язків головного інженера Новоросійських комерційних портів. Перебування на цій посаді дало йому можливість піднімати перед урядовими установами в Петербурзі питання про будівництво в Одесі хлібної гавані⁴⁵, розбудови Кілійської гавані⁴⁶.

⁴⁰ Пилявский В.А. Здания, сооружения, памятники Одессы и их зодчие. 2-е изд. Одесса: Optimum, 2010. С. 128.

⁴¹ Одесское отделение Императорского Русского технического общества. *Одесские новости*. 1904. 13 марта. С. 2.

⁴² Одесские новости. 1899. № 4622. 13 мая. С. 2.

⁴³ Одесские новости. 1913. № 194. 21 августа. С. 3.

⁴⁴ Чехович П.С. Одесский порт. Современное состояние Одесского порта и предложения о дальнейшем расширении и оборудовании этого порта. *Материалы для описания русских портов и истории их сооружений / Комисия по устройству коммерческих портов*. Вып. 17. 1895. 3, 218, III с.

⁴⁵ Одесские новости. 1904. № 6239. 1 марта. С. 2.

⁴⁶ Одесские новости. 1904. № 6362. 12 июля. С. 1.

Крім технічних і промислових об'єктів, П.С. Чехович займався і проектуванням об'єктів громадського, комерційного, освітнього та приватного призначення. Так, зокрема, він був одним із розробників проекту будинку ОВІРТТ. У 1902 р. за його проектом було збудовано приміщення школи будівельників-десятичників ОВІРТТ, у 1912 р. – будівлю для прийому водних процедур і водних видів спорту, більше відомих одеситам як купальні на Ланжероні. Також він був автором значної кількості приватних будинків заможних одеситів, майстерень тощо.

Сьогодні значна частина будівель, спроектованих та збудованих в Одесі у другій половині XIX – на початку XX ст. відомими архітекторами, що були членами архітектурного відділу ОВІРТТ, віднесені до культурної спадщини національного та місцевого значення⁴⁷. Серед них, зокрема, Будинок Нової біржі (сьогодні – Одеська обласна філармонія) та готель «Брістоль» О.Й. Бернардацці, будинок першої в Одесі публічної бібліотеки (нині – Будинок Одеського археологічного музею) Ф.В. Гонсіоровського, будівля Грецької церкви Святої Трійці (нині – Свято-Троїцький собор) А.Д. Тодорова⁴⁸.

Нажаль, значна їх частина втрачена або перебуває у критичному стані і потребує значного фінансування на реставрацію. Тривалий час будинок Одеського відділення Імператорського Російського технічного товариства, більш відомий як Масонський дім в Одесі, був архітектурною окрасою міста. Однак, через неоглядність і безгосподарність місцевої влади, у 2016 р. він обвалився. Місто втратило чудову пам'ятку архітектури кінця XIX ст., а разом з нею – і частину історії діяльності ОВІРТТ.

Висновки. Тенденції в суспільстві другої половини XIX ст. до створення громадських об'єднань були наслідком природнього прагнення інтелігентної частини соціуму до духовного розвитку і професійної взаємодії. Уже з середини 1860-х рр. в середовищі одеської технічної інтелігенції намітилися тенденції до створення громадських організацій за фаховим спрямуванням. Однією з найпоширеніших форм організації науково-технічної інтелігенції та створення комунікації в їх середовищі були науково-технічні об'єднання, що простежується на прикладі досліджуваного у цій статті Одеського відділення ІРТТ, зокрема його архітектурного відділу.

Діяльність архітектурного відділу ОВІРТТ мала наукове та практичне спрямування. Вона виражалася у підготовці та оприлюдненні наукових доповідей з актуальних проблем будівництва та архітектури, влаштуванні конкурсів архітектурних проектів, наданні консультацій та здійсненні фахової експертизи об'єктів співпраці з урядовими установами, міськими думами та приватними особами тощо. Усе це здійснювалося задля професійного вирішенні різноманітних технічних питань, сприяло фомуванню архітектурного обліку міста Одеси, упорядкуванню його забудови і планування. Членами відділення були відомі

⁴⁷ Постанова Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 р. № 970. URL: <https://bit.ly/3SeLm8k> (дата звернення: 20.12.2023 р.).

⁴⁸ Ibidem.

архітектори-практики, науковці, техніки, інженери, творча ініціатива і практична діяльність яких сприяли впровадженню нових прийомів побудови міських ансамблів, просторовому розвитку Одеси другої половини XIX – початку XX ст., її архітектурному оформленню й збереженню.

REFERENCES

- Bernardatstsi, A.O. (1900). Proizvodstvo betonnykh rabot po postroike Odesskoi birzhi [Concrete work for the construction of the Odessa Stock Exchange]. *Žodchii*, 8 [in Russian].
- Bubis, I.M. (1997). *Žodchie Bernardatstsi* [Architects Bernardatstsi]. Kishinev [in Russian].
- Vedomosti Odesskogo gorodskogo obshchestvennogo upravleniia* (1887) [Gazette of the Odessa City Public Administration], 9 [in Russian].
- Demchenko, T.P. (1982). Merezha osvitykh zakladiv, utvorenykh na Ukraini viddilenniam Rosiiskoho tekhnichnoho tovarystva [A network of educational institutions formed in Ukraine by a branch of the Russian Technical Society]. *Istorychni doslidzhennia*, 8, 99–107 [in Ukrainian].
- Demchenko, T.P. (1984). *Kulturno-prosvetitelnaia deiatelnost' otdelenii Russkogo tekhnicheskogo obshchestva na Ukraine v 1870–1914 gody* [Cultural and educational activities of branches of the Russian Technical Society in Ukraine in 1870–1914]. Kiev [in Russian].
- Demuz, I.O. (2013). Naukovo-tekhnichni tovarystva Ukrainy kintsia XIX – pochatku XX st.: istoriografiia dorevoliutsiinoho period [Scientific and technical societies of Ukraine of the late 19th and early 20th centuries: historiography of the pre-revolutionary period]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina*, 1055, 23–28 [in Ukrainian].
- Dobrovolska, V. (2022). Odesa branch the Russian Technical Society: foundation and beginning of practical activity. *Przegląd Nauk Historycznych*, XXI, 2, 71–87 [in English].
- Kushlakova, N.M. (2010). Vynyknennia ta rozvytok Katerynoslavskoho viddilennia Imperatorskoho Rosiiskoho tekhnichnoho tovarystva yak vidbytta protsesu formuvannia sotsialnoi struktury mista [The emergence and development of the Katerynoslav branch of the Imperial Russian Technical Society as a reflection of the process of forming the social structure of the city.]. *Prydniprov'ia: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia: zb. nauk. pr.*, 8, 150–160 [in Ukrainian].
- Chekhovich, P.S. (1895). Odesskii port. Sovremennoe sostoianie Odesskogo porta i predlozheniia o dalneishem rasshirenii i oborudovanii etogo porta [Odessa port. The current state of the Odessa port and proposals for further expansion and equipment of this port]. *Materialy dlia opisaniia russkikh portov i istorii ikh sooruzheniia Komisiia po ustroistvu kommercheskikh portov*, 17, 142–196 [in Russian].
- Odesskie novosti (1899), 4622, 13 maia, 2 [in Russian].
- Odesskie novosti (1904), 6239, 1 marta, 2 [in Russian].
- Odesskie novosti (1904), 6251, 13 marta, 2 [in Russian].
- Odesskie novosti (1904), 6362, 12 iulia, 1 [in Russian].
- Odesskie novosti (1904), 6427, 22 sentiabria, 2 [in Russian].
- Odesskie novosti (1913), 194, 21 avgusta, 3 [in Russian].
- Odesskoe otdelenie Imperatorskogo Russkogo tekhnicheskogo obshchestva (1904) [Odessa branch of the Imperial Russian Technical Society]. *Odesskie novosti*, 13 marta, 2 [in Russian].
- Otchet o deiatelnosti Odesskogo otdeleniia Imperatorskogo Russkogo tekhnicheskogo obshchestva za 1887 god (1888). Odessa [in Russian].
- Otchet o deiatelnosti Odesskogo otdeleniia Imperatorskogo Russkogo tekhnicheskogo obshchestva

- za 1888 god (1889). Odessa [in Russian].
- Otchet o deiatelnosti Odesskogo otdeleniia Imperatorskogo Russkogo tekhnicheskogo obshchestva za 1892 god (1893). Odessa [in Russian].
- Otchet o deiatelnosti Odesskogo otdeleniia Imperatorskogo Russkogo tekhnicheskogo obshchestva za 1893 god (1894). Odessa [in Russian].
- Otchet o deiatelnosti Odesskogo otdeleniia Imperatorskogo Russkogo tekhnicheskogo obshchestva za 1897 god (1898). Odessa [in Russian].
- Otchet o deiatelnosti Odesskogo otdeleniia Imperatorskogo Russkogo tekhnicheskogo obshchestva za 1898 god (1899). Odessa [in Russian].
- Otchet o deiatelnosti Odesskogo otdeleniia Imperatorskogo Russkogo tekhnicheskogo obshchestva za 1899 god (1899). Odessa [in Russian].
- Postanova Rady Ministriv Ukrainskoi RSR vid 24 serpnia 1963 r. №970 [Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR dated August 24, 1963 No. 970]. Retrieved from <https://bit.ly/3SeLm8k> [in Ukrainian].
- Pylypchuk, O.O. (2006). *Istoriia Kyivskoho viddilennia Rosiiskoho tekhnichnoho tovarystva (1871–1919)* [History of the Kyiv branch of the Russian Technical Society (1871–1919)] [Avtoref. dys. na здобuttia nauk. stupenia k.i.n]. Kyiv [in Ukrainian].
- Piliavskii, V.A. (2010). *Zdaniia sooruzheniia pamiatniki Odessy i ikh zodchie* [Buildings, structures, monuments of Odessa and their architects]. 2–e izd. Odessa: Optimum [in Russian].
- Reshetov, S.G. & Izhih, L.V. (2016). Dom semi Novikovykh na ulitse Gavannoi, 4 i arkhitektori F.V. Gonsiorovskii [House of the Novikov family on Gavannoy street, 4 and architect F.V. Gonsiorovskiy]. *Visnik Odeskogo istoriko-kraeznavchogo muzeiu*, 15, 142–151 [in Russian].
- Russkoe tekhnicheskoe obshchestvo. Ustav Russkogo tekhnicheskogo obshchestva* [Russian Technical Society. Charter of the Russian Technical Society] (1902). *Tomsk Par tipo-lit P.I. Makushina* [in Russian].
- Savchuk, V.S. (1992). K istorii izucheniiia deiatelnosti nauchnykh obshchestv Pridneprov'ia [On the history of studying the activities of scientific societies of the Dnieper region]. *Istoriia obshchestvennoi mysli v Rossii i Ukraine XVII – nachalo XX v.*, 105–111 [in Russian].
- Savchuk, V.S. (1992). Pervye inzhenernye sobraniia i obshchestva v Rossiiskoi imperii [The first engineering meetings and societies in the Russian Empire]. *Voprosy istorii estestvoznaniia i tekhniki*, 1, 51–55 [in Russian].
- Savchuk, V.S. (1991). U istokov Ukrainskoi assotsiatsii Fizikov [At the origins of the Ukrainian Association of Physicists]. *Ocherki istorii estestvoznaniia i tekhniki*, 39, 24–29 [in Russian].
- Savchuk, V. (1994). *Estestvennonauchnye obshchestva Iuga Rossiiskoi imperii: vtoraiia polovina XIX – nachalo XX v.* [Natural science societies of the South of the Russian Empire: second half of the 19th – beginning of the 20th century]. Dnepropetrovsk [in Russian].
- Savchuk, V. (1996). *Istoriiko-nauchnyi analiz deiatelnosti estestvennonauchnykh obshchestv Iuga Ukrainy, Kryma i Bessarabii: vtoraiia polovina XIX – nachalo XX v.* [Historical and scientific analysis of the activities of natural science societies in the South of Ukraine, Crimea and Bessarabia: the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century]: [Avtoref. diss... na soisk uchen stepeni d-ra ist. Nauk: 07.00.01]. Dnepropetrovsk [in Russian].
- Tymofiienko, V. (1999). *Zodchi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX stolit: Biohrafichniy dovidnyk* [Architects of Ukraine of the late 18th and early 20th centuries: Biographical guide]. K.: NDIITAM [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2023-04/124-133

УДК (UDC) 94 (477.46) : 001.891

**LETTERS OF UKRAINIAN PHYSICIST P.H. BORZYAK
TO ZOLOTONISK LOCAL LORE SPECIALIST M.F. PONOMARENKO**

Andriy Hrytsenko***Viktor Prokopchuk******Olena Chumachenko*******Abstract**

The purpose of the work is to analyze the letters of the Ukrainian physicist Pyotr Hryhorovych Borzyak to Mykhailo Fyodorovych Ponomarenko, a well-known local historian of the Cherkasy region of the second half of the 20th century, for 1967–1972.

The scientific novelty of this article is determined by the fact that for the first time the study of the epistolary heritage of the researcher P.H. Borzyak. Since in modern Ukrainian historiography, a special specialist study of the specified topic of regional history has not been conducted before. Based on a detailed analysis of letters from the fund of local historian M.F. Ponomarenko (5428), stored in the State Archive of the Cherkasy Region (DACHO), a number of research interests of P.H. Borzyak.

Methodology. In the process of developing the topic, biographical and chronological methods of historical research and the general scientific method of system analysis were used. The archeographic method of source research was also applied.

Conclusions. Based on a brief overview of the fund P.H. Borzyak (No. 61) from the Institute of Archival Studies of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky and archival materials collected by local historian M.F. Ponomarenko from the fund (5428) DACHO documents that will supplement the biography of the scientist. During the research, it was found that P.H. Borzyak was quite actively interested in the history of the left-bank Cherkasy region, in particular the villages of the former Irkliiv district. Communication with local historian M.F. Ponomarenko highlights the awareness of P.H. Borzyak regarding the biography of amateur local historian Kostya Fedorovych Kushnir and his desire to save the creative and historical heritage of this researcher. Because according to the physicist, it contained valuable materials on the history of the coastal villages of the Irkliiv Oblast, the genealogy of the local population and folklore.

Keywords: historical local history, M.F. Ponomarenko, local historians, correspondence, personal archival fund, P.H. Borzyak, research, regional history

* Doctor of pedagogical Sciences, Associate Professor, the Head of the Department of History, Jurisprudence and Teaching methods Glukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko, Hlukhiv, Ukraine. E-mail: hrytsenko@gnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9107-1394>

** Doctor of historical Sciences, Professor of the Department of History, Jurisprudence and Teaching methods Glukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko, Dunaivtsi, Ukraine. E-mail: viktam@i.ua. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4624-381X>

*** Candidate of historical Sciences, associate Professor, Director of the Educational and Scientific Institute of Philology and History of the Glukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko, Hlukhiv, Ukraine. E-mail: jasminel@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6889-5221>

**Листи українського фізика П.Г. Борзяка
до золотоніського краєзнавця М.Ф. Пономаренка**

Андрій Гриценко*

Віктор Прокопчук**

Олена Чумаченко***

Анотація

Мета роботи – проаналізувати листи українського фізика Петра Григоровича Борзяка до Михайла Федоровича Пономаренка, відомого краєзнавця Черкащини другої половини ХХ ст., за 1967–1972 рр.

Наукова новизна даної статті зумовлена тим, що вперше здійснюється вивчення епістолярної спадщини дослідника П.Г. Борзяка. Оскільки в сучасній українській історіографії раніше не проводилося спеціальне фахове дослідження, зазначеної теми регіональної історії. На основі детального аналізу, листів із фонду краєзнавця М.Ф. Пономаренка (5428), що зберігається в Державному архіві Черкаської області (ДАЧО) було окреслено низку дослідницьких інтересів П.Г. Борзяка.

Методологія. У процесі опрацювання теми використано біографічний та хронологічний методи історичного дослідження і загальнонауковий метод системного аналізу. Також було застосовано археографічний метод джерелознавчого дослідження історичного краєзнавця.

Висновки. Беручи за основу короткий огляд фонду П.Г. Борзяка (№ 61) з Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та архівних матеріалів зібраних краєзнавцем М.Ф. Пономаренком з фонду (5428) ДАЧО висвітлено документи, які доповняють життєпис краєзнавця. В ході дослідження було з'ясовано, що П.Г. Борзяк достатньо активно цікавився історією лівобережної Черкащини, зокрема селами колишнього Іркліївського району. Спілкування з краєзнавцем М.Ф. Пономаренком висвітлює обізнаність П.Г. Борзяка стосовно біографії краєзнавця-аматора Костя Федоровича Кушніра та його прагнення врятувати творчу та історичну спадщину даного дослідника. Оскільки на думку фізика вона містила цінні матеріали з історії побережних сіл Іркліївщини, генеалогії місцевого населення та фольклору.

Ключові слова: історичне краєзнавство, М.Ф. Пономаренко, краєзнавці, листування, особовий архівний фонд, П.Г. Борзяк, дослідження, регіональна історія

Цитування: Гриценко, А., Прокопчук, В. & Чумаченко, О. (2023). Листи українського фізика П.Г. Борзяка до золотоніського краєзнавця М.Ф. Пономаренка. *Консенсус*, 4, 124–133.
<https://doi.org/10.31110/consensus/2023-04/124-133>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/26>

* доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Глухів, Україна. E-mail: hrytsenko@gnpu.edu.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9107-1394>

** доктор історичних наук, професор кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Дунаївці, Україна. E-mail: viktam@i.ua. ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4624-381X>

*** кандидат історичних наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Глухів, Україна. E-mail: jasmine1@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6889-5221>

Постановка проблеми. Важливе значення у вивченні актуальних питань історичної біографістики відіграє залучення наукової та епістолярної спадщини дослідників радянської доби. Одним із яскравих представників інтелектуальної еліти України другої половини ХХ ст. є Петро Григорович Борзяк (1903–2000), котрий залишив помітний слід у становленні фізичних досліджень, доклав свого таланту до розбудови першого державного інституту фізики в Україні, став співавтором першого в Україні (радянського періоду) відкриття. Натомість його листування з фундатором краєзнавчого руху Черкащини – Михайло Федорович Пономаренком (1920–2010), уможливить процес реконструкції кола спілкування дослідника та його інтересів поза наукою.

Історіографія. В історіографії тема життя та наукової діяльності П.Г. Борзяка не отримала системного вивчення. Так, наприклад, у статтях «Висота відкриття»¹, «Петро Борзяк – один із фундаторів інституту фізики»², «Відкриття нових термоємисійних явищ»³ та «Як починалася наука про напівпровідники»⁴ висвітлюється лише загальна інформація про життєвий шлях та дослідницьку роботу фізика, без поглибленого наукового аналізу його діяльності. Також дослідниками А. Гриценком, О. Курком та О. Чумаченко здійснено дослідження епістолярної спадщини золотоніського краєзнавця М.Ф. Пономаренка⁵.

Виклад основного матеріалу. Народився Петро Борзяк 16 вересня 1903 р. в козацькій родині, у селі Пищиках Полтавської губернії, тепер – Черкаської області. 1920 р. закінчив гімназію у місті Золотоноша і почав навчати дітей у школі. 1923 р. Петро Борзяк вступив на педагогічні курси в селі Буське, після яких працював директором школи в рідному селі Пищики. 1925 р. Петро Борзяк став студентом кафедри фізики Інституту народної освіти. Після перетворення кафедри в Інститут фізики Академії наук у 1929 р. його приймають до аспірантури цього інституту. Наукові дослідження Петра Борзяка охоплюють широке коло проблем вакуумної напівпровідникової і тонкоплівкової електроніки. Науковець розробив цілком нові принципи створення ефективних фотокатодів, які на той час мали важливе практичне застосування⁶.

9 листопада 1939 р. учений захистив кандидатську дисертацію на тему «Провідність і емісійні властивості оксидно-цезієвих катодів» і отримав науковий

¹ Сарбей О., Кулюпін Ю. Висота відкриття. *Вечірній Київ*. 1973. 21 вересня.

² Козирський В.Г., Полевецька О.В., Шендеровський В.А. Петро Борзяк – один із фундаторів інституту фізики. URL: https://cla.kpi.ua/bitstream/123456789/54969/1/IRNTO_XXI-2023.pdf-3-166-26-29.pdf

³ Наумоєв А.Г., Порошин В.М. Відкриття нових термоємисійних явищ. URL: <https://files.nas.gov.ua/Offices/Publications/BookContent/2018/190122174428914-6321.pdf>

⁴ Стріха М.В. Як починалася наука про напівпровідники. URL: <http://semst.onu.edu.ua/article/view/109616>

⁵ Гриценко А.П., Курок О.І., Чумаченко О.А. Листи О.С. Складені до золотоніського краєзнавця М.Ф. Пономаренка (1963 – 1976). *Сумська старовина*. 2023. № LXIII. С. 45–52. URL: <https://starovyna.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/4-Hrytsenko-A.-P.-Kurok-O.-I.-Chumachenko-%D0%9E.-A.pdf>

⁶ Петро Григорович Борзяк. Інститут фізики Національна академія наук України: веб-сайт. URL: <http://www.iop.kiev.ua/ua/petro-grigorovich-borzyak/>

ступінь кандидата фізико-математичних наук⁷. Однак невдовзі почалася війна, й Інститут фізики Академії наук разом з Інститутом математики було евакуйовано в Уфу. Маючи завдання знищити деякі матеріали, Петро Борзяк залишився в Києві. Однак невдовзі подався до свого села Пищики, де знову працював у школі⁸. З січня 1944 р. П.Г. Борзяк комплексно досліджував оптичні та кінетичні фактори у фотоелектронній емісії. В 1952 р. він відкрив інтерференційний спосіб збільшення ефективності катоду. За рік вперше виявив екситонну лінію поглинання в напівпровідниках. А у 1954 р. захистив докторську дисертацію на тему «Дослідження ефективних фотокатодів» і отримав науковий ступінь доктора фізико-математичних наук. 18 квітня 1961 р. П.Г. Борзяка обрано членом-кореспондентом АН УРСР⁹. З цього ж року він очолює відділ фізичної електроніки Інституту фізики, яким керував близько 30-ти років, до виходу на пенсію.

Його наукові дослідження завершилися важливим науковим результатом – 1965 року він разом зі своїми співробітниками Олегом Сарбеем і Ростиславом Федоровичем уперше виявив явище холодної електронної емісії при протіканні струму через острівцеві металеві плівки. Ця робота була першою в Україні офіційно зареєстрованою як відкриття Держкомітетом у справах винаходів і відкриттів СРСР (диплом на відкриття № 31). На її основі в Україні було створено катоди принципово нового типу і розпочато фундаментальні дослідження надзвичайних властивостей малих частинок речовини. Крім того, вчений залишив по собі велику наукову школу. Він написав багато наукових праць, рецензій, був організатором і членом редколегії «Українського фізичного журналу», керував впродовж багатьох років семінаром з квантової електроніки й, що цікаво, був завзятим пропагандистом альпінізму в Україні. 1978 р. йому присуджено звання «Заслужений діяч науки України», а 1986 р. він став лауреатом Державної премії України. Помер Петро Борзяк 15 серпня 2000 року на 97-му році життя. Поховано вченого на міському цвинтарі «Берківці» в Києві¹⁰.

Документи особового архівного фонду П.Г. Борзяка (№ 61), знаходяться в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського¹¹. Серед основних матеріалів у архіві науковця зберігаються його статті «Про збільшення чутливості Cs₃Sb-фотокатодів оптичними методами» (1958), «Stimulation of photoelectric emission from semiconductors» (1969), «Чарівна лабораторія» (1960-ті),

⁷ Петро Григорович Борзяк. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: веб-сайт. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6257>

⁸ Петро Григорович Борзяк. Інститут фізики Національна академія наук України: веб-сайт. URL: <http://www.iop.kiev.ua/ua/petro-grigorovich-borzyak/>

⁹ Петро Григорович Борзяк. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: веб-сайт. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6257>

¹⁰ Петро Григорович Борзяк. Інститут фізики Національна академія наук України: веб-сайт. URL: <http://www.iop.kiev.ua/ua/petro-grigorovich-borzyak/>

¹¹ Петро Григорович Борзяк. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: веб-сайт. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6261>

«Current stimulated electron and photon emission from adlayer-covered nanomaterials» (1996) та авторське свідоцтво № 168371 на винахід «Автофотокатод» (1964)¹².

Документи ж біографічного характеру сформовано з автобіографії П.Г. Борзяка (1959), свідоцтва про закінчення Золотоніського педагогічного технікуму (1928), членського квитка учасника 2-го з'їзду Української асоціації фізиків (1930), посвідчення про проходження аспірантського стажу, перебування на посаді старшого наукового співробітника і вченого секретаря Інституту фізики ВУАН (1933), свідоцтва про закінчення Київського інституту народної освіти (1939), витягу з протоколу засідання вченої ради фізико-математичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка про присудження наукового ступеня кандидата фізико-математичних наук (1939), характеристики, як старшого наукового співробітника Інституту фізики АН УРСР (1945), посвідчення про присвоєння почесного звання «Заслужений діяч науки Української РСР» (1978)¹³.

Разом з тим, окремий архівний фонд науковця було зібрано на його батьківщині – Золотоніщині українським краєзнавцем, педагогом і громадським діячем М.Ф. Пономаренком¹⁴.

Слід зазначити, що Михайло Федорович вважається одним із фундаторів історичного краєзнавства Черкащини. Ще 1946 р. він організував гурток юних краєзнавців у школі, а за деякий час – товариство «Слідопит». Працював вчителем Золотоніської школи № 4. Маючи великі здібності та наполегливість до вивчення іноземних мов, у 1951 р. вступив, а у 1954 – успішно закінчив Київський педагогічний інститут іноземних мов. У 1960 р. він створив і 18 років на громадських засадах очолював Золотоніський краєзнавчий музей. Окрім цього він вів активну краєзнавчу пошукову роботу, займався археологічними і топонімічними дослідженнями, захоплювався поезією. М.Ф. Пономаренко – автор науково-популярних краєзнавчих видань «Золотоноша», «Золотоніщина», «Золотоніський краєзнавчий музей», «Шевченко і Черкащина», «Краєзнавці Черкащини: бібліографічний словник», співавтор книги «Подорож Затокраєм»; його перу належать близько 5 тисяч статей у наукових виданнях, центральній та місцевій пресі; член авторського колективу академічного видання «Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область». Михайло Федорович був удостоєний звання «Заслужений учитель УРСР» (1975), лауреат премії імені В. Антоновича і обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича (перший – 1994 рік), йому присвоєно звання Почесного члена спілки краєзнавців України (1995). 1 січня 2010 р. на 90-му році Михайло Пономаренко пішов з життя¹⁵.

Отже, у фонді Ф. Р-5428 (М.Ф. Пономаренко) Державного архіву Черкаської області (м. Черкаси) (далі – ДАЧО) зберігаються 4 листа та 1 вітальна листівка фізика

¹² Петро Григорович Борзяк. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського: веб-сайт. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6257>

¹³ Ibidem.

¹⁴ Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-5428. Оп. 1. Спр. 64. 36 арк.

¹⁵ Михайло Пономаренко. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Пономаренко_Михайло_Федорович

П.Г. Борзяка до М.Ф. Пономаренка за 1967–1978 рр. Зазначаємо, що дані листи системно не вивчалися дослідниками. Фаховий же аналіз цієї епістолярної спадщини уможливило повнішу реконструкцію кола спілкування науковця та його краєзнавчі інтереси¹⁶. Насамперед, це деталі його біографії (див. лист № 2), зацікавлення науковим доробком українського краєзнавця-аматора Костя Федоровича Кушніра (див. лист № 1, № 3). При здійсненні публікації листів П.Г. Борзяка до М.Ф. Пономаренка збережено лексику та авторські особливості української мови адресанта. В опублікованих матеріалах немає виправлень з орфографії, пунктуації, фонетики та морфології.

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що особисте листування П.Г. Борзяка, представлене в архівному фонді М.Ф. Пономаренка, є цінним джерелом для вивчення його наукової та професійної біографії.

№ 1

10.12.1967 р.

В. Т. Михайле Федоровичу!

Щойно отримав Вашого листа і одразу пишу Вам, як мені здається у найневідкладнішій справі.

Ви пишете, що маєте виконати певну роботу по історії міст і сіл України по Черкащині. Мені хотілося б Вам повідомити, що десь або в Золотоноші самій, або десь поблизу є неоціненні матеріали по історії сіл Іркліївщини. (Може те, про що я буду писати Вам добре відоме, і я, як кажуть, товплюсь у вітчизнені двері. Але коли ні? А знати це Вам неодмінно треба).

У с. Мойсинцях (колишнє волосне село), Іркліївського (зараз Чорнобаївського р-ну) жив Кость Федорович Кушнір. Це був просто собі селянин, але який він був самобутній історик, фольклорист...! Він багато працював у бібліотеках Києва Москви (звичайно, багато для селянина. Можливості які в нього були?) рився в архівах, розбирав церковні факти по всіх селах, розмовляв багато з старими людьми і т.д.

Зрештою у нього був написаний рукопис по історії сіл Іркліївщини. Мабуть не всіх але побережних напевне. У нього розроблено було родові дерева мешканців цих сіл. У нього була велика збірка ним самим зібраних прислів'їв тощо. Він також залишив рукопис з розвідкою про рід Требінських (це були поміщики в Ірклії нащадки, цілого *(так в тексті)* вихідця з Сербії здається). Все це пов'язане з цікавою історією рідного краю. Взагалі він залишив багатющий рукописний історичний, краєзнавчий, фольклорний, історико-етнологічний матеріал. І на зараз коли пишеться історія сіл України, він цей матеріал, був би який доречний!

Цей увесь архів повинен бути у його сина. У нього було двоє синів. Один старший Костя був учителем і чи тепер, чи загинув на війні. Менший Андрій у

¹⁶ ДАЧО. Ф. Р-5428. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 20–26.

післявійськові роки працював агрономом у Золотоноші, здається в радгоспі. І це було саме такі коли помер батько. Де Андрій зараз не знаю. Але думаю, що коли не в Золотоноші, то десь недалеко.

Архів Кості Федоровича Кушніра був би надзвичайною цінністю для вашого музею незалежно і від «Історії міст і сіл України».

Його треба б обов'язково придбати, якщо Андрій його зберіг. Якщо це пов'язано було б з витратами, я б узяв на себе певну частину, яку саме – треба знати стільки це буде. Може б я зміг узяти на себе основну частину витрат.

Шкода, що ніхто Кушнірові не допоміг якось вийти в історичний світ. До речі, він був дядьком Івана Ле (Іван Лаврентійович Мойся). У свій час, мені здається, Ле міг би дещо зробити в цьому напрямі. Сам Кушнір після війни працював у Мойсенському колгоспі комірником. Але його тягло до тієї роботи, яка стала його пристрастю – збирати історичний, побутовий матеріал. Думаю, що тільки для того щоб мати хоч певний час для цієї роботи він і висвятився був на попи і потім і помер. Ле зразу ж його бойкотував. Якось Кушнір натякав на те, що обставини його змусили зробити такий крок, а Іван Лаврентійович не захотів уникнути у всі обставини. Але якби там не було, а ті всі матеріали, про які я пишу, були в нього ще до того, коли він став попом. Об'єктивна цінність архіву Кушнірового дуже велика і було б злочином просто втратити його тільки тому, що він перед смертю став попом.

От що я хотів вам розповісти нехайно, узнавши, що ви стали причетні до історії наших сіл.

Бувайте здорові. Зичу вам як найбільших успіхів.

10.XII.1967.

Велике спасибі за «Прапор Леніна»
і Ваш вірш.

Та не туліть мене, б. л., до Баха та
Баранника! То люди зовсім іншого масштабу!

ДАЧО. Ф. Р-5428. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 20-21.

№ 2.

19.02.68

В. Т. Михайло Хведорович!

Мені соромно що я так зволікаю з відповідями на Ваші листи, але я зараз став такий неповороткий!

На ваші запитання спробую відповісти але навіть писати про живих? Хай, поки вони живі, вони самі дають про себе знати своїми ділами. Писнути можна про тих що вже відійшли від нас. До речі щодо мене у вас мабуть невдовзі буде нагода.

Відповідаю:

1. У Пищиківській школі я вчився в роки 1909-1912. (Я пішов до школи 6-ти

років. Напав на матір, щоб дала 10 коп. на книжку і пішов до школи до вчительки: «Продайте мені книжку». Вона для шутки продала мені букваря й посадила за парту. Я сприйняв це за серйозний і почав ходити, а згодом вона таки й справді офіційно занесла до списку школярів). У Пищиках я закінчив 3 початкових класи.

2. У Мутихах і Пищиках я вчителював з осені 1920 р. до кінця 1922 р., а з січня 1923 р. вступив на 2-й курс (серед року) Мойсінських педкурсів.

3. Роки аспірантури 1929–1932.

Одночасно я трохи, в 1930 році обіймав за сумісництвом посаду асистента, ученого секретаря до кінця аспірантури, а потім ще один рік (тобто учен. секр. 1931–1933).

4. У Скородисту в Ірклівський районній школі викладав фізику та географію з грудня 1943 р. до березня 1944 р.

5. Зав. лабораторією фотоелектронних явищ у 1957–1961.

6. Зав. відділом фізичної електроніки з 1961.

7. Найважливіший з мого погляду праці із списку під числами 12, 20, 26, 36, 44, 58, 63, 64.

8. Біографія моя не опублікована ніде. Є невеличка стаття в Укр[аїнському] фізичному журналі за 1963 рік у зв'язку з моїм шестидесяріччям (під рукою журналу немає).

В історії Академії наук Укр[аїнської] РСР, книга друга, є коротенький нарис про всіх (живих і померлих) академіків і членів – кор[еспондентів] АН УРСР. Про Борзяка – див. стор. 449 (Історія Академії наук Української РСР книга друга, ст. 449. Головна редакція УРЕ, Київ, 1967).

Так от, поки що не пишiть нічого.

Я хотiв написати Вам, що є ще один отут у Києві вчений земляк з колишньої Золотонощини Дмитро Михновський, коли ж кілька днів тому я з ним зустрiвся і він розповiв мені, що зв'язок з Вами він має.

Чи вдається що зробити з архiвом К.ХВ. Кушнiра?

19.II.1968.

З щирими привiтаннями.

ДАЧО. Ф. Р-5428. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 22–23.

№ 3.

11.05.1968 р.

В. Ш. Михайло Хведоровичу!

Я проїздом до свого села хочу заїхати до Золотоноші, щоб як ми радились, проїхати з Вами до Кушніра у Кропивну. До Золотоноші я маю приїхати у суботу 14.IX з тим, щоб у вихідний день зробити з Вами оту маленьку подорож, якщо у Вас буде змога.

От тільки як Вам зустрітися?

Я хочу зупинитися у готелі, а коли це не вийде, то доведеться турбувати

жінчину сестру (Шепель Ганну Івані[вну]) на Суворовській 5.

19.V.1968

Отже, до побачення у Золотоноші.

ДАЧО. Ф. Р-5428. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 24.

№ 4.

8.08.1972.

В. Ш. Михайла Хведорович!

Одночасно з цим надсилаю Вам книжечку «Лубни» (Я чомусь гадав, що «Лубні» так у нас на селі, принаймні, говорили. Та й Василь Минко у своєму «Червоному Парнасі» наводить згадку Малишка про народний фольклор: «од Києва до Лубень, насіяла конопель...». Але ж автор, пишучи «Лубни» мабуть якось це питання аналізував. Як ви гадаєте? А надсилаю Вам цю книжечку, щоб Вас трохи під'юджити – не залишайте почату колись справу з Золотоношею.

8.VIII. 1972.

З щирими вітаннями.

ДАЧО. Ф. Р-5428. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 25.

№ 5.

[1978]

В.Ш. Михайло Хведоровичу!

Чому Ви нас так цураєтесь? Ви ж, певне, час від часу буваєте в Києві і ніколи не зайдете.

Я все збираюсь якось днів на кілька приїхати до Золотоноші, та все ніяк не виходить. У Золотоноші тепер мешкає і мій старий-старий приятель – пенсіонер учитель Орда Семен Пилипович. Хотілося б із ним побачитися, і поблукати, згадати юнацькі роки.

Ще раз – з Новим Роком.

Щастя вашому домові.

П. Борзяк

ДАЧО. Ф. Р-5428. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 26.

REFERENCES

- Hrytsenko, A. P., Kurok, O.I. & Chumachenko, O.A. (2023). Lysty O.S. Sklyarenko do zolotonis'koho kraveznavtsya M.F. Ponomarenka (1963–1976) [Letters of O.S. Sklyarenko to Zolotonis local historian M.F. Ponomarenka (1963–1976)]. *Sums'ka starovyna, LXIII*, 45–52. URL: <https://starovyna.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/4-Hrytsenko-A.-P.-Kurok-O.-I.-Chumachenko-%Do%9E.-A.pdf> [in Ukrainian].
- Kozyrskyi, V.H., Polevetska, O.V. & Shenderovskiy, V.A. (2023). Petro Borziak – odyń iz fundatoriv instytutu fizyky [Petro Borzyak – is one of the founders of the Institute of Physics.] URL:

- https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/54969/1/IRNTO_XXI-2023.pdf-3-166-26-29.pdf [in Ukrainian].
 Mykhailo Ponomarenko. [Mykhailo Ponomarenko] URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ponomarenko_Mykhailo_Fedorovych [in Ukrainian].
- Naumovets, A.H. & Poroshyn, V.M. (N.d.). Vidkryttia novykh termoemisiinykh yavyschch. [Discovery of new thermoemission phenomena]. URL: <https://files.nas.gov.ua/Offices/Publications/BookContent/2018/190122174428914-6321.pdf> [in Ukrainian].
- Petro Hryhorovych Borziak. Instytut fizyky Natsionalna akademiia nauk Ukrainy: veb-sait [Petro Hryhorovych Borziak]. URL: <http://www.iop.kiev.ua/ua/petro-grigorovich-borzyak> [in Ukrainian].
- Petro Hryhorovych Borziak. Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: veb-sait. [Petro Hryhorovych Borziak]. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6257> [in Ukrainian].
- Petro Hryhorovych Borziak. Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: veb-sait. [Petro Hryhorovych Borziak] URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6162> [in Ukrainian].
- Petro Hryhorovych Borziak. Instytut fizyky Natsionalna akademiia nauk Ukrainy: veb-sait. [Petro Hryhorovych Borziak]. URL: <http://www.iop.kiev.ua/ua/petro-grigorovich-borzyak/> [in Ukrainian].
- Sarbei, O. & Kuliupin, Yu. (1973). Vysota vidkryttia [Opening height]. *Vechirni Kyiv*, 21 veresnia [in Ukrainian].
- Strikha, M.V. (2013). Yak pochynalasia nauka pro napivprovidnyky [How the science of semiconductors began]. URL: <http://semst.onu.edu.ua/article/view/109616> [in Ukrainian].

DOI: 10.31110/consensus/2023-04/134-150

УДК (UDC) 75.05 : 39 (477.52) (09)

**WOMEN'S DATE IN SCIENCE ON THE EXAMPLE OF LEADING SCIENTISTS OF THE ALL-
UNION SCIENTIFIC AND RESEARCH INSTITUTE OF LEBUM CULTURES:
HANNA ARINSTEIN, GALINA HRENNIKOVA AND OLEKSANDRA BONDAREVA**

Svetlana Basil***Abstract**

For the first time, the article reveals and analyzes the scientific activity and contribution to the history of growing bast crops by representatives of the weaker sex of the All-Union Scientific Research Institute of Bast Crops, using the example of the scientific achievements of Hanna Arinshtein, Galina Khrenikova, and Oleksandra Bondareva. A study of the dynamics of the number of women and their positions in a scientific institution in 1944–1991 is also being conducted.

During the entire existence of the scientific institution, the leadership of the institute was carried out by men. Instead, the departments were often headed by female doctors and candidates of sciences. In certain periods of the institute's work, the number of female scientists increased and vice versa, but over the 90-year history of the institution's existence, more than 30 representatives of the weaker sex have written their name in the history of VNDILK. To write this article, 3 bright representatives of the scientific community of VNDILK were chosen, who in different years each conducted research in their field and left a significant contribution to the history of the cultivation of bast crops.

The outlined problem was not adequately covered in the scientific literature. Even in the well-known bibliographic series, which is dedicated to the scientists of the research station of bast crops, there is only one collection dedicated to the representative of the weaker sex, Lydia Mykhailivna Gorshkova. The issue of women's contribution to the history of agricultural science at VNDILK and their place in the scientific team was not raised at all.

From 1944 to 1991, a significant number of scientists of VNDILK were women, their share underwent dynamic changes in the range of 26–40%. The share of female scientists with a PhD degree was constantly increasing and during 1944–1991 doubled from 5 to 11 people. It was found that only one woman was awarded a doctorate in the period 1966–1970. Despite this, the contribution of women scientists to the development of the production of bast crops is quite significant and forever inscribed in the history of agricultural science of Ukraine.

Keywords: science, history of science and technology, All-Union Scientific Research Institute of bast crops, hemp, research

* Doctor of Philosophy, Shostka comprehensive school of the I-III degrees No. 12 of the Shostka city council of the Sumy region, teacher of history and jurisprudence, Shostka, Ukraine. E-mail: bsm-sveta@ukr.net.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8747-3502>

ЖІНОЧІ ДОЛІ В НАУЦІ НА ПРИКЛАДІ ПРОВІДНИХ ВЧЕНИХ ВСЕСОЮЗНОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ЛУБ'ЯНИХ КУЛЬТУР: ГАННИ АРІНШТЕЙН, ГАЛИНИ ХРЕННІКОВОЇ Й ОЛЕКСАНДРИ БОНДАРЕВОЇ

Світлана Базиль*

Анотація

У статті вперше розкривається і аналізується наукова діяльність та внесок в історію вирощування луб'яних культур представниць слабкої статі Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур на прикладі наукових досягнень Ганни Арінштейн, Галини Хреннікової і Олександри Бондаревої. Також проведено дослідження динаміки кількості жінок і їх посади в науковій установі у 1944–1991 рр.

Упродовж усього існування наукової установи керівництво інститутом здійснювали чоловіки. Натомість відділами досить часто керували жінки – докторки і кандидатки наук. У певні періоди роботи лубінституту кількість жінок-науковиць змінювалася в бік збільшення і навпаки, але за 90-річну історію існування установи своє ім'я в історію ВНДЛК вписали більше 30 представниць слабкої статі. Для написання цієї статті були обрані з яскраві представниці наукової спільноти ВНДЛК, які в різні роки проводили дослідження кожна в своїй галузі й залишили вагомий внесок в історію вирощування луб'яних культур.

Окреслену проблему не було належно висвітлено в науковій літературі. Навіть у відомій бібліографічній серії, яка присвячена ученим дослідної станції луб'яних культур, зустрічається лише одна збірка, присвячена представниці слабкої статі Горшковій Лідії Михайлівні. Питання внеску в історію сільськогосподарської науки жінок ВНДЛК і їх місця в науковому колективі взагалі не піднімалося.

Значну кількість серед науковців ВНДЛК у період з 1944 до 1991 року складали жінки, їх частка зазнавала динамічних змін у межах 26–40%. Частка жінок-науковиць, що мали наукову ступінь кандидата наук постійно збільшувалась і упродовж 1944–1991 рр. зросла вдвічі від 5 до 11 осіб. З'ясовано, що докторську ступінь у період 1966–1970 рр. присуджено лише одній жінці. Не зважаючи, на це внесок жінок-науковиць у розвиток виробництва луб'яних культур достатньо вагомий і назавжди вписаний в історію сільськогосподарської науки України.

Ключові слова: наука, освіта, історія науки і техніки, Всесоюзний науково-дослідний інститут луб'яних культур, коноплі, дослідження

Цитування: Базиль, С. (2023). Жіночі долі в науці на прикладі провідних вчених Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур: Ганни Арінштейн, Галини Хреннікової й Олександри Бондаревої. *Консенсус*, 4, 134–150. <https://doi.org/10.3110/consensus/2023-04/134-150>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/1>

* доктор філософії, Шосткинська загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів № 12 Шосткинської міської ради Сумської області, вчитель історії та правознавства, Шостка, Україна. E-mail: bsm-sveta@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8747-3502>

Постановка проблеми. Питання наукового забезпечення сільського господарства завжди дуже гостро стояло як у колишньому СРСР, так і в сучасній Україні. Саме тому 12 жовтня 1931 р. Постановою Народного Комісаріату землеробства СРСР на базі Української дослідної станції прядивних культур у м. Глухів, був створений Всесоюзний науково-дослідний інститут конопель (далі ВНДКО), який мав здійснювати науково-організаційне забезпечення культури луб'яних рослин. На користь провінційного м. Глухова зіграло його географічне розташування, оскільки містечко розташовувалося у центрі коноплесіючих регіонів СРСР. Також у районному центрі розміщувався конопляний навчально-дослідний радгосп, який об'єднував зональну дослідну станцію, і радгосп, що висівав коноплі на площі біля 1 тис. га¹.

Протягом всього існування наукової установи керівництво інститутом здійснювали чоловіки. Натомість відділами досить часто керували жінки – докторки і кандидатки наук. У певні періоди роботи лубінституту кількість жінок-науковиць змінювалася в бік збільшення і навпаки, але за 90-річну історію існування установи своє ім'я в історію ВНДЛК вписали більше 30 представниць слабкої статі. Для написання цієї статті були обрані з яскраві представниці наукової спільноти ВНДЛК, які в різні роки проводили дослідження кожна в своїй галузі й залишили вагомий внесок в історію вирощування луб'яних культур.

Окреслену проблему не було належно висвітлено в науковій літературі. Навіть у відомій бібліографічній серії, яка присвячена вченим дослідної станції луб'яних культур, зустрічається лише одна збірка, присвячена представниці слабкої статі – Горшковій Лідії Михайлівні. Питання внеску в історію сільськогосподарської науки жінок ВНДЛК і їх місця в науковому колективі взагалі не піднімалося.

Тому джерельною базою розвідки стали наступні групи писемних джерел:

- 1) особові справи наукових співробітниць ВНДЛК за період часу з 1944 по 1991 роки;
- 2) звітна документація співробітників підрозділів лубінституту, загалом ВНДЛК, опрацювання якої дало змогу проаналізувати наукову діяльність жінок-науковиць;
- 3) інформаційно-довідкові матеріали (протоколи, плани), які дали змогу отримати додаткову інформацію, якої не вистачало в попередніх джерелах інформації.

На нашу думку, тема дослідження є актуальною в наш час, адже вивчення історії наукових досліджень, які були зроблені прекрасною половиною людства, в майбутньому будуть надихати наступні покоління до вибору наукового шляху.

Майбутня вчена, Ганна Йосипівна Арінштейн народилася в місті Городня Чернігівської губернії 6 листопада 1913 р. у родині службовця. З 1921 по 1928 роки навчалася в місцевій семирічній школі, закінчивши яку вступила до спеціалізованої школи с педагогічним нахилом у м. Гомель (Білорусь), яку закінчила у 1930 р. У цьому ж році розпочала свою трудову діяльність. Протягом 1930–1931 навчального року працювала вчителькою в Городнянській школі².

¹ Приказ Народного Комиссариата Земледелия СССР № 277 «Об организации Всесоюзного научно-исследовательского института лубяных культур» от 14 апреля 1944 г. ДАСО. Ф. Р-5485. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 19–20

² Особова справа Аринштейн Ганни Йосипівни. Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН. Арк. 6

Фото 1. Ганна Йосипівна
Арінштейн³

(спеціалізація: льон і коноплі). Цього ж року Вченою Радою сільськогосподарського інституту була рекомендована до навчання в аспірантурі при Всесоюзному науково-дослідному інституті конопель (далі – ВНДКО)⁵.

У жовтні 1931 р. була направлена на навчання до Чернігівського сільськогосподарського інституту, який у 1931 році переїхав до Глухова. Закінчивши у 1936 р. інститут, отримала спеціальність агронома-полевода

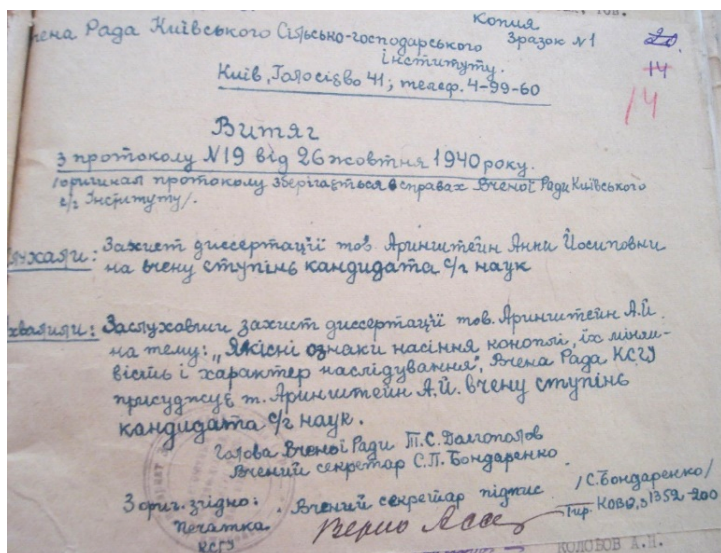

Фото 2. Витяг з протоколу захисту дисертації Г.Й. Арінштейн⁴

Місяць	Погода	Висота уроку	Висота уроку
1	Погода	Висота уроку	Висота уроку
2	Погода	Висота уроку	Висота уроку
3	Погода	Висота уроку	Висота уроку
4	Погода	Висота уроку	Висота уроку
5	Погода	Висота уроку	Висота уроку
6	Погода	Висота уроку	Висота уроку
7	Погода	Висота уроку	Висота уроку
8	Погода	Висота уроку	Висота уроку
9	Погода	Висота уроку	Висота уроку
10	Погода	Висота уроку	Висота уроку
11	Погода	Висота уроку	Висота уроку
12	Погода	Висота уроку	Висота уроку

Місяць	Погода	Висота уроку	Висота уроку
1	Погода	Висота уроку	Висота уроку
2	Погода	Висота уроку	Висота уроку
3	Погода	Висота уроку	Висота уроку
4	Погода	Висота уроку	Висота уроку
5	Погода	Висота уроку	Висота уроку
6	Погода	Висота уроку	Висота уроку
7	Погода	Висота уроку	Висота уроку
8	Погода	Висота уроку	Висота уроку
9	Погода	Висота уроку	Висота уроку
10	Погода	Висота уроку	Висота уроку
11	Погода	Висота уроку	Висота уроку
12	Погода	Висота уроку	Висота уроку

Фото 3. Накази 1941 – 1942 рр. ВНДКО⁶

³ Ibid. Арк. 12.

⁴ Ibid. Арк. 16.

⁵ Бугара О.М. Арінштейн Ганна Йосипівна. Енциклопедія сучасної України. Наука. 2001. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=43232

⁶ Особова справа Аринштейн Ганни Йосипівни... Арк. 19.

У 1940 р. після закінчення аспірантури успішно захистила дисертаційну роботу на тему: «Якісні ознаки насіння різних сортів конопель, їх мінливість і характер спадковості» й отримала вчену ступінь кандидата сільськогосподарських наук й була зарахована на посаду старшого наукового співробітника відділу селекції ВНДІКО.

Після початку Другої світової війни у серпні 1941 р. евакуювалася до Горьківської області (РСФРР) м. Починки разом з науковою установою і на новому місці продовжила виконувати свої професійні обов'язки.

У 1944 р., після звільнення Глухова, інститут конопель повернувся до своєї постійної бази розміщення. Під час процесу реевакуації ВНДІКО був об'єднаний із Всесоюзним науково-дослідним інститутом нових луб'яних культур (Москва) (далі – ВНДІНЛК) та значно розширився і отримав нову назву – Всесоюзний науково-дослідний інститут луб'яних культур (далі ВНДЛК). У результаті об'єднання організаційна структура лубінституту набула наступного вигляду:

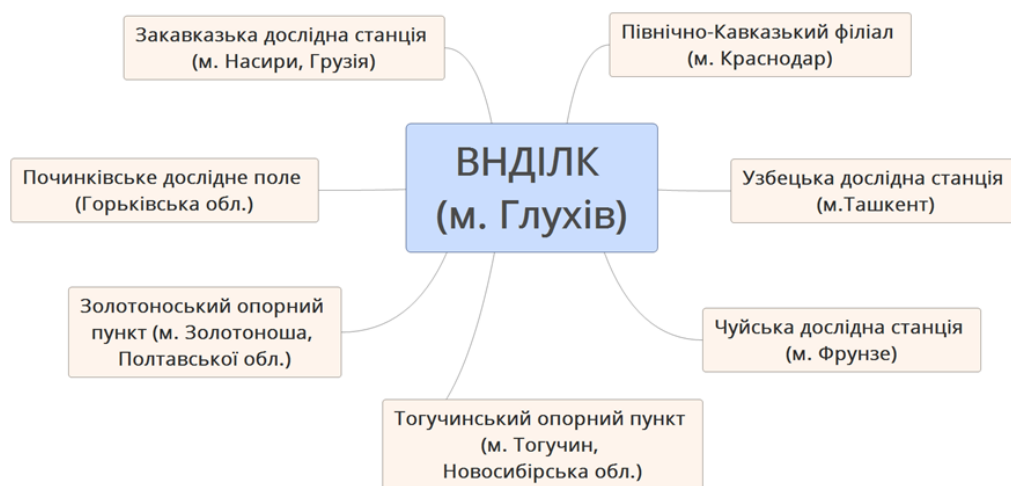

Схема 1. Структура ВНДЛК у 1944 році⁷

У червні 1944 р. Ганну Йосипівну було переведено на роботу до Золотоноського опорного пункту ВНДЛК (Полтавська область м. Золотоноша) на посаду старшого наукового співробітника. Надавши потрібну допомогу селекціонерам відокремленого підрозділу, вчена в жовтні 1945 р. повернулася до ВНДЛК⁸.

У грудні 1948 р. рішенням ВАК Ганні Йосипівні було присвоєне звання старшого наукового співробітника, а з 15 квітня 1949 р. наказом директора ВНДЛК Я.М. Толлочка вчена була призначена на посаду завідувачки відділу селекції і насінництва⁹.

⁷ Протоколи засідань дирекції ВНИИЛК 17 марта – 01 ноября 1944 г. ДАСО. Ф. Р-5485. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–15.

⁸ Особова справа Аринштейн Ганни Йосипівни... Арк. 21; Материали сессии Научного Совета института (ВНИИЛК). январь 1945 года. Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН. Арк. 67.

⁹ Особова справа Аринштейн Ганни Йосипівни... Арк. 24; Труды Ученого Совета института 8–11 сентября 1948. Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН. Арк. 54.

Працюючи у відділі селекції і насінництва Ганна Йосипівна досліджувала низку питань селекції і насінництва конопель. Крім того, основу її діяльності на початку 1950-х років складала тема: «Якісні ознаки насіння конопель, їх змінність і характер дослідження»¹⁰. Дослідження за цією тематикою було досить оригінальними і використовувалися в селекційній роботі по виведенню сортів конопель з високим вмістом олії в насіннях і з насінням, яке не обсіпається¹¹.

Крім вищезазначеного питання вчена працювала над питаннями: виведення сортів одночасно дозріваючих конопель, вивчення мінливості і спадковості господарсько-цінних ознак у конопель, селекції високоврожайних сортів конопель для північно-східних регіонів СРСР.

Починаючи з другої половини 1950-х років, окрім керівництва відділом, Г.Й. Арінштейн працювала над вивченням методики покращення місцевих сортів конопель та первинного насінництва¹². За цією темою «Покращення місцевих сортів конопель відбором за першою ознакою» були проведені дослідження, які підтвердили зроблений раніше висновок про ефективність в первинному насінництві методу багаторазового, безперервного масового відбору рослин насінників, оцінку кожної рослини за прямими ознаками¹³.

На підставі її досліджень розроблений метод первинного насінництва конопель, який був затверджений і прийнятий Всесоюзна нарадою по коноплям. Наукові статті з цього питання опубліковані в трудах ВНДІЛК і в журналах, які спеціалізувалися на сільському господарстві.

У 1949–1950 рр. трикратний масовий відбір Новгород-Сіверської коноплі дав врожай волокна на 34% , насіння – на 12% вище, ніж контрольний зразок при однаковому з ним вегетаційному періоді¹⁴. Цим методом був проведений відбір рослин-насінників для посіву супереліти в 1950 р. для 14 коноплестанцій¹⁵.

Відбори, які проводилися Ганною Йосипівною протягом 5 років на Новгород-Сіверській конопленасіннєвій станції, за даними держсортділянки, у 1949 р.

¹⁰ Труды Ученого Совета института 21 января – 7 февраля 1949. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 176–177.

¹¹ Протоколы Ученого Совета ВНИИЛК за 1950 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 64–65; Протоколы заседания Ученого Совета ВНИИЛК за 1951 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 73; Протоколы заседания XXXVII сессии Ученого Совета ВНИИЛК от 5–12 февраля 1952. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 203–204.

¹² Протоколы заседаний Ученого Совета за 1955 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 43–44.

¹³ Протокол заседания сессии Ученого Совета ВНИИЛК созыва 1956 года от 13–16 февраля 1956. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 198; Протокол заседания сессии Ученого Совета ВНИИЛК созыва 1958 года от 18–23 февраля 1958. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 187–188.

¹⁴ Протоколы заседания Ученого Совета ВНИИЛК за 1951 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 74; Протоколы заседания XXXVII сессии Ученого Совета ВНИИЛК от 5–12 февраля 1952. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 187–188.

¹⁵ Протоколы заседания Ученого Совета ВНИИЛК за 1953 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 54–56.

виявилися на 15% врожайнішими за соломкою оригінальних конопель, при однаковому врожаю насіння й ідентичному вегетаційному періоді¹⁶.

Одночасно із вищезазначеними розробками вчена працювала над селекцією однодомних конопель. Перший такий сорт був отриманий на початку 1950-х років. Він дозволяв забезпечити одночасне механізоване збирання і мав великі економічні переваги¹⁷. Також у цей період Ганна Йосипівна стала співавтором підручника для слухачів шкіл полеводів «Агротехника конопли» і брошури «За урожаєм семян конопли»¹⁸. Була автором двох розділів монографії «Коноплеводство», всього мала більше 40 друкованих робіт і 4 авторські свідоцтва на виведені сорти конопель¹⁹.

Постійно проводила викладацьку роботу працюючи на щорічних курсах, які діяли на базі ВНДЛК, де викладала курси біології і селекції луб'яних культур. Крім того, читала низку лекцій для колгоспників з питань сільського господарства. Надавала допомогу елітним господарствам конопленневих станцій в отриманні високого врожаю насіння конопель для подальшого розмноження²⁰.

22 березня 1967 р. Ганна Йосипівна у зв'язку із переходом на роботу до Інституту ефіро-масляничних культур була звільнена з посади старшого наукового співробітника за власним бажанням²¹.

Отже, за роки роботи у ВНДЛК Г.Й. Аринштейн проводила дослідження за низкою питань селекції і насінництва конопель²². Нею був розроблений метод первинного насінництва конопель, який з 1948 р. застосовувався при виробництві супереліти всіх сортів конопель. У результаті роботи за цим методом був значно покращений місцевий сорт конопель Новгород-Сіверські²³.

¹⁶ Протокол заседания сессии Ученого Совета ВНИИЛК созыва 1956 года от 13–16 февраля 1956. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 118–119; Протокол заседания сессии Ученого Совета ВНИИЛК созыва 1957 года от 19–23 февраля 1957. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 276–278; Протокол заседания сессии Ученого Совета ВНИИЛК созыва 1958 года от 18–23 февраля 1958. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 210

¹⁷ Аринштейн Г. Насіння нових сортів конопель колгоспам. *За Перемогу*. 1955. 30 травня (№ 46 (4025)). С. 3.

¹⁸ Аринштейн Г., Дьомкін А. Закласти насінники багаторічних трав. *За Перемогу*. 1949. 10 жовтня (№ 74 (3424)). С. 3.

¹⁹ Базиль С.М. Внесок Я.М. Толлочка у повоєнну відбудову Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур (1944–1950 рр.). *Освіта, наука та виробництво: розвиток та перспективи: матеріали II Всеукраїнської науково-методичної конференції*. 19 квітня 2017 р. Шостка, 2017. С. 78–82; Базиль С.М. Наукові досягнення співробітників Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур у галузі коноплярства (1944–1991 рр.). *Луб'яні та технічні культури: збірник наукових праць Інституту луб'яних культур*. Вип. 7 (12). 2019. С. 103–115.

²⁰ Протоколи засідань Ученого Совета ВНИИЛК за 1960 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 118; Протоколи засідань Ученого Совета за 1961 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 126–127.

²¹ Особова справа Аринштейн Ганни Йосипівни... Арк. 53.

²² Труды Ученого Совета института 21 января – 7 февраля 1949. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 143–144.

²³ Протоколи Ученого Совета ВНИИЛК за 1950 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 118; Протоколи засідання Ученого Совета ВНИИЛК за 1951 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 63–64.

Галина Анатоліївна Хреннікова народилася в професорській родині 23 жовтня 1912 р. у французькому місті Нансі. Саме до цієї країни була змушена емігрувати родина від переслідувань царської влади. Зі зміною влади в країні, наприкінці 1917 року родинна Хреннікових повернулася до Росії у м. Тамбов²⁴.

У 1930 р. Г. Хреннікова закінчила Тамбовську дев'ятирічну школу. Трудовий шлях майбутньої вченої розпочався у 1930 р. на Шатілівській дослідній станції в якості техника відділу селекції, а у травні 1931 р. Галина Анатоліївна вступила до Московського зоотехнічного інституту (фото 4).

Фото 4. Галина Хреннікова – студентка Московського зоотехнічного інституту²⁵

Після закінчення навчального закладу із жовтня 1934 р. по червень 1935 р. працювала лаборантом в агрохімічній лабораторії ВНДЛКО у Глухові, а з червня 1935 р. по березень 1939 р. Г. Хреннікова працювала науковим співробітником відділу хімізації цього ж інституту²⁶. У липні 1935 р. Вченою Радою наукового закладу вона була затверджена на посаді молодшого наукового співробітника. Починаючи із 1940 р. працювала у відділі насінництва.

Після початку війни 27 серпня 1941 р., разом із інститутом була евакуйована до с. Починки (Горьківська область, РРФСР), де продовжувала активну наукову роботу²⁷. З 22 березня 1944 р. разом із науковим закладом повернулася до м. Глухів, продовживши працювати у ВНДЛК на посаді молодшого наукового співробітника²⁸.

У 1946–1949 рр. навчалася в аспірантурі ВНДЛК за спеціалізацією «селекція і насінництво» під керівництвом кандидата сільськогосподарських наук В.О. Невинних²⁹. Одразу після закінчення аспірантури у 1949 р. учена повернулася до роботи у ВНДЛК на посаду молодшого наукового співробітника лабораторії фізіології³⁰.

Продовжуючи наукові дослідження у сфері покращення сортів канатнику вченою були отримані оригінальні дані з питань росту і розвитку цієї рослини в умовах північної частини УРСР. Так вона довела, що сорти канатнику, які досліджувались, не можуть давати стабільні врожаї насіння у північних регіонах³¹.

²⁴ Особова справа Хреннікової Галини Анатоліївни... Арк. 3.

²⁵ Ibid. Арк. 4.

²⁶ Базиль С.М. Внесок Галини Хреннікової у наукову діяльність інституту луб'яних культур. *Освіта, наука та виробництво: розвиток та перспективи: матеріали III Всеукраїнської науково-методичної конференції*. 19 квітня 2018 р. Шостка, 2018. С. 36–39; Особова справа Хреннікової Галини Анатоліївни... Арк. 5.

²⁷ Особова справа Хреннікової Галини Анатоліївни... Арк. 8.

²⁸ Приказ Народного Комиссариата Земледелия СССР № 277 «Об организации Всесоюзного научно-исследовательского института лубяных культур» от 14 апреля 1944 г. ДАСО. Ф. Р-5485. Оп. 1. Спр. 1, Арк. 19–20; Протоколы заседаний дирекции ВНИИЛК 17 марта – 01 ноября 1944 г. ДАСО. Ф. Р-5485. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–15.

²⁹ Отчет о работе аспирантуры ВНИИЛК 02.10.1946–02.12.1950 г. ДАСО. Ф. Р-5485. Оп. 1. Спр. 25. 3 арк

³⁰ Особова справа Хреннікової Галини Анатоліївни... Арк. 9–10.

³¹ Труды XXIII Сессии Ученого Совета института 20 октября – 26 октября 1948. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 54–55.

Тому його подальше вирощування у північній частині УРСР було можливе тільки на волокно, а для висіву рослин слід було використовувати насіння, що вирощене на півдні³².

20 жовтня 1952 р. у Київському ордена Трудового Червоного прапора сільськогосподарському інституті Г. Хреннікова захистила дисертацію на тему: «Агробіологічна характеристика сортів канатнику в умовах середньої полоси Союзу» на здобуття наукового ступеню кандидата сільськогосподарських наук. Невдовзі у 1953 р. вступила у ряди КІПС³³.

Науковий доробок вченої з питань вирощування канатнику був достатньо вагомий. Нею були проведені лабораторні і польові дослідження, а також написані близько 10 статей у наукових журналах «Лен и конопля», «Селекция и семеноводство», «Бюллетень Всесоюзного научно-исследовательского института лубяных культур», «Труды Всесоюзного научно-исследовательского института лубяных культур», брошюра «Из отстающих в передовики»³⁴. Напевно, через те, що дослідження Г. Хреннікової довели безперспективність вирощування канатнику в умовах північної частини УРСР, уже починаючи із 1957 року вчена розпочала роботу над селекцією однодомної коноплі³⁵.

За період із 1957 по 1975 рр. групою селекціонерів, серед яких була і Г. Хреннікова виведені сорти однодомної коноплі рос. ЮСО-1, Однодомна-5, рос. ЮСО-4, рос. ЮСО-16, що були найкращими на той час серед сортів коноплі цього виду³⁶. З 22 січня

³² Труды Ученого Совета института 8-11 сентября 1948. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 32; Труды Ученого Совета института 21 января – 7 февраля 1949. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 117.

³³ Особова справа Хреннікової Галини Анатоліївни. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 21; Протоколы заседания XXXVII сессии Ученого Совета ВНИИЛК от 5-12 февраля 1952. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 171.

³⁴ Протоколы заседания Ученого Совета ВНИИЛК за 1953 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 83; Протокол заседания XXXIX сессии Ученого Совета ВНИИЛК от 10-16 февраля 1954. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 201-202; Краткий научный отчет ВНИИЛК за 1954 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 191; Протоколы заседаний Ученого Совета за 1955 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 87-88.

³⁵ Протокол заседания сессии Ученого Совета ВНИИЛК созыва 1957 года от 19-23 февраля 1957. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 63-64; Протокол заседания сессии Ученого Совета ВНИИЛК созыва 1958 года от 18-23 февраля 1958. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 36; Протокол заседания научно-методической конференции ВНИИЛК созыва 1959 года от 10-14 февраля 1959. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 95-96.

³⁶ Протоколы заседаний Ученого Совета ВНИИЛК за 1960 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 108; Протокол заседаний Ученого Совета за 1961 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 43-45; Протоколы заседаний Ученого Совета ВНИИЛК за 1962 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 202; Протоколы заседания Ученого Совета ВНИИЛК за 1963 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 305; Протоколы заседаний Ученого Совета ВНИИЛК за 1970 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 102; Хреннікова Г. Добрий догляд розрідженням посівам конопель. *За Перемогу*. 1945. 9 вересня (№ 63 (3011)). С. 3; Хреннікова Г. Насінні ділянки конопель повинні мати кожний коноплесіючий колгосп. *За Перемогу*. 1945. 13 квітня (№ 25 (2973)). С. 2; Хреннікова Г. Нові сорти дводомних конопель. *За Перемогу*. 1953. 20 лютого (№ 18 (3784)). С. 3.

1960 р. Г.А. Хреннікову було переведено на посаду виконуючого обов'язки старшого наукового співробітника, а з 20 серпня 1962 р. затверджено на цій посаді рішенням Вченої Ради інституту³⁷.

Фото 5. Г.А. Хреннікова³⁸

Сорти виведених науковцями ВНДЛК рослин були неодноразово представлені на Всесоюзній сільськогосподарській виставці у Москві. Найвищим досягненням наукової діяльності Г.Хреннікової було нагородження у 1980 р. бронзовою медаллю Головним комітетом ВДНГ. Учена також мала урядові нагороди: орден «Знак пошани», медаль «За доблесну працю у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», медаль «Тридцять років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» та медаль «Ветеран праці». Г.Хреннікова працювала у науковій установі до 10 квітня 1975 р.³⁹

Отже, весь трудовий шлях Г.Хреннікової був повністю пов'язаний із лубінститутом⁴⁰. За 40-річний період роботи у ВНДЛК її дослідження полягали у різних сферах вирощування луб'яних культур і були пов'язані із підвищенням врожайності сортів канатнику у північних регіонах СРСР, а після 1957 р. із виведенням і покращенням сортів однодомної коноплі. Її внесок у розробку нових сортів луб'яних культур відзначений авторськими свідоцтвами і відзнаками Всесоюзної виставки сільського господарства⁴¹.

Майже віковий літопис наукової установи містить велику кількість видатних і достатньо відомих імен, які внесли вагомий внесок у розвиток вирощування і виробництва луб'яних та малопоширених луб'яних культур. Не мало серед науковців Лубінституту і представниць жіночої статі, які поряд із чоловіками проводили наукові дослідження і вносили корективи у процеси первинної переробки луб'яних і малопоширених луб'яних культур. Серед них варто згадати технічні досягнення

³⁷ Особова справа Хреннікової Галини Анатоліївни... Арк. 33.

³⁸ Ibid. Арк. 26.

³⁹ Особова справа Хреннікової Галини Анатоліївни... Арк. 46; Протоколи засідань Ученого Совета ВНИИЛК за 1967 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 91–93; Протоколи засідань Ученого Совета ВНИИЛК за 1968 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 91–93; Протоколи засідань Ученого Совета ВНИИЛК за 1969 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 106; Протоколи засідань Ученого Совета ВНИИЛК за 1970 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 43; Протоколи засідань Ученого Совета ВНИИЛК за 1971 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 39–43.

⁴⁰ Протокол юбилейной сессии Ученого Совета ВНИИЛК, посвященной 50-летию со дня основания института, октябрь 1981 года. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 86.

⁴¹ Протоколи засідань Ученого Совета ВНИИЛК за 1984 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 107; Протоколи засідань Ученого Совета ВНИИЛК за 1985 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 110–112; Протоколи засідань Ученого Совета ВНИИЛК за 1986 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 101.

кандидата технічних наук, старшого наукового співробітника Бондаревої Олександри Герасимівни.

Бондарева (Кузьмина) Олександра Герасимівна народилась 28 травня 1929 р. в селищі Мала Азаровка В'яземського району Смоленської області в селянській родині. З 1937 по 1941 рр. навчалась у Ведерніковській початковій школі. У зв'язку із початком німецько-радянської війни і тимчасовою окупацією території Смоленщини протягом 1941–1943 рр. не навчалася. У 1949 р. майбутня вчена закінчила 10-річку і вступила до Костромського текстильного інституту, який успішно закінчила у 1954 р. отримавши спеціальність «Первинна переробка луб'яних волокон» і кваліфікацію інженера-технолога⁴².

Фото 6. О.Г. Бондарева в різні роки роботи у ВНДЛК⁴³

Упродовж 1961–1964 рр. Олександра Герасимівна навчалась в аспірантурі ВНДЛК із відривом від виробництва за спеціальністю «Технологія луб'яних культур»⁴⁴.

У технології первинної переробки конопель слабким місцем було отримання трести⁴⁵. З цією метою упродовж 1961–1965 рр. О.Г. Бондарева опрацювала технологію водно-повітряного мочіння конопель у стаціонарних мочильних баках, яка виключала викид відпрацьованої мочильної рідини у водойми⁴⁶. Ця технологія стала основою кандидатської дисертації О.Г. Бондаревої на тему: «Технологія водно-повітряного мочіння конопель», яка була успішно захищена в Костромському

⁴² Особова справа Бондаревої Олександри Герасимівни... Арк. 3.

⁴³ Ibid. Арк. 5, 12.

⁴⁴ Ibid. Арк. 3–4.

⁴⁵ Протокол засіданий Ученого Совета за 1961 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 26; Протоколи засіданий Ученого Совета ВНИИЛК за 1962 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 45–47.

⁴⁶ Протоколи засідання Ученого Совета ВНИИЛК за 1963 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 123–124.

технологічному інституті 16 травня 1967 р.⁴⁷ Ученою радою наукової установи О.Г. Бондаревій була присуджена наукова ступінь кандидата технічних наук⁴⁸.

Подальшу наукову діяльність жінка продовжила у стінах ВНДЛК. З 23 липня 1968 р. була обрана за конкурсом на посаду завідуючої лабораторії технології ВНДЛК⁴⁹.

За період роботи в інституті О.Г. Бондарева виконувала роботу з організації первинної переробки конопель в колгоспах на промисловій основі. Нею була розроблена і удосконалена технологія водно-повітряного мочіння конопель, технологічні умови на проектування цехів виготовлення трести конопель, на підставі яких були випущені типові проекти цехів мочіння конопель у колгоспах міцністю 600 і 1000 т. соломи.

Протягом 1970-х–1980-х років вчена працювала над удосконаленням технології мочіння конопель і втілювала у виробництво оптимальні режими водно-повітряного мочіння конопель, що дозволило не лише значно збільшити економічний ефект, а й забезпечило охорону навколишнього середовища від забруднення⁵⁰.

Крім того, технологія водно-повітряного мочіння конопель знайшла застосування в Угорській Народній Республіці. Для надання методичної допомоги і втілення технології у виробництво цієї країни Олександра Герасимівна була відряджена до Угорщини у червні 1979 р. на 12 днів⁵¹.

У 1980-х роках під керівництвом О.Г. Бондаревої вчені А.Ю. Жатова та Л.М. Жуплатова розробили інтенсивну технологію виготовлення трести. Вона забезпечувала скорочення процесу вимочення трести до 48 годин, зменшувала

⁴⁷ Особова справа Бондаревої Олександри Герасимівни... Арк. 28.

⁴⁸ Протокол засідання сесії Ученого Совету ВНИИЛК созыва 23–26 февраля 1965 года. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 65; Протоколи засідань Ученого Совету ВНИИЛК за 1970 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 78; Базиль С.М. Научно-организационная деятельность Всесоюзного научно-исследовательского института лубяных культур в 1971–1983 годах XX века. *Научно-методический Вестник Минского городского института развития образования*. 2019. № 4 (40). С. 48–55; Базиль С.М. Наукові досягнення співробітників Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур у галузі коноплярства (1944–1991 рр.). *Луб'яні та технічні культури: збірник наукових праць Інституту луб'яних культур*. Вип. 7 (12). 2019. С. 103–115.

⁴⁹ Особова справа Бондаревої Олександри Герасимівни... Арк. 46; Базиль С.М. Науково-технічний потенціал виробництва та первинної переробки луб'яних культур в УРСР у другій половині 1940-х – 1980-х років, Дисертація, Київ, 2020. Арк. 147–149; Базиль С.М. Наукова діяльність Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур (1951–1960 рр.). *Історичні студії суспільного прогресу: електронне наукове фахове видання*. 2017. № 5. URL: <http://issp.gnpu.edu.ua/sites/default/files/doc/o1obaz05.pdf>

⁵⁰ Протоколи засідань Ученого Совету ВНИИЛК за 1978 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 36; Протоколи засідань Ученого Совету ВНИИЛК за 1981 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 45–47; Протокол юбилейной сессии Ученого Совету ВНИИЛК, посвященной 50-летию со дня основания института, октябрь 1981 года. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 98–100.

⁵¹ Базиль С.М., Крижанівський В.М. Співробітництво вчених ВНДЛК і науковців Угорської Народної Республіки у другій половині 1970–1980-х рр. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. Вип. 48. 2019. С. 171–186; Базиль С.М. Наукова діяльність Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур (1951–1960 рр.). *Історичні студії суспільного прогресу: електронне наукове фахове видання*. 2017. № 5. URL: <http://issp.gnpu.edu.ua/sites/default/files/doc/o1obaz05.pdf>

енергетичні витрати і була безпечною щодо забруднення навколишнього середовища шляхом спускання відпрацьованої мочильної рідини. Її технологічний цикл включав регенерацію відпрацьованої мочильної рідини; використання ферментів-прискорювачів мочіння і періодичну циркуляцію та аерацію рідини у замкненому контурі⁵². Цей процес був апробований і втілений спочатку у дослідно-виробничому господарстві інституту, а потім в інших господарствах Сумщини⁵³.

Підсумком роботи 1980-х років стало опрацювання О.Г. Бондаревою, Л.М. Жуплатовою і Л.О. Кузьменко технології консервування сланцевої трести. Консервація забезпечувала збільшення у 2-6 рази агротермінів збирання конопель з поля без зниження якості сировини⁵⁴.

У подальші роки роботи вченою були розроблені способи скорочення процесу мочіння конопель і регенерації рідини, удосконалена нова технологія виготовлення трести конопель шляхом мочіння з циркуляцією рідини по замкненому контуру без викидів стічних вод у навколишнє середовище. А також технологія виготовлення трести конопель у потоці із віджимом і промивкою, що дозволило значно скоротити витрати праці, підвищити якість трести волокна і досягти економічного ефекту на одного працівника 129,6 тис. крб.⁵⁵

За успішне виконання науково-технічної роботи, втілення досягнень науки і провідного досвіду у виробництво Олександра Герасимівна неодноразово була нагороджена почесними грамотами і бронзовою медаллю ВДНГ СРСР⁵⁶. Результати її наукових досягнень були висвітлені на сторінках газет, наукових видань, в працях ВНДЛК, всього нею було опубліковано 43 наукові праці⁵⁷. Варто зазначити, що наукові розробки вченої і досі використовуються під час процесу переробки й виготовлення трести луб'яних культур⁵⁸.

Зважаючи на проведені нами наукові дослідження, можна зробити висновки, що упродовж 1950–1960 рр. відбулася фемінізація науки, тобто масовий похід жінок у

⁵² Протоколи засідань Ученого Совету ВНИИЛК за 1984 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 104; Протоколи засідань Ученого Совету ВНИИЛК за 1985 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 36–38.

⁵³ Протоколи засідань Ученого Совету ВНИИЛК за 1986 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 63–65; Протоколи засідань Ученого Совету ВНИИЛК за 1987 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 37–39.

⁵⁴ Протоколи засідань Ученого Совету ВНИИЛК за 1987 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 38–39.

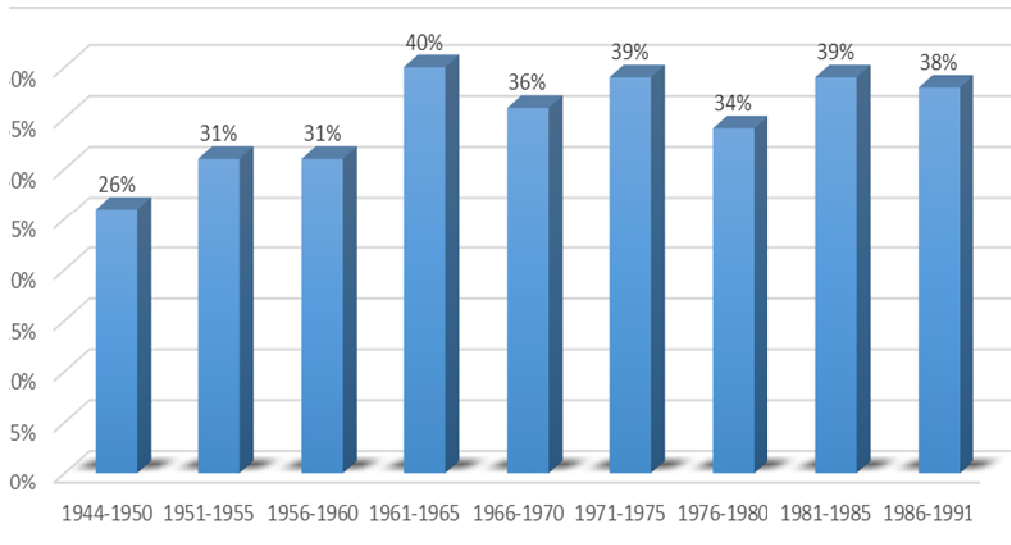
⁵⁵ Протоколи засідань Ученого Совету ВНИИЛК за 1977 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 34–35.

⁵⁶ Протоколи засідань Ученого Совету ВНИИЛК за 1986 год. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 67–69.

⁵⁷ Переписка с МСХ СССР и УССР о научно-исследовательской деятельности института 03.01.1963 – 29.11.1963 г. *ДАСО*. Ф. Р-5485. Оп. 1. Спр. 297, Арк. 5; Переписка с МСХ СССР и научно-исследовательских учреждений о возделывании различных сортов конопли 04.03.1965 – 22.10.1965 г. *ДАСО*. Ф. Р-5485. Оп. 1. Спр. 310, Арк. 4–6.

⁵⁸ Особова справа Бондаревої Олександри Герасимівни. *Відомчий архів Інституту луб'яних культур НААН*. Арк. 76.

науку, який був пов'язаний з прискореним формуванням і розвитком широкої мережі нових науково-дослідних установ, що нараховували понад 1 тис. робочих місць. За проведеними дослідженнями, у післявоєнні роки частка жінок-науковиць, що працювали у ВНДЛК, складала 26%.

Графік 1. Частка жінок-науковців у колективі ВНДЛК упродовж 1944–1991 рр.⁵⁹

Упродовж 1951–1965 рр. їх чисельність зросла у 1,5 рази порівняно з 1940-ми роками і складала 40% від загальної кількості наукових співробітників. У подальші роки ця частка знижувалась не суттєво і перебувала на рівні 35–38%.

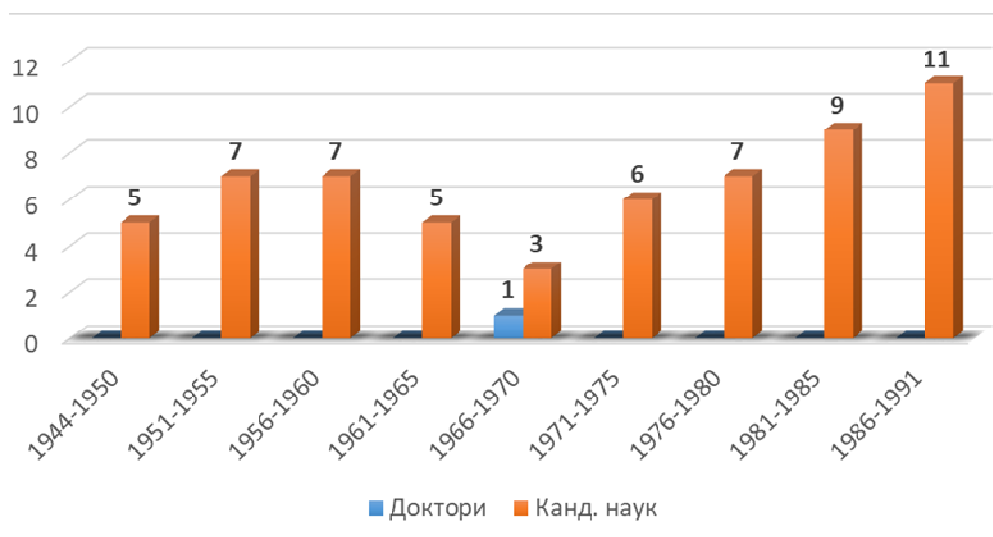
З'ясовано, що починаючи з 1944–1950 рр. збільшення частки жінок мало еволюційний характер і становило у 1944–1950 рр. – 26%, 1961–1965 рр. – 40%. А в період 1966–1970 рр. воно перебувало майже на одному рівні, склавши на початку 1990-х років 38%. Показник фемінізації науки мав тенденцію до «омолодження», тобто у період 1950-х – 1960-х років більша кількість жінок ставала випускницями закладів вищої освіти і продовжувала свою діяльність у наукових установах. Жінки, як і чоловіки, які працювали у ВНДЛК, були найкраще представлені у молодшій і середній вікових групах⁶⁰.

Загальна тенденція до фемінізації вітчизняної науки проявлялася також у межах підготовки наукових кадрів високої кваліфікації – кандидатів і докторів наук. Так, у період 1944–1991 рр. у ВНДЛК працювали жінки, що мали наукові ступені⁶¹.

⁵⁹ Базиль С.М. Науково-технічний потенціал виробництва та первинної переробки луб'яних культур в УРСР у другій половині 1940-х – 1980-х років: Дисертація, Київ, 2020. С. 375.

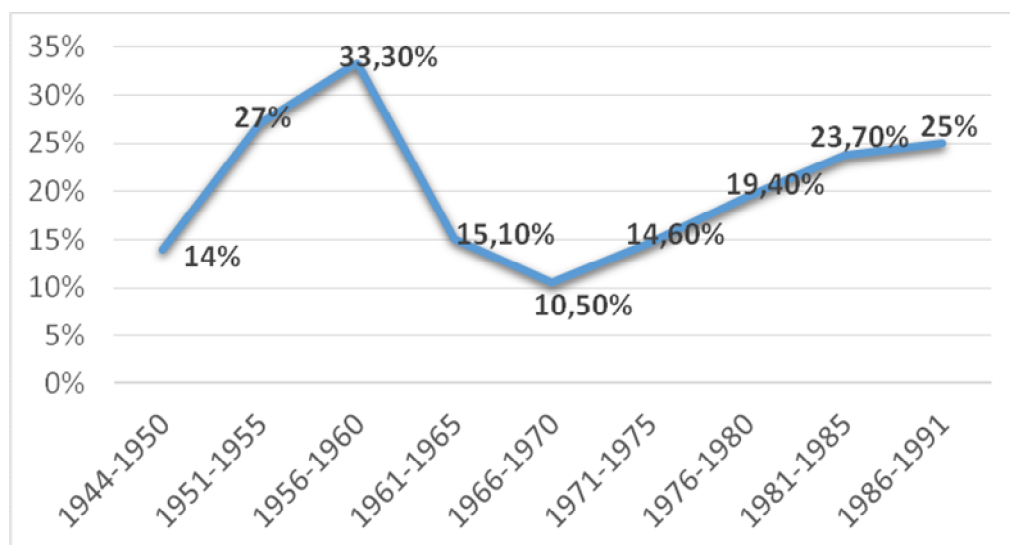
⁶⁰ Ibid. С. 113.

⁶¹ Ibid. С. 114.

Графік 2. Динаміка змін кількості жінок, що мали науковий ступінь доктора і кандидата наук у 1944–1991 рр.⁶²

Серед всієї кількості жінок, що працювали в установі, частка жінок, що мали науковий ступінь змінювалася наступним чином (графік 3).

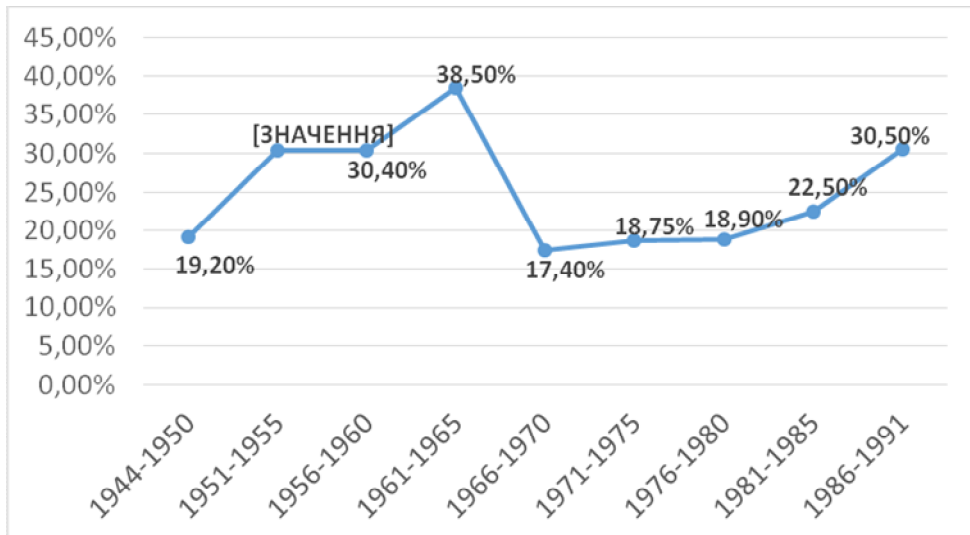

Графік 3. Частка жінок з вченим ступенем серед усіх працюючих жінок-науковців, 1944–1991 рр.⁶³

⁶² Ibid. С. 376.

⁶³ Ibid. С. 377.

Можна зробити висновок, що зростання чисельності жінок-науковців, що мали науковий ступінь доктора і кандидата наук, відбувалося хвилеподібно⁶⁴.

Графік 4. Частка жінок серед загальної кількості докторів і кандидатів наук ВНДЛК, 1944–1991 рр.⁶⁵

Упродовж 1950–1965 рр. значна кількість жінок захистила кандидатські дисертації, а також ступінь доктора сільськогосподарських наук у 1965 р. отримала Г.Й. Аринштейн⁶⁶. У 1970 р. в інституті частка жінок, що мала науковий ступінь, знизилась до 17,4% і у подальших періодах поступово збільшувалась, склавши у 1991 р. 30,5%. Отже, серед науковців ВНДЛК, що мали наукові ступені доктора і кандидата наук, жінки становили більше ніж третину кадрів.

Однак рівні права з чоловіками «мирно» співіснували із феноменом дискримінації, обмеженого представництва жінок в органах управління наукою, зокрема науковими установами. Як приклад можна навести керівний склад ВНДЛК (директорів і заступників директорів), в якому за 1944–1991 рр. не було жодної жінки. З'ясовано, що серед завідувачів відділів і лабораторій інституту за період дослідження було 8 жінок, серед яких: Г.Й. Аринштейн, О.Г. Бондарева, Є.С. Гуржій, Л.М. Жуплатова, Л.М. Клещенко, Л.О. Лата, В.О. Печена, І.І. Реп'ях. Це становить вкрай низький показник, зважаючи на те, що жінки складали третину наукового колективу установи і велика їх кількість мала наукові ступені кандидатів сільськогосподарських, хімічних, біологічних, технічних і економічних наук⁶⁷.

⁶⁴ Ibid. С. 115.

⁶⁵ Ibid. С. 378.

⁶⁶ Особова справа Аринштейн Ганни Йосипівни... Арк. 15.

⁶⁷ Протоколи засідань Ученого Совета ВНИИЛК за 1978 год. *Відомчий архів Інституту луб'янських культур НААН*. Арк. 107; Протоколи засідань Ученого Совета ВНИИЛК за 1981 год. *Відомчий архів Інституту луб'янських культур НААН*. Арк. 56; Протоколи засідань Ученого Совета ВНИИЛК за 1985 год. *Відомчий архів Інституту луб'янських культур НААН*. Арк. 101–102.

Отже, підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що значну кількість серед науковців ВНДЛК у період з 1944 до 1991 року складали жінки, їх частка зазнавала динамічних змін у межах 26–40%. Частка жінок-науковців, що мали наукову ступінь кандидата наук постійно збільшувалась і упродовж 1944–1991 рр. зросла вдвічі від 5 до 11 осіб. З'ясовано, що докторську ступінь у період 1966–1970 рр. присуджено лише одній жінці. Не зважаючи, на це внесок жінок-науковиць в розвиток виробництва луб'яних культур достатньо вагомий і назавжди вписаний в історію сільськогосподарської науки України.

REFERENCES

- Bazyl, S.M. (2018) Vnesok Halyny Khrennikovoi u naukovu diialnist instytutu lub'ianykh kultur. [Halyna Khrennikova's contribution to the scientific activity of the Institute of Bast Crops]. *Osvita, nauka ta vyrobnytstvo: rozvytok ta perspektyvy: materialy III Vseukrainskoi naukovo-metodychnoi konferentsii*. Shostka, 36–39 [in Ukrainian].
- Bazyl, S.M. (2017). Vnesok Ya.M. Tollochka u povoiennu vidbudovu Vsesoiuznogo naukovo-doslidnogo instytutu lub'ianykh kultur (1944–1950 rr.) [Contribution of Y.M. Tollochka in the post-war reconstruction of the All-Union Research Institute of Bast Crops (1944–1950)]. *Osvita, nauka ta vyrobnytstvo: rozvytok ta perspektyvy: materialy II Vseukrainskoi naukovo-metodychnoi konferentsii*. Shostka, 78–82 [in Ukrainian].
- Bazyl, S.M. (2017). Naukova diialnist Vsesoiuznogo naukovo-doslidnogo instytutu lub'ianykh kultur (1951–1960 rr.). [Scientific activity of the All-Union Research Institute of Bast Crops (1951–1960)]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu: elektronne naukovе fakhove vydannia*, 5. Retrieved from <http://issp.gnpu.edu.ua/sites/default/files/doc/o1obazo5.pdf> [in Ukrainian].
- Bazyl, S.M. (2019). Naukovi dosiahnennia spivrobitnykiv Vsesoiuznogo naukovo-doslidnogo instytutu lub'ianykh kultur u haluzi konopliarstva (1944–1991 rr.). [Scientific achievements of employees of the All-Union Scientific Research Institute of Bast Crops in the field of hemp growing (1944–1991)]. *Lubiani ta tekhnichni kultury: zbirnyk naukovykh prats Instytutu lub'ianykh kultur*, 7 (12), 103–115 [in Ukrainian].
- Bazyl, S.M. (2020). Naukovo-orhanizatsiina diialnist Instytutu lub'ianykh kultur u 1970–kh – 1980–kh rokakh. [Scientific and organizational activities of the Institute of Bask Crops in the 1970s – 1980s]. *East European Scientific Journal*, 1 (53). Issue 6, 4–10 [in Ukrainian].
- Bazyl, S.M. (2020). *Naukovo-tekhichniyi potentsial vyrobnytstva ta pervynnoi pererobky lub'ianykh kultur v URSR u druhii polovyni 1940–kh – 1980–kh rokiv* [Scientific and technical potential of production and primary processing of bast crops in the Ukrainian SSR in the second half of the 1940s – 1980s]. (Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Bazyl, S.M. (2019). Nauchno-organizacionnaia deiatelnost Vsesoiuznogo nauchno-issledovatel'skogo instituta lub'ianykh kultur v 1971–1983 godakh XX veka [Scientific and organizational activities of the All-Union Scientific Research Institute of Bast Crops in 1971–1983 of the XX century]. *Nauchno-metodicheskii Vestnik Minskogo gorodskogo instituta razvitiia obrazovaniia*, 40, 48–55 [in Russian].
- Bazyl, S.M. & Kryzhanivskiy, V.M. (2019). Spivrobitnytstvo vchenykh VNIDLK i naukovtsiv Uhorskoï Narodnoï Respubliky u druhii polovyni 1970 – 1980–kh rr. [Cooperation between scientists of VNIDLK and scientists of the Hungarian People's Republic in the second half of the 1970s – 1980s]. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats*, 48, 171–186 [in Ukrainian].
- Buhara, O.M. (2001) Arinshtein Hanna Yosypivna. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. Nauka. Retrieved from http://esu.com.ua/search_articles.php?id=43232 [in Ukrainian].

історіографія

DOI: 10.31110/consensus/2023-04/151-163

УДК (UDC) 930 (477-25) «18/19»

KYIV' MONASTERIES IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES IN ECCLESIASTICAL AND SECULAR HISTORIOGRAPHY OF THE PRE-SOVIET PERIOD

Vladylena Sokyrskaya*

Artur Vovk**

Abstract

The aim of the study is a comprehensive analysis of the development of scientific ideas about the history of Orthodox monasteries and monasticism in the city of Kyiv in the historiography of the pre-Soviet period. The works that were the result of many years of research of their authors should be taken as the basis for the study.

Scientific novelty. The historiography of the works on monasteries of the city of Kyiv, which were printed during the 19th and the beginning of the 20th centuries, was consistently formed, and their grouping and classification was carried out. It was emphasized that a detailed review of the texts of these scientific studies and popular literature can lead to the conclusion that almost all of them have not only historiographical, but also sourceological significance.

Conclusions. The analysis of the historiography of monasteries of the city of Kyiv in the pre-Soviet period was carried out, the main groups of sources were determined and their classification justified. All research on the defined scientific problem of the 19th and early 20th centuries was divided into three groups: general works that have the character of reference literature, in which all monasteries of the Russian Orthodox Church are briefly described, including those that belonged to the Kyiv diocese; general works, the authors of which were engaged in the study of certain aspects of monastic life; regional comprehensive studies on the history of individual monasteries of the Kyiv diocese.

The works of the pre-Soviet period of a general nature on the history of Orthodox monasteries, despite their inconsistency and differences, have the following characteristic features: almost all of them belong to historians of the official-church direction; they are distinguished by a certain degree of descriptiveness and idealization of the activity of the Russian Orthodox Church; their authors collected a significant amount of factual material. These studies have significant

* Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching of Historical Disciplines, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: vlada.sokirskaya@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9983-3234>

** PhD student of the Department of History of Ukraine Educational and Scientific Institute of History, Law and International Relations, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: vovko4artur@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-4465-525X>

factual material, including the history of Orthodox monasteries in the city of Kyiv during the synodal period, they present the problems of periodization, the place of monasteries in the life of society, analysis of sources and research methods. Regional studies are mainly devoted to the great Kyiv monasteries and their archives, the socio-political and economic activity of the monasteries.

Keywords: historiography, monasteries, monasticism, Kyiv, synodal period, Orthodox Church

МОНАСТИРІ МІСТА КИЄВА XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. У ЦЕРКОВНІЙ І СВІТСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДОРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Владилена Сокирська*

Артур Вовк**

Анотація

Мета дослідження полягає у всебічному аналізі розвитку наукових уявлень про історію православних монастирів і чернецтва міста Києва в історіографії дорадянського періоду. За основу для вивчення взяти перш за все праці, що стали результатом багаторічних досліджень їх авторів.

Наукова новизна. Послідовно сформовано історіографію праць про монастирі міста Києва, які з'явилися друком упродовж XIX – початку XX ст., здійснено їх групування та класифікацію. Підкреслено, що при детальному огляді текстів цих наукових досліджень і популярної літератури можна дійти висновку – практично всі вони мають не лише історіографічне, а й джерелознавче значення.

Висновки. Здійснено аналіз історіографії монастирів міста Києва дорадянського періоду, визначено основні групи джерел та обґрунтовано їх класифікацію. Усі дослідження з окресленої наукової проблеми XIX – початку XX ст. розділено на три групи: загальні праці, що мають характер довідкової літератури, у яких коротко описуються усі монастирі РПЦ, у тому числі й ті, що належали до Київської єпархії; загальні праці, автори яких займалися вивченням окремих сторін монастирського життя; регіональні комплексні дослідження з історії окремих монастирів Київської єпархії.

Працям дорадянського періоду загального характеру з історії православних монастирів, не дивлячись на нерівнозначність і відмінності, притаманні наступні характерні риси: практично всі вони належать історикам офіційно-церковного напрямку; їх відрізняє деяка описовість та ідеалізація діяльності РПЦ; їх авторами зібрано значну кількість фактичного матеріалу. Ці дослідження мають значний фактологічний матеріал у тому числі й з історії православних монастирів міста Києва синодального періоду, у них представлено проблеми періодизації, місце монастирів у житті суспільства, аналіз джерел і методики

* доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: vlada.sokirskaya@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9983-3234>

** аспірант кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: vovko4artur@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-4465-525X>

дослідження. Регіональні дослідження присвячені переважно великим київським монастирям та їх архівам, соціально-політичній та економічній діяльності обителів.

Ключові слова: історіографія, монастирі, чернецтво, Київ, синодальний період, Православна церква

Цитування: Сокирська, В. & Вовк, А. (2023). Монастирі міста Києва XIX – початку XX ст. у церковній і світській історіографії дорадянського періоду. *Консенсус*, 4, 151–163.

<https://doi.org/10.31110/consensus/2023-04/151-163>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/85>

Постановка проблеми. Монастирі є одним із найбільш значних церковних інститутів. Упродовж усієї історії Православної церкви в Україні вони відігравали важливу роль в політичному, соціальному та культурному житті суспільства й держави. Сьогодні історія Православної церкви в Україні і, зокрема, історія її монастирів, викликає значний науковий інтерес. Широко дискутуються питання ролі монастирів у сучасному суспільстві, їх економіко-правового статусу, відбувається відкриття старих та заснування нових обителів. У тому числі активно відроджуються й монастирі Києва.

Не дивлячись на існуючий інтерес до історії церкви, історія монастирів Києва XIX – початку XX ст. залишається недостатньо висвітленою. Спеціальних історичних досліджень, присвячених монастирям Києва синодального періоду, не існує. У цьому контексті особливий інтерес представляє історіографія дорадянського періоду, осмисленість інформативності та наукового потенціалу якої дасть можливість ширше розкрити наукову проблему. Таким чином, стає затребуваним історіографічний аналіз праць того часу, оскільки порушена у статті проблема не знайшла свого наукового вирішення.

Мета дослідження полягає у всебічному аналізі та представленні розвитку наукових уявлень про історію православних монастирів і чернецтва міста Києва в історіографії дорадянського періоду.

Виклад основного матеріалу. Дорадянська або дореволюційна (до революції 1917 р. в Російській імперії) історіографія православних монастирів синодального періоду загалом і міста Києва зокрема носить переважно компліментарний характер. Принагідно зазначимо, що синодальний період для монастирів Києва настав з кінця XVIII ст., коли територія Правобережної України потрапила в орбіту політики російського царату, а Київська єпархія – під владу її Святійшого правлячого синоду¹.

У переважній більшості праць цього періоду православним монастирям давалася виключно позитивна оцінка. Негативні ж сторони життя обителів їх автори намагалися замовчувати. Це було, по-перше, пов'язано з тим, що православ'я, а відповідно, і всі його інститути стали важливою ідеологічною опорою державної влади. Саме тому, царський уряд за допомогою суворої цензурної політики всіляко

¹ Киевские епархиальные ведомости. 1861. № 1 (Прибавление). С. 14.

перешкоджав публікації праць авторів, що критично ставилися до Російської православної церкви в цілому і до її монастирів зокрема. По-друге, переважна частина дослідницьких праць того часу, присвячених історії православних монастирів синодального періоду, написана церковними авторами (ченцями, а також представниками білого духовенства), які свідомо, не тільки з релігійних, але іноді й корисливих мотивів, замовчували негативні факти в житті монастирів.

Друга половина XIX – початок XX ст. ознаменувалися розквітом історичної науки. У пореформений період формується критичний підхід до історичних джерел. Тому цей етап дорадянського періоду історіографії характеризується домінуванням емпіричних праць, метою яких була актуалізація і запровадження до наукового обігу фактичного матеріалу з історії монастирів і чернецтва. Ці праці представляють для сучасних українських дослідників не лише історіографічний, а й джерелознавчий інтерес. Однак праці цього історіографічного періоду хибують також цілковитою відсутністю дослідження проблем, наприклад, станового та освітнього складу чернецтва, фінансово-економічної та виправної діяльності монастирів, що свідчить до певної міри про поверхневий розгляд проблем.

Після маніфесту 17 жовтня 1905 р. ліберальна та, особливо, лівацька преса почали відкриту активну критику тогочасного укладу монастирського життя. Однак доцільно зазначити, що більшість публікацій авторів цих напрямів у той час носили чисто пропагандистський характер і часто не мали у своїй основі джерельної бази. Тому вони не представляють для нас особливого історіографічного інтересу. Річ у тім, що доступ до джерел, що об'єктивно висвітлювали життя монастирів в дореволюційний період, за рідкісним виключенням мали лише окремі, лояльні стосовно Російської православної церкви, дослідники.

Лише згодом, напередодні, у ході та після Першого Всеросійського з'їзду чернецтва у 1909 р., з'явилася низка праць церковних авторів, у яких подавалася більш-менш об'єктивна оцінка не лише позитивним, але й негативним сторонам монастирської дійсності. На жаль, ці публікації носили узагальнений характер і лише в окремих випадках у них наводилися приклади із життя конкретних обителів.

Варто підкреслити, що дореволюційна історіографія представлена досить значним переліком праць, у яких в тій чи іншій мірі присутня інформація про київські монастирі, правда, переважно в контексті історії Православної церкви. Спеціальних досліджень з історії київських монастирів надзвичайно мало. Наявні ж праці часто мають вигляд популярних нарисів, у текстах яких бракує посилань на джерела, що часом породжує сумніви в достовірності інформації.

Усі дослідницькі праці дореволюційного періоду з окресленої нами проблематики можна розділити не кілька груп. До першої групи віднесемо загальні праці, що мають характер довідкової літератури, у яких коротко описуються усі монастирі РПЦ, у тому числі й ті, що належали до Київської єпархії. До таких відносимо колективну працю «Описание монастырей в Российской империи

находящихся»², видану в 1834 р. У ній подано актуальну на той час інформацію про обителі міста Києва, належність їх до певного класу, перелік монастирських церков та інших споруд. До такого характеру праць віднесемо і книгу «Православные русские обители: Полное иллюстрированное описание всех православных русских монастырей в Российской империи и на Афоне»³, видану в 1909 р. У цьому виданні за подібним принципом, але в значно розширеному вигляді сформовано інформацію про київські обителі. Ця книга має свою історіографічну цінність, оскільки висвітлює становище монастирів упродовж практично усього синодального періоду.

Новий підхід для вивчення історії Православної церкви загалом і монастирів зокрема запропонував П.В. Знаменський⁴. Він розглядав церковну історію в комплексі зі світською та явищами мирського життя. У цьому контексті поданий автором матеріал у частині характеристики синодального церковного управління, яке у кінці XVIII ст. поширилося й на Київську єпархію та її монастирі, становить особливий науковий інтерес. Особливості поділу монастирів на класи, віднесення їх до категорії штатних чи заштатних, визначення платні з державної скарбниці на їх утримання, виділення земель та угідь, зміна політики щодо обителів упродовж першої половини XIX ст., зокрема відновлення більш відомих монастирів і відкриття нових, дає можливість скласти уявлення про політику держави в частині управління обителями та зрозуміти особливості організації їх тогочасного внутрішнього життя.

У дореволюційний період світський характер мала довідкова література, де в короткому викладі описуються всі монастирі Російської православної церкви. Із них для нас найбільший інтерес представляють праці В.В. Звіринського, Л.І. Денисова. На особливу увагу заслуговує тритомна праця В.В. Звіринського «Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи»⁵. Тут автором наводиться довідкова інформація про повні і правильні назви київських монастирів, їх місцезнаходження, класифікація (за статтю і штатом), часом заснування, про самі важні події в їх історії, про головні святині монастирів (ікони і мощі) та освітніх установах при них. У книзі вміщено також інформацію про діючі монастирі міста Києва станом на кінець XIX ст., а також закриті й зруйновані обителі.

У праці Л.І. Денисова «Православные монастыри Российской империи»⁶ більш детально викладено вищезначену інформацію по книзі В.В. Звіринського, а також

² Описание монастырей в Российской империи находящихся. 8-е изд. Москва: Тип. С. Селивановского, 1834. 248 с.

³ Православные русские обители: Полное иллюстрированное описание всех православных русских монастырей в Российской империи и на Афоне: Кн. 1, 2, 3, 4. СПб., 1909. 712 с.

⁴ Знаменский П.С. История Русской церкви. Казань: Университетская типография, 1870. 440 с.

⁵ Зверинский В.В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, с библиографическим указателем. Том 1: Преобразования старых и учреждение новых монастырей с 1764–95 по 1 июля 1890 год. С.-Петербург: Типография В. Безобразова и Ко., 1890. 314 с.

⁶ Денисов Л.И. Православные монастыри Российской империи. М.: Издание А.Д. Ступина, 1908. 984 с.

наводяться дані про статуту, храми, скити, хресні ходи, земельні володіння, штатні суми, настоятелів, кількості насельників і благодійницьких установ монастирів. Автором робилися спроби сформувати їх типологію.

Велике значення для тлумачення правових положень в галузі церковного законодавства має праця Т.В. Барсова⁷. У ній зібрано і роз'яснено норми, якими керувалися і в київських монастирях. Це були питання, що стосувалися єпархіального управління монастирями, зокрема повноважень благочинних над монастирями, монастирських настоятелів і настоятельниць, статусу лавр та єпархіальних монастирів, наділення їх землями та угіддями, купівлі обителями нерухомості тощо.

Виконані на рівні церковної науки XIX – початку XX ст. ці публікації багато в чому зберігають свою цінність завдячуючи тому, що відтворюють унікальну статистичну інформацію, яка сьогодні майже не піддається реконструкції. Хоча ці праці не позбавлені й недоліків. Зокрема, не всі монастирі рівномірно й детально описано. Наприклад, про деякі монастирі міста Києва інформація повністю відсутня. Варто також вказати й на те, що окремі дані не відповідають дійсності, оскільки їх автори при формуванні довідників не спиралися на джерела, а використовували раніше опубліковані праці.

До другої групи дореволюційних праць з історії монастирів і чернецтва відносяться загальні праці, автори яких займалися вивченням окремих сторін монастирського життя. Особливий розділ загальноісторичних праць формують збірники з історії церковної ієрархії. Однак, таких робіт небагато. У числі перших варто назвати 6-томну «Историю Российской иерархии» ієромонаха Амвросія Орнатського, створену упродовж 1807–1815 рр. Ця праця стала відповіддю на усвідомлення необхідності в зборі й систематизації відомостей про всі існуючі в історії країни православні монастирі та основних сторінках їх історії. Видання також містить значну кількість інформації не лише про ієрархію у прямому розумінні, але й про собори, монастирі і духовні школи. Над підготовкою цієї праці Амвросій працював, перебуваючи на посаді ректора Новгородської семінарії. Роботу було виконано у співпраці з єпископом Староруським Євгенієм (Болховитіним) – майбутнім митрополитом Київським.

За основу цієї праці автори взяли не опубліковану раніше працю монаха, датчанина за походженням, Никодима Селлія, написану ним про російську церковну ієрархію. По суті, Амвросій Орнатський та Євгеній Болховитінов звели в єдине ціле власні історичні дослідження з роботами інших авторів – дослідників і літописців. І в цьому полягало їх основне завдання як авторів-упорядників. «История российской иерархии» продовжує традицію збірників з історії ієрархії, що з'явилися у Київській митрополії в XVII ст. у ході полеміки навколо Брестської унії. «История Российской

⁷ Барсов Т.В. Сборник действующих и руководствующих церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. Т.1. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1885. 663 с.

ієрархії», окрім відомостей про єпископів РПЦ, вміщує інформацію і про Київську єпархію та її монастирі, а також публікації низки пам'ятників церковної історії (грамоти монастирям, монастирські статuti тощо), що зробило це видання цінним зібранням значного числа матеріалів з історії Православної церкви, що не втратили свого значення до сьогодні.

У пореформений період активізується інтерес держави та суспільства до теми доходів православних монастирів. Це було викликано прагненням держави секуляризувати багаті обителі. У 1876 р. вийшла праця Д.І. Ростиславова «Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей»⁸, написана ним на основі монастирських звітів. Автор акцентував увагу на матеріальній стороні життя обителів. Так, порівняльний аналіз у завершальній частині дослідження демонструє відносно матеріальне благополуччя більшості київських монастирів.

Детальний аналіз цієї праці вказує й на те, що вона носила явно «замовний» характер. Її тенденційність викликала в істориків хвилю критики. Однак, ця праця практично стала єдиним більш-менш об'єктивним дореволюційним дослідженням, яке спиралося на достовірну джерельну базу і вказувало як на позитивні, так і негативні сторони економічного життя монастирів того часу. Автором детально проаналізовано наведений ним фактичний матеріал за різними статтями доходів обителів 20 єпархій Російської імперії. Нажаль, у цій монографії досить поверхнево досліджено економічну діяльність монастирів саме Київської єпархії. Це було пов'язано з тим, що місцеве єпархіальне керівництво надало Д.І. Ростиславову не повні фактичні дані, що його цікавили.

У 1877 р. було опубліковано фундаментальну і масштабну працю члена археографічної комісії, академіка П.М. Строева «Списки иерархов и настоятелей монастырей российской церкви»⁹. Дослідником було сформовано ці «Списки» на основі роботи з численними документальними джерелами в центральних архівах Росії. У цій книзі подано перелік настоятелів усіх київських монастирів до 1869 р. включно. Однак, у всіх цих поданих автором даних закралася маса фактичних помилок, обумовлена тим, що П.М. Строев помер у 1876 р., так і не завершивши до кінця свою працю. У такому незавершеному вигляді її й було опубліковано.

До числа такої групи праць віднесемо й книгу О. Ратшина «Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России»¹⁰, що побачила світ у 1852 р. Ця книга є важливим довідником з історії київських монастирів, які існували станом на середину XIX ст. Автором проведено колосальну дослідницьку роботу, зібрано усі доступні історичні матеріали як про монастирі, що існували на той час, так і про

⁸ Ростиславов Д.И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. СПб.: тип. Мор. м-ва, 1876. 396 с.

⁹ Строев П.М. Списки иерархов и настоятелей монастырей российской церкви. СПб., 1877. 1064 с.

¹⁰ Ратшин А. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России. М.: Университетская типография, 1852. 564, 45 с.

ліквідовані обителі. Інформацію про монастирі та їх храми у цій книзі згруповано за єпархіями, в яких вони знаходилися. Варто зауважити, що окремим монастирям міста Києва присвячено не рівну за об'ємом кількість інформації. Однак, історія найбільш важливих чернечих центрів отримала досить детальне висвітлення. Зокрема, це Києво-Печерська лавра, Золотоверхий Михайлівський та Братський Богоявленський монастирі. Окрім історичної довідки, автор подає інформацію про статус та особливості управління всіма існуючими монастирями міста Києва станом на середину XIX ст., їх господарську діяльність та власність.

Про закриття монастирів в Київській єпархії зібрано інформацію в книзі П. Чудецького «О числе монастырей русских, закрытых в XVIII и XIX веках»¹¹. За даними автора, за 150 років дії Духовних штатів, на території Київської єпархії було закрито 14 монастирів (11 чоловічих та 3 жіночих), 6 з яких – у місті Києві (4 чоловічих і 3 жіночих).

Серед довідкових видань необхідно виділити праці, які вміщують перелік і короткий опис православних монастирів Києва. У цьому контексті важливою для розуміння загального стану монастирів міста, їх господарської та культурно-благодійницької діяльності є книга викладача Харківської духовної семінарії, а згодом – інспектора класів Харківського інституту шляхетних дівчат С.В. Булгакова¹².

До третьої групи відносимо регіональні комплексні дослідження з історії окремих монастирів Київської єпархії. Вони мають характер краєзнавчих досліджень, у яких їх автори більш детально подавали місцеву історію. Ці праці писалися зазвичай за раніше виробленою схемою, що включала відомості про основні події, настоятелів, будівлі, у тому числі храми та святині. Часто такі видання розраховувалися на паломників. Оскільки сюжети багатьох публікацій було доведено до часу їх видання, сьогодні ці книги становлять компонент не лише історіографії, але й джерельної бази при вивченні чернецтва синодального періоду. У багатьох з цих праць зібрано багатий фактичний архівний документальний матеріал, але в жодній з них немає об'єктивного наукового аналізу джерел другої половини XIX ст. В усіх цих працях історія обителів розглядається з самого моменту їх створення і доводиться до часу написання цих праць.

Насамперед, серед праць цієї групи варто охарактеризувати книгу за авторства згадуваного вже нами вище митрополита Київського і Галицького Євгенія (в миру – Євфимій Олексійович Болховитінов (1767–1837). Він був єпископом, церковним істориком, археографом і бібліографом. Упродовж 15 років (1822–1837 рр.) очолював митрополиччу кафедру в Києві та розвивав свою науково-дослідницьку діяльність. У 1831 р. тут побачила світ його ґрунтовна праця з історії Києво-Печерської лаври¹³. Ця

¹¹ Чудецкий П. О числе монастырей русских, закрытых в XVIII и XIX веках. Киев, 1877. 67 с.

¹² Булгаков С.В. Настольная книга для священно-церковно-служителей: (Сборник сведений, касающихся преимущественно практической деятельности отечественного духовенства). Киев: тип. Киево-Печерской Успенской лавры, 1913. 23, 1772 с.

¹³ Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер. 2-е изд., испр. и умноженное / [Евгений (Болховитинов)]. Киев: печатано в тип. Киевопеч. лавры, 1831. 366, 7 л. ил.

книга стала яскравою ілюстрацією різнобічності інтересів київського митрополита. Як дослідник, Є. Болховитінов займався археологічними дослідженнями території стародавнього Києва, мав доступ до унікальних старовинних документів, архівних матеріалів, що дало йому можливість написати низку праць з історії міста Києва. Працю Є. Болховитінова «Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер» уперше було опубліковано у 1826 р. Однак ця книга і до сьогодні є важливим виданням першої половини XIX ст., на яке спираються й сучасні дослідники історії монастирів Київської єпархії. Ця праця суттєво доповнює історію створення та просторового розвитку Києво-Печерської лаври. Зокрема, дослідники становища київських обителів XIX ст. знайдуть тут інформацію про планування, зовнішній вигляд та призначення приміщень Києво-Печерського комплексу, оскільки не всі вони в тому вигляді збереглися до сьогодні. Цінною на сьогодні є інформація про настоятелів лаври, її статут, організацію діяльності лаврської типографії, про покровителів та благодійників обителі тощо.

На окрему увагу у цій історіографічній групі заслуговують праці Л. Похилевича. Лаврентій Іванович мав духовну освіту, тривалий час перебував на посадах у Київській духовній консисторії, брав участь у роботі Київського статистичного комітету. Йому належать «Сказания про населені місцевості Київської губернії, або статистичні, історичні та церковні нотатки про всі села, містечка та міста, що в межах губернії перебувають»¹⁴ (1864), «Монастирі та церкви м. Києва. Колишній та нинішній стан їх та засоби утримання причтів, а також іновірські молитовні будинки» (1865)¹⁵, «Повіти Київський та Радомисливський. Статистичні та історичні нотатки про всіх населених місцевостях у цих повітах і з докладними картами їх» (1887)¹⁶.

Наукова цінність праць Л. Похилевича з вивчення історії монастирів міста Києва є неперевершеною і становить не лише історіографічний, а й джерелознавчий інтерес. Інформація про православні монастирі Києва, зібрана і подана Л. Похилевичем у його працях, дає можливість з'ясувати їх кількість, час і місце заснування, історію становлення та розвитку, впливу історичних подій на їх долю, тогочасний зовнішній вигляд, господарсько-економічне та правове становище, оцінити їх просвітницьку і благодійницьку діяльність, чисельність чернецтва. Дослідником подано статистичні дані про доходи та витрати монастирів Києва, розміри їх земельних угідь та господарства.

¹⁴ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Киев: Типография Киевопечерской лавры, 1864. 763 с.

¹⁵ Похилевич Л. Монастыри и церкви г. Киева: Прежнее и нынешнее состояние и средства содержания причтов, а также иноверческие молитвенные дома. К.: Въ типографии губернского управления, 1865. 134 с.

¹⁶ Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский: статистическая и историческая заметки о всех населенных местностях в уездах и с подробными картами их. Киев: Тип. А. Давиденко, 1887. 305 с.

Хоча, варто зазначити, що праці Л. Похилевича не позбавлені й недоліків. Практично всі вони не мають посилань на джерела походження поданої в текстах інформації. Однак автор переконує в достовірності опублікованих даних, вказуючи на доступність для нього звітів, статистичних відомостей та інших цінних для дослідника матеріалів, що концентрувалися в документації Київської духовної консисторії того часу, співробітником якої він був. Крім того, дослідник особисто спілкувався з місцевим населенням, збирав відомі їм перекази, спогади, що дало йому можливість написати об'єктивну історію, у тому числі, й монастирів міста Києва.

До цієї групи праць варто віднести дослідження М. Мухіна¹⁷, священника Ф. Маніковського¹⁸, О. Муравйова¹⁹. Їх дослідження, окрім історичної довідки про заснування та просторовий розвиток київських монастирів, подають детальні інформацію про їх господарсько-економічну діяльність, майно, статистичні дані про чисельність і соціальний склад чернецтва та послушників, їх заняття, а також наявність богаділень, лікарень, бібліотек, що свідчить про широку благодійницьку та просвітницьку діяльність київських обителів.

Свій внесок у популяризацію описів київських монастирів внесли і «Киевские епархиальные ведомости»²⁰. У них публікувалися дослідження, часто без зазначення автора, у яких розкривалися питання історії заснування, розвитку, правового становища монастирів Києва в синодальний період. У кінці XIX – на початку XX ст. під впливом поширеної спочатку в світському, а пізніше і в церковному середовищі «ювілейщини», на сторінках видання почали друкувати історії монастирів до круглих дат їх створення. Упорядники таких рукописів прагнули наслідувати академічну манеру дослідження і публікації. Переважна більшість авторів, очевидно, належали до освіченої частини місцевого духовенства, мали значимий сан або займалися викладацькою діяльністю. Головною ознакою «академічності» в описах є інтерес до писемних джерел з історії монастирів, яким вони надавали перевагу перед «усними переказами». Вони брали відомості із архівних джерел, також залучали опубліковані документи, праці відомих істориків, додаючи до них дані статистичних комісій та органів місцевого управління. Головний інформаційний ресурс складали власне монастирські архіви, архіви Київської духовної консисторії та епархіального правління. Більшість упорядників описів обмежувалися тим колом документів та інших писемних джерел, які знаходилися в описуваній ними обителі. Різний ступінь доступності джерел, повнота їх змісту, очевидно, впливали і на перевагу в описі тих чи інших елементів, що відображалось на формулюванні назв конкретних робіт.

¹⁷ Мухин Н.Ф. Киево-Братский училищный монастырь: историч. очерк. Киев: тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. 408 с.

¹⁸ Маниковский Ф. Исторически-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского женского монастыря. Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1894. 60 с.; ил.

¹⁹ Муравьев А.Н. Киев и его святые. Киев: Типография Киево-Печерской лавры, 1864. 224 с.

²⁰ Киевские епархиальные ведомости. 1864. № 21; Киевские епархиальные ведомости. 1866. № 3; 1866. № 20; 1867. № 15; 1870. № 22; 1877. № 20; 1880. № 25; 1884. № 10 та ін.

Дослідження цих авторів охоплюють цілий комплекс питань, пов'язаних з історією київських монастирів синодального періоду. В них розглядається історія виникнення обителів, їх місцезнаходження, історія культових, житлових та господарських будівель, розповідається про їх настоятелів, коротко описуються земельні володіння, характеризуються святині та різні предмети, що зберігаються у ризницях, дається опис скитів при монастирях. Однак, на жаль, багато важливих питань (становий та освітній склад чернецтва, фінансово-економічна та виправна діяльність монастирів) не зачіпаються взагалі, а інші (чисельність чернецтва, його благодійна та освітня діяльність) часом розглядаються дуже коротко.

Висновки. Церковна історія, як наука, існує менше двох століть, із яких більша частина ХХ ст. перебувала під забороною. Тому вважаємо, що наповненість і досягнення церковної історії обумовлені перш за все загальним підйомом церковно-наукової думки ХІХ – початку ХХ ст. Цей період в історіографії називають дорадянським або дореволюційним. Історіографія ХІХ – початку ХХ ст. приділяла значну увагу висвітленню діяльності й православних монастирів міста Києва. Тут варто підкреслити, що вивчення історії церкви було прерогативою церковних авторів, їх праці займали пріоритетне становище в історіографії РПЦ. Світські дослідники зачіпали окремі аспекти її історії в силу необхідності при написанні праць з цивільної історії.

Дореволюційним працям загального характеру з історії православних монастирів РПЦ, не дивлячись на нерівнозначність і відмінності, притаманні наступні характерні риси: практично всі вони належать історикам офіційно-церковного напрямку, їх відрізняє деяка описовість та ідеалізація діяльності РПЦ, зібрано значну кількість фактичного матеріалу. Ці дослідження мають значний фактологічний матеріал з історії православних монастирів Києва синодального періоду, у них представлено проблеми періодизації, місце монастирів в житті суспільства, аналіз джерел і методики дослідження.

Хоча дослідники історії православних монастирів і підходили з певних філософських і методологічних позицій до оцінки історичних фактів, їх дослідження і на сьогодні мають наукову та джерельну цінність. Значне число проблем, поставлених у працях дореволюційних істориків, до сьогодні актуальні, а результати мають високу наукову цінність для дослідженні історії окремо взятого регіону. Однак досить незначним є перелік праць з історії православних монастирів міста Києва ХІХ – початку ХХ ст. Синодальний період викликав досить неоднозначну оцінку як у світських, так у церковних істориків. Імперська державна влада не могла допустити критичного дискурсу проблем церковної історії і проявів різних трактувань цього періоду.

REFERENCES

Amvrosiy, (Ornatskiy), yepiskop. (1807–1815). *Istoriya rossiyskoy iyerarkhii* [History of the Russian hierarchy]. Moskva: Pri Sinodalnoy tipografii [in Russian].

- Barsov, T.V. (1885). *Sbornik deistvuiushchikh i rukovodstvuiushchikh tserkovnykh i tserkovno-grazhdanskikh postanovlenii po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniia* [Collection of current and governing church and church-civil decrees on the department of Orthodox confession]. T. 1. Sankt-Peterburg: Sinodalnaia tipografiia [in Russian].
- Bulgakov, S.V. (1913). *Nastolnaia kniga dlia sviashchenno-tserkovno-sluzhitelei* (Sbornik svedenii kasaiushchikhsia preimushchestvenno prakticheskoi deiatelnosti otechestvennogo dukhovenstva) [Handbook for clergy and clergy: (Collection of information relating primarily to the practical activities of the domestic clergy)]. Kiev: tip. Kievo-Pecherskoi Uspenskoi lavry [in Russian].
- Chudetskii, P. (1877). O chisle monastyrei russkikh zakrytykh v XVIII i XIX vekakh [On the number of Russian monasteries closed in the 18th and 19th centuries]. Kiev [in Russian].
- Denisov, L.I. (1908). *Pravoslavnye monastyri Rossiiskoi imperii* [Orthodox monasteries of the Russian Empire]. M: Izdanie A.D. Stupina [in Russian].
- Evgenii, (Bolkhovitinov), episkop. (1831). *Opisanie Kievo-Pecherskoi lavry s prisovokupleniem raznykh gramat i vypisok obieiasniaiushchikh onoe takzhe planov lavry i obeikh peshcher* [Description of the Kiev-Pechersk Lavra with the addition of various documents and extracts explaining it, as well as plans of the Lavra and both caves]. 2-e izd ispr i umnozhennoe. Kiev: pechatano v tip Kievopech lavry [in Russian].
- Kievskie eparkhialnye vedomosti.* (1861). [Kyiv Diocesan Gazette], 1 (Pribavlenie) [in Russian].
- Kievskie eparkhialnye vedomosti.* (1864). [Kyiv Diocesan Gazette], 21 [in Russian].
- Kievskie eparkhialnye vedomosti.* (1866). [Kyiv Diocesan Gazette], 3 [in Russian].
- Kievskie eparkhialnye vedomosti.* (1866). [Kyiv Diocesan Gazette], 20 [in Russian].
- Kievskie eparkhialnye vedomosti.* (1867). [Kyiv Diocesan Gazette], 15 [in Russian].
- Kievskie eparkhialnye vedomosti.* (1870). [Kyiv Diocesan Gazette], 22 [in Russian].
- Kievskie eparkhialnye vedomosti.* (1877). [Kyiv Diocesan Gazette], 20 [in Russian].
- Kievskie eparkhialnye vedomosti.* (1880). [Kyiv Diocesan Gazette], 25 [in Russian].
- Kievskie eparkhialnye vedomosti.* (1884). [Kyiv Diocesan Gazette], 10 [in Russian].
- Manikovskii, F. (1894). *Istoricheski-statisticheskoe opisanie Kievo-Florovskogo Voznesenskogo zhenskogo monastyria* [Historical and statistical description of the Kiev-Florovsky Ascension Convent]. Kiev: Tip. S.V. Kulzhenko [in Russian].
- Muravev, A.N. (1864). *Kiev i ego sviatynia* [Kyiv and its shrine]. Kiev: Tipografiia Kievo-Pecherskoi lavry [in Russian].
- Mukhin, N.F. (1893). *Kievo-Bratskii uchilishchnyi monastyr: istorich ocherk* [Kiev-Brotherly School Monastery: historical sketch]. Kiev: tip. G.T. Korchak-Novitskogo [in Russian].
- Opisanie monastyrei v Rossiiskoi imperii nakhodiashchikhsia* (1834). [Description of monasteries located in the Russian Empire]. 8-e izd. Moskva: Tip. S. Selivanovskogo [in Russian].
- Pokhilevich, L. (1864). *Skazaniia o naselennykh mestnostiakh Kievskoi gubernii ili Statisticheskie istoricheskie i tserkovnye zametki o vsekh derevniakh selakh mestechkakh i gorodakh v predelakh gubernii nakhodiashchikhsia* [Legends about the populated areas of the Kyiv province, or Statistical, historical and church notes about all the villages, villages, towns and cities located within the province]. Kiev: Tipografiia Kievopecherskoi lavry [in Russian].
- Pokhilevich, L. (1865). *Monastyri i tserkvi g. Kieva: Prezhnee i nyneshnee sostoianie i sredstva soderzhaniiia prichtov, a takzhe inovercheskie molitvennye doma* [Monasteries and churches of Kyiv: Previous and current condition and means of maintaining clergy, as well as heterodox prayer houses]. K.: Vie tipografii gubernskogo upravleniia [in Russian].

- Pokhilevich, L. (1887). *Uezdy Kievskii i Radomyslskii statisticheskaiia i istoricheskaiia zametki o vsekh naseleennykh mestnostiakh v uezdakh i s podrobnymi kartami ikh* [Kyiv and Radomyslsky districts: statistical and historical notes about all populated areas in the districts and with detailed maps of them]. Kiev: Tip. A. Davidenko [in Russian].
- Pravoslavnye russkie obiteli: Polnoe illiustrirovannoe opisanie vsekh pravoslavnykh russkikh monastyrei v Rossiiskoi imperii i na Afone* (1909). [Orthodox Russian monasteries: A complete illustrated description of all Orthodox Russian monasteries in the Russian Empire and on Mount Athos]. Kn. 1, 2, 3, 4. S.-Peterburg [in Russian].
- Ratshin, A. (1852). *Polnoe sobranie istoricheskikh svedenii o vsekh byvshikh v drevnosti i nyne sushchestvuiushchikh monastyriakh i primechatelnykh tserkvakh v Rossii* [A complete collection of historical information about all ancient and currently existing monasteries and notable churches in Russia]. M.: Universitetskaia tipografiia [in Russian].
- Rostislavov, D.I. (1876). *Opyt issledovaniia ob imushchestvakh i dokhodakh nashikh monastyrei* [Experience in researching the property and income of our monasteries]. S.-Pb.: Tip. Morskogo ministerstva [in Russian].
- Stroev, P.M. (1877). *Spiski ierarkhov i nastoiatelei monastyrei rossiiskiiia tserkvi* [Lists of hierarchs and abbots of monasteries of the Russian Church]. S.-Peterburg [in Russian].
- Zverinskii, V.V. (1890). *Material dlia istoriko-topograficheskogo issledovaniia o pravoslavnykh monastyriakh v Rossiiskoi imperii s bibliograficheskim ukazatelem* [Material for historical and topographical research on Orthodox monasteries in the Russian Empire, with a bibliographic index]. Tom 1 Preobrazovaniia starykh i uchrezhdenie novykh monastyrei s 1764 95 po 1 iulia 1890 god. S.-Peterburg: Tipografiia V. Bezobrazova i Komp. [in Russian].
- Znamenskii, P.S. *Istoriia Russkoi tserkvi* [History of the Russian Church]. Kazan: Universitetskaia tipografiia [in Russian].

DOI: 10.31110/consensus/2023-04/164-174

УДК (UDC) 930.1

**‘NEW RULES’ OF HISTORIC WRITING:
HISTORICAL RESEARCH DURING WAR AND PANDEMIC (BEFORE ASKING THE QUESTION)**

Galyna Dokashenko***Abstract**

Modern Ukrainian historical science functions under the influence of several significant factors, such as the logical, regular development of historical knowledge, as well as the methods and techniques of historiography; an unexpected challenge in the form of measures to prevent the spread of COVID-19, which led to global changes of a pandemic nature; the Russian-Ukrainian war, which put an end to the Yalta-Potsdam world system and initiated a new stage of both internal processes in most countries of the world and fundamental changes at the international level. **The purpose of the work** is to determine the main aspects of the influence of these factors on historical research and suggest some ways for the further development of this field of humanitarian knowledge.

The methodology of the work is based on the principles of systematic approach, objectivity, as well as the use of analysis, synthesis, and generalization. To determine the number of articles of a certain thematic direction, the author uses the method of measurement. The scientific novelty of the article: some perspective directions for the training of historians and the implementation of historical research are suggested by the author, who has been an expert of the National Agency for Quality Assurance of Higher Education since 2020.

Conclusions. According to the result of the analysis, the author suggests diversification of the topics of historical research; development of educational programs based on inter-institutional cooperation in PhD education; development of educational programs of the third educational and scientific level of higher education on an interdisciplinary basis; activation of digitalization of archival and museum collections to preserve cultural and historical monuments; dissemination of the OPTIMA project's experience on online reviews with the involvement of domestic and foreign independent reviewers.

Keywords: civilizational approach, lessons of the Soviet era, totalitarian regimes, ‘blind’ review, interdisciplinary and inter-institutional educational programs

* Doctor of Historical Sciences, Professor of the Domestic and Foreign History Department Chair of ‘Horlivka Institute for Foreign Languages’ of the State Higher Educational Institution ‘Donbas State Pedagogical University’, Dnipro, Ukraine. E-mail: galinadokashenko@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1428-3182>

«НОВІ ПРАВИЛА» ІСТОРІОПИСАННЯ: ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ ТА ПАНДЕМІЇ (ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ)

Галина Докашенко*

Анотація

Сучасна вітчизняна історична наука функціонує під впливом кількох суттєвих факторів: – логічний, закономірний процес розвитку історичного знання, а також методів та прийомів історіописання; – неочікуваний виклик у вигляді заходів, спрямованих на запобігання поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, що призвів до світових зрушень пандемічного характеру; – російсько-українська війна, яка фактично порушила систему Ялтинсько-Потсдамських міжнародних відносин і поклала початок новому етапу як у внутрішніх процесах більшості країн світу, так і спричинила докорінні зміни на міжнародному рівні. **Метою** роботи стало визначення основних аспектів впливу зазначених факторів на історичні дослідження та виокремлення низки пропозицій щодо подальшого розвитку цієї галузі гуманітарного знання.

Методологія роботи спирається на принципи системності, авторської об'єктивності, а також на використання методів аналізу, синтезу, узагальнення. У роботі використано методичний прийом вимірювання, за допомогою якого визначені числові значення кількості статей певного тематичного спрямування. **Наукова новизна** полягає у визначенні перспективних напрямів підготовки фахівців – істориків та здійснення історичних досліджень з урахуванням авторського досвіду як експерта (з 2020 р.) Національного агентства забезпечення якості вищої освіти.

Висновки. Результатом проведеного аналізу стали такі пропозиції: урізноманітнення тематичного спрямування історичних досліджень; розробка освітніх програм третього освітньо-наукового рівня вищої освіти на основі міжінституційної співпраці в підготовці PhD; розробка освітніх програм третього освітньо-наукового рівня вищої освіти на міждисциплінарній основі; активізація процесів оцифрування та діджиталізації архівних та музейних колекцій з метою збереження культурно-історичних пам'яток; розповсюдження практики проекту OPTIMA з організації рецензування на онлайн-платформі із залученням вітчизняних та зарубіжних незалежних рецензентів.

Ключові слова: цивілізаційний підхід, уроки радянської доби, тоталітарні режими, «сліпе» рецензування, міждисциплінарні та міжінституційні освітні програми

Цитування: Докашенко, Г. (2023). «Нові правила» історіописання: історичні дослідження під час війни та пандемії (до постановки питання). *Консенсус*, 4, 164–174.

<https://doi.org/10.31110/consensus/2023-04/164-174>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/86>

* доктор історичних наук, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», Дніпро, Україна. E-mail: galinadokashenko@ukr.net. ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1428-3182>

Нове століття принесло Україні зміцнення її незалежності, закріплення її суб'єктності на міжнародній арені, активізацію процесів національної ідентифікації та самоідентифікації тощо. Водночас цей період, особливо останнє десятиріччя, став часом нових викликів, які вимагають прийняття новаторських рішень.

Кожна галузь суспільного життя, зокрема й гуманітарна, пропонує свої відповіді на такі виклики. Не стала виключенням і вітчизняна історична наука, яка функціонує під впливом кількох суттєвих факторів: – логічний, закономірний процес розвитку історичного знання, а також методів та прийомів історіописання; – неочікуваний виклик у вигляді заходів, спрямованих на запобігання поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, що призвів до світових зрушень пандемічного характеру; – російсько-українська війна, яка фактично порушила систему Ялтинсько-Потсдамських міжнародних відносин і поклала початок новому етапу як у внутрішніх процесах більшості країн світу, так і спричинила докорінні зміни на міжнародному рівні.

Метою роботи є визначення основних аспектів впливу окреслених факторів на історичні дослідження та виокремлення низки пропозицій щодо подальшого розвитку цієї галузі гуманітарного знання. Її назва націлена на проведення певної паралелі між новими правилами спілкування, введеними під час пандемії, та актуальними завданнями істориків.

Методологія роботи спирається на принципи системності, авторської об'єктивності, а також на використання методів аналізу, синтезу, узагальнення. У роботі використано методичний прийом вимірювання, за допомогою якого визначені числові значення кількості статей певного тематичного спрямування.

З останніх досліджень і публікацій у руслі визначеної тематики відзначимо аналітичні записки, підготовлені в академічних наукових центрах – Інституті історії України та Інституті всесвітньої історії¹.

Наукова новизна полягає у визначенні перспективних напрямів підготовки фахівців – істориків і здійснення історичних досліджень з урахуванням авторського досвіду як експерта Національного агентства забезпечення якості вищої освіти (з 2020 р.).

З-поміж низки проблемних питань виокремлено кілька основних аспектів аналізу – тематична спрямованість історичних досліджень; – організація та проведення рецензування як фактору забезпечення якості публікацій; – перспективи підготовки нового покоління фахівців.

З метою з'ясування першого із запропонованих напрямів – тематичного спрямування історичних розвідок – було проаналізовано матеріали наукових

¹ Смолій В., Ясь О. Ідеали будучності та злободення сучасність, або Як українці уявляли й проектували своє майбутнє (XX – початок XXI ст.): Аналітична записка/ за ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2019. 44 с.; Україна: контекст світових подій. Аналітичні записки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (2017–2019 рр.) / За загальною редакцією член-кор. НАН України, д.і.н., проф. Кудряченка А.І. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. 448 с.

періодичних видань, включених до категорії «А»: Українського історичного журналу, Сторінок історії та Східноєвропейського історичного вісника. Вибір саме цих видань зумовлений їх статусом – наявністю індексації в наукометричній базі даних Web of Science, що дає можливість зробити припущення щодо віддзеркалення на сторінках цих видань усього спектру актуальної історичної тематики. Підрахунки проведено за період з 2020 р. по 2022 р. Результати представлено в таблиці 1².

Таблиця 1

Тематична спрямованість публікацій у виданнях категорії «А» за 2020–2022 роки

Рік	Давня і нова історія України	Новітня історія України	Всесвітня історія та міжнародні відносини	Методологія, історіографія джерелознавство	Російсько-українська війна
	Український історичний журнал				
2020	26	22	4	17	–
2021	27	29	6	18	–
2022	37	22	4	15	22
Всього 249	90 (36,1%)	73 (29,3%)	14 (5,6%)	50 (20,1%)	22 (8,9%)
	Східноєвропейський історичний вісник				
2020	24	28	13	16	1
2021	20	35	12	16	2
2022	23	30	11	13	2
Всього 246	67 (27,2%)	93 (37,8%)	36 (14,6%)	45 (18,3%)	5 (2,1%)
	Сторінки історії				
2020	13	14	7	8	1
2021	16	14	8	6	–
2022	7	21	4	12	–
Всього 131	36 (27,4%)	49 (37,4%)	19 (14,5%)	26 (19,8%)	1 (0,9%)
Загалом статей 626	193 (30,8%)	215 (34,3%)	69 (11,1%)	121 (19,3%)	28 (4,5%)

² Підраховано автором на основі: *Український історичний журнал*. Засновники: Національна академія наук України, Інститут історії України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса <http://uhj.history.org.ua/uk>; *Сторінки історії*. Засновник: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського» <http://historypages.kpi.ua/issue/archive>; *Східноєвропейський історичний вісник*. *East European Historical Bulletin*. Засновник і видавець: Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. <http://eehb.dspu.edu.ua/issue/archive>

Отже, нами виокремлено п'ять тематичних рубрик – Історія України (представлена двома рубриками – Давня та нові історія, Новітня історія), всесвітня історія та міжнародні відносини, методологія, історіографія та джерелознавство, в окрему рубрику винесено тему російсько-української війни, яка є визначальною для характеристики ситуації в країні сьогодні. Ми свідомо виключили з підрахунків рецензії та огляди, хроніку наукового життя та вітальні матеріали до ювілеїв, тобто в основі підрахунків – виключно історичні студії. Зауважимо також, що частина взятих до уваги матеріалів була присвячена актуальним історичним датам – роковинам Голодомору, річниці проголошення незалежності України, завершення Другої світової війни, 155-річчю від дня народження М.С. Грушевського та ін.

Співвідношення між цими рубриками як за окремими виданнями, так і в цілому майже однакове і засвідчує такі тенденції:

– значне переважання матеріалів з вітчизняної історії (загалом це понад 60% у майже пропорційному співвідношенні між періодами. Так, матеріали з Давньої та нової історії складають 30,8%, з Новітньої історії – 34,3%). Такі показники є цілком логічними, оскільки питання вітчизняної історії завжди будуть пріоритетними серед дослідників, що пояснюється і наявністю джерельної бази, і основними завданнями історичної науки на сучасному етапі. З-поміж інших тем значну увагу приділено країнознавчим аспектам, історичній регіоналістиці, що підтверджує європейські підходи та сталий інтерес до локальної історії.

Певне занепокоєння викликало епізодичне представлення в рубриці Новітня історія України матеріалів з історії радянської доби. На нашу думку, недооцінка необхідності вивчення цього періоду з позицій цивілізаційного аналізу є однією з причин «ностальгічного» ставлення до нього з боку частини нашого суспільства, а також можливості пояснення проблем сучасності та майбутнього. Наприклад, проблема монопрофільних міст, що виникли за радянських часів, невдовзі перейде в практичну площину часів повоєнної відбудови країни; питання ролі й місця професійних спілок: чи стануть вони виконувати реальну захисту функцію, чи зникнуть як складова політичної системи та інші проблеми недавнього минулого. Дослідження передумов виникнення, основних рис та особливостей тоталітарних режимів не втратило актуальності в той час, коли відверто на світовому рівні відбувається протиборство демократії і тоталітаризму;

– відносно невеликий відсоток робіт нараховується в розділі Методологія, історіографія та джерелознавство (загалом 19,3%), хоча в Українському історичному журналі діє спеціальна однойменна рубрика, приділяється увага матеріалам на історіографічну тематику і в Східноєвропейському історичному віснику.

Окреме зауваження стосується питання джерелознавства як тематики історичних розвідок, так і джерельної бази інших матеріалів: обмеження в доступі до архівних джерел, пов'язане з періодом карантину 2020–2022 рр., залишило помітний слід, а тому одним із найактуальніших завдань архівознавців–практиків стає робота з оцифрування архівних справ.

У цій же рубриці констатуємо незначну представленість розвідок з питань методології і звертаємо увагу на статтю І. Колесник «Феномен відсталості з перспективи глобальної історії»³ та В. Пилипів, В. Семикрас «Історичний процес через призму культурно-цивілізаційного підходу: минуле та сучасність» в Східноєвропейському історичному віснику⁴. У першій з них пояснюється сам концепт «відсталості», в порівняльному плані характеризується сприйняття концепту в Іспанії, Росії та Україні. Авторка слушно зауважує, що «такі риси української історії, як дискретність державного життя, перервність в історії еліт, прозорість культурних кордонів, поліетнічність, котрі традиційно сприймалися як її вади, ознаки відсталості, «неповноти» історії й нації, можуть перетворитися на її переваги»⁵.

Автори другої розвідки стверджують наявність потужного потенціалу в культурно-цивілізаційному підході, який «спроможний органічно поєднати вивчення свого і чужого, загального та особливого в історії; проаналізувати тенденції розвитку як планетарного соціуму, так і локальних цивілізаційних утворень, з позиції досягнень і проблем сучасності; зрозуміти їх логіку в рамках світогляду і системи цінностей окремих культур»⁶. Ці положення окреслюють підходи до вивчення і вітчизняної, і зарубіжної історії;

– тематика всесвітньої історії та міжнародних відносин не зайняла вагомого місця серед проаналізованих публікацій – 11,1%. Причинами такого стану визначаємо: наявність спеціалізованих видань з цієї проблематики, наприклад, Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвідомчий збірник наукових праць, Проблеми всесвітньої історії (внесені до категорії «Б») та інші; обмеженість доступу до зарубіжних джерел, особливо в період дії пандемічних правил; мовний бар'єр. З відновленням можливостей академічної мобільності, закордонного стажування становище матиме, на нашу думку, тенденцію до покращення. Особливу цікавість становлять роботи з питань співвідношення вітчизняної та зарубіжної історії, так званого «вписування» історії України у світовий історичний процес⁷;

– до загальних підрахунків не включено матеріали з методичних питань навчання історії, оскільки їх кількість є не виправдано малою – вісім розробок в усіх виданнях за три аналізовані роки. В Українському історичному журналі відкрито

³ Колесник І. Феномен відсталості з перспективи глобальної історії. *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 14–158. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.05.147>

⁴ Pylypiv V., Semykras V. The historical process through the prism of the cultural civilizational approach: the past and the present. *Shkhidnoevropeiskyi Istorychnyi Visnyk* [East European Historical Bulletin]. 2021. № 20. P. 207–215. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.20.240039>

⁵ Колесник І. Феномен відсталості... С. 147.

⁶ Pylypiv V., Semykras V. The historical process through the prism... P. 208.

⁷ Ададуров В.В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника). *Український історичний журнал*. 2013. № 2. С. 4–23; Ададуров В. «Вписування» української історії в європейський контекст і його методологічні засади. Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2013. 46 с.; Ададуров В. Теорія вписування української історії в європейський контекст та її методологічні засади. *Наукові записки УКУ*. 2014. Число VI. Серія: «Історія». Вип. 2. С. 49–76.

рубрику «На допомогу викладачеві історії», в якій за вказаний період розміщено шість публікацій, по одній публікації у виданнях «Сторінки історії» та «Східноєвропейський історичний вісник». Така ситуація навряд чи може задовольнити суспільство, особливо сьогодні, коли історія стала інструментом інформаційної війни та гібридних загроз;

– виокремлено й спеціальну рубрику з питань російсько-української війни (4,5%). Така кількість матеріалів не відображає позицію фахівців, оскільки до аналізу не було включено публікації поточного року, коли тематика війни стала переважаючою на сторінках і наукових, і публіцистичних видань. Під час аналізу цього напрямку авторка звернула увагу на незначну кількість розвідок в 2020 і 2021 роках, коли воєнні дії розгорталися на Сході країни, і активне звернення до цієї тематики лише після повномасштабного вторгнення.

«Нові правила» історіописання включають у себе і відповідний рівень якості дослідницьких робіт. В останні роки відбулися докорінні зміни в підходах до оцінки якості дослідження, його новизни, актуальності тощо. Принципи академічної доброчесності не тільки задекларовані в багатьох документах, вони стають нормою і показником академічної культури в закладах вищої освіти, в дослідницьких інститутах і центрах, у видавництвах. Так, наприклад, Національним агентством забезпечення якості вищої освіти у 2019 р. розроблено Рекомендації для закладів вищої освіти щодо розробки та впровадження університетської системи забезпечення академічної доброчесності⁸.

Більшість наукових видань підтверджують свою прихильність етичним принципам, визначеним і підтримуваним спільнотою видавців наукової періодики, вимогам законодавства України та ЄС щодо авторського права, зокрема базовим принципам діяльності редакторів і видавців, запровадженням Комітетом з питань етики публікацій⁹, Будапештською Декларацією відкритого доступу до наукових видань¹⁰, Етичним кодексом ученого України¹¹. Редакції видань здійснюють заходи для забезпечення високих етичних і професійних стандартів на основі Принципів прозорості та найкращої практики у науковому видавництві¹². Однією із практик стало застосування подвійного сліпого рецензування, мета якого – дотримання принципів науковості та академічної доброчесності. Рецензенти оцінюють теоретико-методологічний рівень статті, її практичну цінність і наукову значущість. Окрім того, вони визначають відповідність статті принципам етики наукових публікацій.

⁸ Рекомендації для закладів вищої освіти щодо розробки та впровадження університетської системи забезпечення академічної доброчесності (2019). URL: <http://surl.li/abbqj>

⁹ Committee on Publication Ethics COPE. URL: <https://publicationethics.org/>

¹⁰ Budapest Open Access Initiative. URL: <https://web.archive.org/web/20131019232307/http://www.budapestopenaccessinitiative.org/read>

¹¹ Етичний кодекс ученого України. Національна академія наук України. Схвалено постановою загальних зборів НАН України, 15.04.2009, п. 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0002550-09#Text>

¹² DOAJ. Open Global Trusted. URL: <https://doaj.org/apply/transparency/>

Вітчизняними видавцями, членами редакційних колегій такі практики активно нарощуються, а світовий досвід організації процесу рецензування значно допоможе їх виробленню. Для передової світової наукової спільноти вже традиційним став Міжнародний конгрес рецензування та наукових публікацій (International Congress on Peer Review and Scientific Publication), який започатковано в 1989 р. у США (Чикаго). Останній, IX-й конгрес, відбувся 8–10 вересня 2022 р. також в Чикаго. Його учасники розглядали питання прозорості досліджень, особливості рецензування робіт у суспільних, природничих, медичних науках, можливості і переваги міжнародного співробітництва в публікаційній діяльності, технічні питання видавничої справи тощо. Україна, на жаль, не була представлена на цьому заході¹³. Відсутність представників нашої держави можна пояснити військовим станом та певними обмеженнями для закордонних поїздок. Уже оголошено, що наступний (X-й) конгрес заплановано на вересень 2025 р., і його мета «полягає в тому, щоб заохочувати дослідження якості та достовірності експертної оцінки та наукових публікацій, щоб створити доказову базу, на основі якої вчені можуть покращити проведення, звітування та поширення наукових досліджень»¹⁴. Висловлюємо сподівання, що на майбутньому конгресі Україна вже буде представлена як країна-учасниця.

Питання ж проведення об'єктивного, неупередженого і фахового рецензування залишається актуальним. Сьогодні можемо говорити про три основні види рецензування, які застосовуються у вітчизняних виданнях:

- рецензування членами редакційних колегій;
- рецензування незалежними експертами;
- комбінований варіант з перших двох.

Світова практика підтверджує найбільшу ефективність другого варіанту, про що свідчать дослідження наших зарубіжних колег, зокрема редактора болгарського видання «История» Асена Кожухарова¹⁵.

Започатковані перспективні практики щодо рецензування і в Україні. У рамках програми Еразмус+ здійснюється проєкт «Відкриті практики, прозорість та доброчесність для сучасної вищої школи – OPTIMA», мета якого – впровадження ідей та практик Відкритої науки в Україні, зокрема відкритого рецензування (Open Peer Review), з метою покращення якості освітніх послуг¹⁶.

Учасниками проєкту (координатор Національний університет «Львівська

¹³ International Congress on Peer Review and Scientific Publication. 2022. Program. URL: <https://peerreviewcongress.org/peer-review-congress-2022-program/>

¹⁴ International Congress on Peer Review and Scientific Publication. URL: <https://peerreviewcongress.org/>

¹⁵ Кожухаров А., Чолакова А. Двойното сляпо рецензиране в научната периодика в сферата на хуманитаристиката – аспекти на използването на Publons в България. *Strategies for Policy in Science and Education*. 2021. Volume 29. Number 5; Стратегии на образователната и научната политика. С. 439–357. DOI: <https://doi.org/10.53656/str2021-5-1-dbpr>

¹⁶ Відкриті практики, прозорість та доброчесність для сучасної вищої школи – OPTIMA. URL: <https://lpnu.ua/optima>

політехніка») розроблено та впроваджено онлайн-платформу відкритого рецензування, орієнтовану на наукові конференції. Платформа передбачає:

- розгортання окремого підсайту для кожної конференції з довільною кількістю сторінок, які містять усю необхідну інформацію, мультимедійні матеріали тощо;
- підсистему ефективного прийняття та опрацювання онлайн-заявок від авторів з урахуванням особливостей кожної конференції та найкращих практик відкритої науки;
- підсистему комунікації між авторами, менеджерами (секретарями конференцій) та рецензентами через відкриті рецензії, коментарі тощо;
- використання найкращих практик веб-розробки: адаптивності до мобільних пристроїв, веб-доступності, відповідності вимогам українського законодавства тощо;
- формування міжнародної віртуальної спільноти вчених-рецензентів, яка покликана сприяти інтернаціоналізації української вищої школи та забезпечити сталий розвиток платформи після завершення проекту¹⁷.

З одинадцяти конференцій, зареєстрованих на згаданий вище платформі, відбулося уже дев'ять, а міжнародна спільнота рецензентів нараховує майже 700 осіб¹⁸.

Одним із завдань в організації рецензування є вироблення навичок написання рецензії, і ми підтримуємо пропозицію болгарських колег щодо проведення для молодих науковців обов'язкової системної підготовки засвоєння принципів і практики рецензування. Таке навчання можна проводити з використанням освітніх платформ WoS¹⁹.

Наступний напрям аналізу ситуації пов'язаний із системою підготовки фахових кадрів спеціальності 032 Історія та археологія. Такі кадри формуються з випускників освітніх програм третього освітньо-наукового рівня вищої освіти. Успішним завершенням навчання на такій програмі є підготовка і захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії. На сьогодні освітню діяльність за вказаними освітніми програмами здійснюють і заклади вищої освіти, і науково-дослідні установи, зокрема в структурі Національної академії наук. Останні мають потужний кадровий потенціал, однак мають незначний досвід організації освітнього процесу в межах програми, яка є обов'язковою складовою підготовки цих фахівців. Заклади вищої освіти спроможні організувати відповідний освітній процес, але не завжди мають відповідний кадровий потенціал для створення кількох разових рад для захисту дисертацій. Виходом для вирішення питання могли б стати освітні програми, які створюються спільно кількома закладами вищої освіти або закладами вищої освіти та науковими установами. Такі освітньо-наукові колективи здатні організувати і освітній процес, і забезпечити можливість кадрового складу разових

¹⁷ Перелік конференцій проекту OPTIMA. URL: <https://peers.international/index/php/uk/>

¹⁸ Проект OPTIMA. Спільнота. URL: <https://peers.international/uk/community>

¹⁹ Кожухаров А., Чолакова А. Двойното сляпо рецензиране... С. 453.

рад, а, отже, як результат, – підготувати спільними зусиллями висококваліфікованих фахівців, докторів філософії з відповідними загальними та спеціальними(фаховими) компетентностями. Пропозиції щодо міжінституційної співпраці у підготовці PhD та створення таких спільних колективів уже є від представників історичної спільноти²⁰.

На порядку денному і питання урізноманітнення освітніх програм у межах спеціальності Історія та археологія, наприклад, чи не єдина в країні освітня програма третього рівня «Етнологія»²¹ (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського НАН України). Водночас потреба в етнологічних розвідках є, безсумнівно, актуальною в умовах російського нарративу про «єдність народу» або й взагалі «відсутність» українського етносу²².

Плідні результати може дати і створення міждисциплінарних освітніх програм, наприклад з питань пам'яткознавства, які об'єднують істориків, мистецтвознавців, менеджерів музейної справи тощо. Така співпраця є особливо актуальною в умовах втрати нашої культурної спадщини. Нагальною потребою стає й діджиталізація музейних колекцій та об'єктів культурної спадщини, адже за період з 24 лютого 2022 р. по 25 листопада 2023 р. в Україні було зруйновано або пошкоджено 863 об'єкти культурної спадщини, з них 23 пам'ятки повністю зруйновано, частково пошкоджено 663 пам'яток, залишається невідомим ступінь пошкодження 177 об'єктів²³.

Висновки. Результатом проведеного аналізу стали такі пропозиції:

- урізноманітнення тематичного спрямування історичних досліджень;
- розробка освітніх програм третього освітньо-наукового рівня вищої освіти на основі міжінституційної співпраці в підготовці PhD;
- розробка освітніх програм третього освітньо-наукового рівня вищої освіти на міждисциплінарній основі;
- активізація процесів оцифрування та діджиталізації архівних та музейних колекцій з метою збереження культурно-історичних пам'яток;
- розповсюдження практики проекту OPTIMA з організації рецензування на онлайн-платформі із залученням вітчизняних та зарубіжних незалежних рецензентів.

У роботі свідомо не бралася до уваги монографічна література, опублікована в

²⁰ Запорізький національний університет. Відомості про самооцінювання ОП «Історія» третього освітньо-наукового рівня вищої освіти. 2023 р. URL: https://www.znu.edu.ua/pidrozidly/viddil_monitoringu/2023/vidom-pro-samoocin/PhD_istoriya.pdf

²¹ Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України. URL: <https://www.etnolog.org.ua/>.

²² Путін В. Про історичну єдність росіян і українців. 2021. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/07/12/novyna/polityka/putin-napysav-statyyu-pro-istorychnu-vednist-rosiyan-ukrayincziv-holovni-tezy>.

²³ З 24 лютого 2022 року внаслідок російської агресії в Україні зруйновано або пошкоджено 863 об'єкти культурної спадщини. URL: https://lb.ua/society/2023/12/01/587074_z_24_lyutogo_2022_roku_vnaslidok.html

період з 2020 р. й до сьогодні. Це стане предметом дослідження в подальших публікаціях автора з окресленої проблематики.

REFERENCES

- Adadurov, V. (2013). Teoretychni zasady ta metodolohiia vpysuvannia ukrainskoi istorii v yevropeyskyi kontekst (pohliad istoryka-vsesvitnyka) [Theoretical principles and methodology of entering Ukrainian history into the European context (view of a historian-universalist)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 4–23. https://shron1.chtyvo.org.ua/Adadurov_Vadym/Teoretychni_zasady_ta_metodolohiia_vpysuvannia_ukrainskoi_istorii.pdf (in Ukrainian).
- Adadurov, V. (2013). 'Vpysuvannia' ukrainskoi istorii v yevropeyskyi kontekst i yoho metodolohichni zasady ['Inscription' of Ukrainian history in the European context and its methodological foundations]. Lviv (in Ukrainian).
- Adadurov, V. (2014). Teoriia vpysuvannia ukrainskoi istorii v yevropeyskyi kontekst ta yii metodolohichni zasady [The theory of fitting Ukrainian history into the European context and its methodological principles]. *Naukovi zapysky UKU*, VI, Seriia: «Istoriia», 2, 49–76. <http://er.ucu.edu.ua/handle/1/661> (in Ukrainian).
- Kolesnyk, I. (2020). Fenomen vidstalosti z perspektyvy hlobalnoi istorii [Backwardness phenomenon from the global history perspective]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 147–158. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.05.147> (in Ukrainian).
- Kozhukharov, A. & Cholakova, A. (2021). Dvoinoto slapo retsenzyrane v nauchnata peryodyka v sferata na khumanytarystykata – aspekty na yzpolzvaneto na Rublons v Bŭlhariia [Double-blind peer review in scientific periodicals in the humanities – aspects of Publons' usage in Bulgaria]. *Strategii na obrazovatelna i nauchnata politika*, 29, 439–457. DOI: <https://doi.org/10.53656/str2021-5-1-dbpr> (in Bulgarian).
- Putin, V. (2021). Pro istorychnu yednist rosiian i ukrainsiv [About the historical unity of Russians and Ukrainians]. <https://www.slovoidilo.ua/2021/07/12/novyna/polityka/putin-napysav-stattyu-pro-istorychnu-yednist-rosiyan-ukrayincziv-holovni-tezy> (in Ukrainian).
- Pylypiv, V. & Semykras, V. (2021). The historical process through the prism of the cultural civilizational approach: the past and the present. *Skhidnoevropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 20, 207–215. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.20.240039> (in English).
- Smolii, V. & Yas, O. (2019). *Idealy buduchnosti ta zlobodenna suchasnist, abo Yak ukrainsi uivlialy y proektuvaly svoje maibutnie (XX – pochatok XXI st.): Analitychna zapyska* [Ideals of the future and topical modernity, or How Ukrainians imagined and projected their future (20th – early 21st centuries): analytical note]. Kyiv. (in Ukrainian).
- Ukraina: kontekst svitovykh podii* (2019). [Ukraine: the context of world events]. Analitychni zapysky Derzhavnoi ustanovy «Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy» (2017–2019 rr.). Za zahalnoi redaktsiieiu Kudriachenka A.I. Kyiv (in Ukrainian).
- Z 24 liutoho 2022 roku vnaslidok rosiiskoi ahresii v Ukraini zruinovano abo poshkodzheno 863 ob'ekty kulturnoi spadshchyny [Since February 24, 2022, as a result of Russian aggression in Ukraine, 863 objects of cultural heritage have been destroyed or damaged] https://lb.ua/society/2023/12/01/587074_z_24_lyutogo_2022_roku_vnaslidok.html (in Ukrainian).

рецензії

DOI: 10.31110/consensus/2023-04/175-188

УДК (UDC) 94 (100) : 39 (049.032)

EVERYDAY LIFE OF THE MIDDLE AGES

Book review: *Demchuk Stefania*. The Age of Fasting and Carnivals. How They Lived, Drank and Loved in the Middle Ages. Kyiv: Vikhola, 2023. 336 p.

Yevgeniia Pshemytska*

Abstract

The review analyses the work of a historian and media studies scholar Stefaniia Demchuk on the everyday life of the Middle Ages. The scholar focuses her research on the medieval man, with all his fears, desires, joys, and sorrows. The work consists of 7 chapters, which are logically structured from the birth of a person to their death, with life between these periods filled with work, holidays, love, and education. The value of the work lies in the fact that the researcher draws attention to the least represented, especially in Ukrainian historiography, class – the peasantry. The analysis of the work revealed that the researcher used interdisciplinary methods, anthropological and hermeneutical approaches. Geographically, the work covers the territory of Western Europe in the Middle Ages, which Stefania Demchuk proposes to consider within the time frame from the 5th till the 16th century. While the researcher relies on a significant number of archaeological, written and visual sources, works by well-known European medievalists, the material is aimed at readers of any level.

The study is a popular science story about the Middle Ages, with additional recommendations for readers, illustrations, and quotes from works of art and treatises. As part of her work, Stefania Demchuk not only presents the history of everyday life in an accessible way, but also debunks the most common and popular myths and stereotypes about the Middle Ages: backward medicine and lack of hygiene, the low, disenfranchised position of women, church-controlled celebrations, poverty, hunger, no proper childhood experiences, etc. Stefania Demchuk's work 'The Age of Fasting and Carnivals. How They Lived, Drank and Loved in the Middle Ages' promotes the popularisation of history and media studies, and is aimed at combating historical myths and fakes. This work will be of interest and use to both the scientific community and anyone interested in the Middle Ages.

Keywords: Middle Ages, holidays, everyday life, the Church, myths

* PhD in History, Lecturer of the Department of World History and Archeology, Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine. E-mail: yarinkiz360@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0190-5787>

ПОВСЯКДЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Рецензія на книгу: *Демчук Стефанія*. Доба постів та карнавалів. Як жили, пили і кохалися у Середньовіччі. Київ: Віхола, 2023. 336 с.

Євгенія Пшемицька*

Анотація

У рецензії проаналізовано працю історикині, медієвістки Стефанії Демчук, присвячену повсякденню періоду Середніх віків. Науковиця ставить в центрі свого дослідження середньовічну людину, з усіма її страхами, бажаннями, радощами та сумом. Робота складається з 7 розділів, які логічно побудовані від народження людини до її смерті, життя між цими періодами наповнено працею, святами, коханням, освітою. Цінність роботи складає те, що дослідниця звертає увагу на найменш представлену, особливо в українській історіографії верстві – селянства. У ході аналізу праці було встановлено, що дослідниця використовувала міждисциплінарні методи, антропологічний та герменевтичні підходи. Географічно робота охоплює територію Західної Європи в період Середньовіччя, який Стефанія Демчук пропонує розглядати в межах V по XVI ст. При тому, що науковиця спирається на значну кількість археологічних, письмових та візуальних джерел, роботи знаних європейських медієвістів, матеріал орієнтований на читача будь-якого рівня.

Дослідження являє собою науково-популярну оповідь про період Середньовіччя, із додатковими рекомендаціями для читачів, ілюстраціями, цитатами з художніх творів, трактатів. У рамках праці Стефанія Демчук не лише доступно подає історію повсякдення, а й розвінчує найбільш розповсюджені та популярні міфи та стереотипи про Середні віки: відсталу медицину та відсутність гігієни, низьке, безправне становище жінки, контрольовані Церквою святкування, бідність, голод, відсутність дитинства тощо. Праця Стефанії Демчук «Доба постів та карнавалів. Як жили, пили і кохалися у середньовіччя» сприяє популяризації історії, медієвістики, спрямована на боротьбу з історичними міфами та фейками. Дана робота буде цікава та корисна як науковій спільноті, так і всім хто цікавиться Середньовіччям.

Ключові слова: Середньовіччя, свята, повсякдення, Церква, міфи

Цитування: Пшемицька, Є. (2023). Повсякдення Середньовіччя: Рецензія на книгу: Демчук Стефанія. Доба постів та карнавалів. Як жили, пили і кохалися у Середньовіччі. Київ: Віхола, 2023. 336 с. *Консенсус*, 4, 175–188. <https://doi.org/10.31110/consensus/2023-04/175-188>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/87>

Постановка проблеми. Період Середньовіччя вважається одним із найбільш незрозумілих та далеких для сучасної людини. В українській історичній науці не вистачає медієвістів та фахівців. Тим цінніше кожна робота, яка виходить з історії Середніх віків. Особливо праця Стефанії Демчук – історикині, співзасновниці науково-просвітницького проекту «Symbolon. Центр середньовічних та

* кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса, Вінниця, Україна. E-mail: varinki360@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0190-5787>

раньомодерних студій», який поклав початок популяризації історії Середньовіччя. Нова розвідка авторки «Доба постів та карнавалів. Як жили, пили і кохалися у Середньовіччі»¹ є науко-популярною роботою з медієвістики, якої не вистачало в українській історіографії, враховуючи зацікавленість в періоді Середньовіччя, використанню середньовічної естетики в сучасному мистецтві: від кінематографу до відео- та настільних ігор. Робота зосереджена саме на повсякденному світі Середньовіччя, борючись з розповсюдженими стереотипами та міфами про даний період історії.

З самого початку праці авторка зупиняється на поясненні як та коли з'явився термін «Середні віки»: гуманісти Флавіо Бйондо та Франческа Петрарка вважали середні віки часом занепаду між двома блискучими епохами – античністю й Ренесансом. Уже на межі XIX–XX століть середні віки, так би мовити, реабілітуються в істориків, мистецтвознавців, однак стереотипи щодо середніх віків виявились сильніше. В сучасній українській історіографії активно обговорюється переосмислення середніх віків не як темної доби, і актуалізація цього в питання в роботі є на наш погляд цілком слушно².

Для зручності дослідниця зупиняється на традиційній хронології Середніх віків, однак посуває кінцеву дату та пропонує розглядати період з V по XVI ст., аргументуючи тим, що для

багатьох країн Європи саме XVI ст. у всій його протяжності стало часом ламання старих структур і появи нових. У межах одинадцяти століть подані такі періоди:

- Раннє Середньовіччя (V–IX ст.);
- Розвинене, або високе чи класичне Середньовіччя (X – середина XIV ст.);
- Пізнє Середньовіччя (середина XIV–XVI ст.)³.

Періодизацій та варіантів хронології Середніх віків існує досить багато, тому запропонована концепція закінчувати Середньовіччя XVI ст. видається цілком слушною, адже зміни, які розпочинаються з Великими географічними відкриттями, Ренесансом та Реформацією дійсно поступово змінювали європейське суспільство. Окремо важливо зупинитись на тому, що також немає чіткої хронології Великих географічних відкриттів, а сам термін являє собою умовно назву. Як зазначає

¹ Демчук С. Доба постів і карнавалів. Як жили, пили і кохалися у середньовіччі. К., 2023. 335 с.

² Степанян К. До проблеми вживання термінів «Темні віки» та «Середні віки». URL: <https://bit.ly/3HvhejV>

³ Демчук С. Доба постів і карнавалів. Як жили, пили і кохалися у середньовіччі. К., 2023. С. 12.

дослідниця І.І. Вінтер: «Великі географічні відкриття є доволі умовним, адже він відображає європоцентричний (з точки зору європейського світосприйняття) принцип географічних досліджень. Тобто землі, які відкрили європейці наприкінці XV – у XVII ст., були населені й частково відомі в Європі; мова йде про встановлення економічних та культурних зв'язків (так званий Колумбів обмін). Тобто йдеться в сутності про розширення західноєвропейською локальною цивілізацією свого життєвого простору»⁴.

Схожу ситуацію ми спостерігаємо з поняттями «Проторенесанс» та «Відродження». Адже частина дослідників не визнає Проторенесанс як такий, частина позначає його межі XIII–XIV ст., хронологічні рамки Відродження також залишаються досі дискусійними. Реформація, яка умовно починається з 1517 р., насправді має передумови вже у XV ст., і, розглядаючи це явище комплексно, з усіма передумовами та причинами, слушно починати цей процес з XV ст. Таким чином, ми цілком погоджуємось з авторкою, що останній період Середньовіччя не варто обмежувати лише XV ст., враховуючи протяжність ключових подій та змін, які прослідували за ними⁵.

Структура роботи побудована не за хронологією, а тематично, що дозволяє звернути увагу саме на людину Середньовіччя, не обмежуючись як зазвичай історіями життя та досягнень правителів. Розповідь побудована за цілком логічним принципом: від народження людини до її смерті.

Географія книжки обмежується західноєвропейськими країнами з фокусом на Франції, Італії та Німеччині, чому сприяла культурна подібність, репрезентативність, кількість та доступність джерел.

У ході дослідження авторка залучає письмові джерела (різноманітні трактати, спогади, художні твори), візуальні (книга наповнена мініатюрами, картинами тощо) й також археологічні дані. На наш погляд, вдалим рішенням є подавання посилань на додаткову цікаву інформацію по тексту роботи, що дозволить сучасному читачеві при бажанні зануритись глибше в тему.

У ході аналізу тексту книги нами встановлено, що авторка використовує антропологічний підхід, ставлячи саме людину в центрі свого дослідження; герменевтичний підхід «мистецтво розуміння», тобто пошуку глибинних змістів у тексті, задля розуміння та тлумачення письмових джерел, з урахуванням контексту, умов створення, мотивів та цінностей автора; міждисциплінарні методи, такі як іконографічний, який дозволяє проаналізувати візуальні джерела⁶.

⁴ Вітер І.І. Великі географічні відкриття та їх вплив на економічний розвиток країн європейської цивілізації. *Наукове мислення*: Збірник статей учасників двадцять восьмої всеукраїнської практично-пізнавальної інтернет-конференції «Наукова думка сучасності і майбутнього», (25 березня – 4 квітня 2019 р.). 2019. С. 35.

⁵ Трогостон А.М. Проблеми італійського Проторенесансу в історіографії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. I. Серія: Історія: Збірник наукових праць. 1999. С. 143.

⁶ Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. С. 240.

Перший розділ праці присвячено світу середньовічного дитинства: «Страшно, важко, небезпечно? Як жилося дітям у середніх віках». Розділ починається з аналізу середньовічної вікової періодизації, уявленнями про дитинство. Наступна частина присвячена вагітності та родам, в якій дослідниця наводить поради періоду Середньовіччя для майбутніх мам.

Авторка розвіює розповсюджені міфи про відсутність дитинства як такого в період Середньовіччя. Дітей не сприймали як маленьких дорослих – радше ставились до дитинства як до особливого періоду життя людини, що потребує дбайливого ставлення та турботи. Приділялась увага харчуванню вагітної жінки та дитини, і хоча деякі рекомендації можуть здивувати, трапляються й такі, які нагадують сучасні рекомендації, наприклад, застереження від споживання занадто гострої, кислої та важкої для травлення їжі. Враження справляє підрозділ присвячений дитячим іграшкам та іграм, в якому згадуються знайомі всім сьогодні ходунки, брязкальця, коники, вітрячки, ляльки-прекрасні дами, якими грались дівчата, іграшкові лицарі для хлопчиків тощо. Так само як і сьогодні людей цікавили проблеми виховання дітей.

Важливо, що дослідниця розглядає найменш представлену, особливо в українській, історіографії верству населення – селян. Відомості щодо селянського побуту належить до найрідкісніших, адже селяни, хоч і становили абсолютну більшість середньовічного населення, залишалися «німими» для істориків. Археологічні дані, поодинокі згадки в наративах чи деталі мініатюр, а також судові документи, які більше представляють виняткові випадки, аніж норму, – це все чим володіють фахівці⁷.

Селянське дитинство не було сумним і безпросвітним, однак дітей залучали до хатніх справ з 6 років, доручаючи спочатку щось зручне й безпечне. Коли ж діти підростали, то хлопці вчилися виконувати «чоловічу роботу» – пасти овець чи кіз, збір винограду, дівчата «жіночу» – доглядати молодших синів і братів, допомагати з усім в хатньому господарстві. Діти могли ставати слугами в інших господарствах, хлопці піти учнем в міські майстерні, дівчатам це заборонялось, виняток становили дівчата, які вчилися в батька та надалі працювали або з ним, або зі своїм чоловіком.

Загалом, дитинство селян, міщан та нащадків аристократів до приблизно 8 років мало відрізнялось, однак з дорослішанням наставав час вибору професії, і звісно у міщан і нащадків феодалів можливостей для отримання освіти та вибору професії було більше. Проте, навіть діти феодалів й монархів часто перетворювались на заручників без вибору, хоч і з хорошими умовами життя.

Дитинство в середні віки не було легким, як і дорослі, діти були позбавлені матеріальних благ, доступу до медицини та якісної їжі, однак ніщо не свідчить, що малюків у Середньовіччі любили по-іншому, ніж тепер. Дітям дозволяли пережити ці роки відповідно до їхнього віку.

⁷ Демчук С. Доба постів і карнавалів. Як жили, пили і кохалися у Середньовіччі. К., 2023. С. 48–49.

Другий розділ книги присвячено кохання, шлюбу, родинним зв'язкам та сексуальним відносинам. В українській історіографії тема тілесності та сексуальності в середні віки недостатньо представлена. У зв'язку з тим тема другого розділу набуває значної актуальності та важливості.

Авторка звернулась до надзвичайно цікавого виду джерел – пенітенціалів (керівництв для священників-сповідників), адже саме на сповіді люди були особливо відвертими. Пенітенціали мали допомогти якнайкраще сповідати та призначати відповідні покарання за здійснені гріхи. Кожен з гріхів, у якому зізнавалась людина, мав бути конкретизований – де, коли, як саме?

Досить розповсюдженим гріхом була подружня зрада, також згадуються секс із монахинями, тваринами, людиною тієї самої статі, незаміжною дівчиною чи вдовою, зґвалтування та навіть полющі, що трапляються уві сні. Покарання носили різний характер, так подружня зрада, яка трапилась один-два рази, за умови, що про неї ніхто не дізнався і учасники не планують продовжувати заборонені стосунки, передбачала утримання від сексу, вина та м'яса на певний час. Найважчим сексуальним проступком вважався інцест із родичами першого чи другого ступеня споріднення. За нього винуватця чекало 14 років виснажливих постів, позбавлення їжі, заборони їздити верхом і слухання служб, не заходячи до церкви.

Отже, наявність задокументованих численних обмежень і покарань за їхнє порушення дають зрозуміти, що середньовічні люди були далекі від цнотливості, окремі покарання за повторно здійсненні гріхи підтверджують це.

Авторкою звертається увага на становищі жінки в період середніх віків та особливості шлюбних відносин. Жінки вважалися слабкими, дурними, схильними до розпусти, і шлюб не найкраще рішення, однак це краще ніж секс поза ним, що був табуованим й тому не дивно, що найромантичніше кохання Середньовіччя, оспіване трубадурами – позашлюбне. Стефанія Демчук у той же час руйнує розповсюджені стереотипи щодо абсолютно безправної середньовічної жінки. Жінка могла домогтися ануляції шлюбу, не виходити заміж за чоловіка, якого вибрала рідня. Посаг, який віддавала родина нареченої залишався за нею, у випадку неприємностей у шлюбі, це не було майно чоловіка. Одне з усталених уявлень – нерівний шлюб у період Середньовіччя – звична справа. У дійсності, в Середньовіччі дотримувались переконання, що гарантія щасливого шлюбу – це рівність молодят за віком та соціальним статусом. У багатьох трактатах та творах наведених в роботі можна зустріти застереження від такого шлюбу. І якщо жіноча зрада зазвичай засуджується, то в шлюбі з великою різницею – ні.

Третій розділ «У хворобі та здоров'ї. Медицина та гігієна Середньовіччя» спрямований на те, щоб читач не лише ознайомився з новими фактами, а поборов найбільш розповсюджені стереотипи та міфи про абсолютно непрофесійну та відсталу середньовічну медицину, відсутність гігієни.

У першу чергу, авторка наголошує на античному сліді середньовічної медицини. Прикладом синтезу східної та західної медичних традицій стала

Салернська школа, поштовхом для виникнення якої могли стати переклади арабських трактатів латиною. Відомо, що в Салерно, окрім власне лікарської практики, робили розтини, але не на людях, а на свинях. Таким чином, цим дослідженням рушиться один із найпопулярніших міфів про середньовічну медицину: те, що Церква забороняла розтин людського тіла й це значно сповільнювало розвиток науки. Значна кількість джерел, наведених в роботі, вказує на те, що операції та розтини проводили. Ознака середньовічної медицини – це чіткий поділ між лікарями, які отримували ліцензію після університету та цирульниками-хірургами, а також аптекарями, які не мали високого статусу та пошани, однак були незамінні⁸.

Авторка в подробицях описує, яким було лікування вдома чи в лікарні, з якого можна зрозуміти, що звісно середньовічну медицину важко назвати ідеальною. Так, лікарі використовували теорію про чотири гумори, що керують організмом людини: кров, флегму, жовту та чорну жовч. Кожна з цих рідин мала свої характеристики та допомагала визначити темперамент, підібрати виправи та дієту. Надзвичайно популярним методом діагностики була уроскопія, яка полягала в аналізі кольору, запаху та навіть смаку сечі. Не менш незвичним виглядає використання знань з астрології для встановлення як «гігієнічного», так і лікувального діагнозу. Постає питання, чи забороняла такий метод Церква, і дослідниця сама відповідає у своїй праці, що Церква марно протистояла язичницьким практикам, до яких відносила й астрологію. Уявлення були настільки поширеними, що довелося з ними змиритись.

Однак, лікарі прописували сиропи, настоянки, дієту, пацієнтам забезпечувався догляд. Медсестри в лікарнях доглядали за хворими: допомагали поїсти, вдягнутись, дотримувались основних правил гігієни (регулярно змінювали постільну білизну, прали спідне тощо). Середньовічні лікарі усвідомлювали, що краще запобігти хворобі за допомогою, у тому числі, й гігієни, ніж її лікувати. Так руйнуються найбільш розповсюджені, на нашу думку, стереотипи: про миття середньостатистичної середньовічної людини раз на рік, регулярне вилиття екскрементів на вулиці середньовічних міст.

Стефанія Демчук наводить дані з відомого «Салернського кодексу здоров'я», в якому дають поради не лише щодо дієти, відпочинку, а й миття рук, обличчя та чистки зубів. У книзі ми знаходимо інформацію про приватні та публічні лазні, ванні кімнати з діжкою-ванною для аристократії та міського патриціату, туалети й численні міські регуляції, які забороняли виливати вміст туалетних горщиків на вулицю. Ми згодні з дослідницею, що повторюваність таких розпоряджень демонструє, що скоріше за все вони не завжди були дієвими, однак вказує й на те, що нормою такі речі на початку XIV ст. не були.

Вразила частина книги, присвячена косметичі. У численних цитатах, які наводяться авторкою, можна чимало побачити пов'язаного із сьогоденням: від

⁸ Демчук С. Доба постів і карнавалів. Як жили, пили і кохалися у Середньовіччі. К., 2023. С. 91–94.

бажання жінок прикрашати себе, навіть ризикуючи власним здоров'ям, до роздумів чоловіків про натуральну красу.

Дослідниця пояснює, що навмисно не торкалася в роботі лепри та Чорної смерті в третьому розділі, адже це не стільки хвороби, скільки феномени, які мають, окрім фізіологічного, символічний вимір. Повністю погоджуємось з авторкою, втім вважаємо, що опис лікування на прикладі цих двох бичів Середньовіччя, значно б збагатив розділ та дослідження в цілому. Однак, це не применшує значення матеріалів, поданих у розділі.

Раціон харчування середньовічної людини став об'єктом вивчення у четвертому розділі. Авторка не лише аналізує особливості середньовічних дієт, символічність вибору між рибою та м'ясом, а й описує найбільш розповсюджені середньовічні страви (бламанже, грюель) та ділиться різноманітними середньовічними рецептами. Вражає те різноманіття продуктів, яке зустрічається у джерелах. Для «високої кухні»: м'ясо, від свинини та яловичини до лебедя з його фаршированою шиєю; фарширований шлунок дельфіна, мідії та інші морепродукти; використання цукру, прянощів, мигдального молока тощо.

В основі тогочасного раціону селян та містян були злаки: пшениця, жито, овес, просо та ячмінь; деяка кількість м'яса та риби, що залежало від доступності цих продуктів в конкретному регіоні: ковбаски, сосиски, солонина, старі корови та курки; фрукти з власного саду. Наприклад, грюель був доступним навіть найбіднішим верствам суспільства.

У четвертому розділі авторка руйнує ще один міф, пов'язаний з уявленнями, що чернецтво монастирів дотримувалося жорсткої дієти та мали заборони в раціоні. Натомість джерела вказують, що характерна риса рекомендацій для ченців не містила чіткої конкретики й більше вказувала на необхідність бути помірними в їжі, це стосувалося навіть спиртних напоїв, наприклад, вина. Періодом особливого утримання вважався Великий піст, під час якого заборонені були яйця та молочні продукти, інші ж пости не були настільки суворими. Лише 40 із 130 пісних днів на рік люди мали утримуватися від м'яса. Також усе залежало від монастиря, ордену й спостерігалися випадки зловживання монахами, особливо, у святкові дні, їжею та винами. Зокрема, з XII ст. надходили скарги з цього приводу на клунійців.

Зустрічались випадки, коли йшли на поступки у випадку із солодощами. Так, у кінці XV ст. Папа Римський дозволяв використання вершкового масла в Різдвяний піст кухарям герцогського двору, для приготування штолену. У джерелах також можна знайти згадки про марципан, льодяники, зацукровані горішки й прянощі. Менш відомим десертом був кунью – булка, яка випікалася у формі сповитого Дитятка Ісуса та дарувалася дітям у різдвяний період або на день святого Мартіна (11 листопада).

Найголовніше, чого мали дотримуватися усі, незалежно від статків чи статусу – ритм їжі, який керувався алгоритмом церковного календаря: звичайні дні змінювались постом, після якого був час свят перед поверненням в повсякдення.

Дослідниця не оминула у своїй праці й тему, пов'язану з напоями. Оскільки все дослідження зосереджується на повсякденні, то і в підтемі авторка зосереджується на пиві, елі, сидрі, перрі та вині – найбільш розповсюджених напоях того часу. Найпрестижнішим вважалося вино, що асоціювалось з міським патріціатом, земельною аристократією та монастирями. Різні сорти вина мали свої сезони, адже неправильні умови зберігання могли поставити хрест на смаку. До вина могли додавати прянощі, мед, воду, що змінювало значно первинний смак.

Так само іншим був і смак пива, в основі якого до кінця XV ст. був гріот (трав'яний мішечок, консервант, бродильна основа), рецепт якого зберігали в таємниці, що забезпечувало унікальний смак напою кожного осередку броварництва. Центрами пивоваріння до XII–XIII ст. були монастирі, тобто аж до економічного піднесення міст. Авторка додає перелік вцілілих сьогодні в Європі броварень, пропонуючи читачеві при бажанні та можливості спробувати Середньовіччя на смак.

Важливо, що дослідниця пояснює, чому вода була непопулярна в Середні віки: не лише через важкодоступність, а й уявленнями про те, як впливає вода на здоров'я. Згідно з гуморальною теорією, вода була холодна й волога, що було корисно під час лихоманки та спеки, але в інших випадках через це вважалася шкідливою для організму.

П'ятий розділ книги присвячений навчанню та здобуттю професії: «Освіта «білих» і «синіх комірців». Від майстерні до університету». Дослідниці вдалось подати нові та цікаві факти, присвячені освіті в період Середньовіччя, адже ця тема найбільш відома та представлена в українській історіографії.

Стефанія Демчук зупиняється на історії становлення середньовічних університетів, особливостях навчання, вказує на запозичення від античних часів. Університет був для тих, хто сподівався стати юристом, лікарем чи теологом. Авторка не відходить від загальної канви роботи та описує непросте повсякдення студентів університетів: тілесні покарання від вчителів, тиск від батьків щодо необхідності навчання, скрутний побут та нестачу грошей та їжі. Яскраво описані розваги та збройні конфлікти, при чому не лише серед студентства, а навіть сутички учнів та викладачів із містянами, як, наприклад, бійка між студентами Оскфорду та жителями міста у 1354 р. Заслуговує на увагу також опис обряду ініціації першокурсників – баджан, який нагадує традиції прийняття у студенти в сучасних університетах США. Читачеві цікаво буде усвідомити, що середньовічні студенти дуже схожі з сучасними, з тими ж проблемами та бажаннями.

Окрім університетської освіти в дослідженні звертається увага на навчанні ремісників та купців. Цей шлях чекав на більшість міських хлопчиків у віці 12–13 років. Для того, щоб стати майстром потрібно було пройти прикладне навчання у майстра, скласти іспит і вступити до потрібного цеху, щоб мати ліцензію на власну справу та певний соціальний захист. Найчастіше хлопчики успадковували справу свого батька та його майстерню.

Інший шлях чекав на тих, хто бажав стати купцем, адже клерикальні церковні та монастирські школи не підходили для того, щоб навчати купецький стан, а саме: веденню бухгалтерії чи підрахунку обмінного курсу для іноземних валют, основ латини – для того, щоб зрозуміти, що пишуть в договорах. Саме тому з XIII ст. починають зростати приватні школи, відкриті самими купцями, на їх кошти, куди запрошували вчителів для викладання необхідних для торгівлі основ. Навчальні заклади для купецтва у першу чергу виникали в тих країнах, де розвивалась торгівля: Італія, Німеччина.

У п'ятому розділі дослідниця продовжує розвінчування міфу також і про низьке становище жінки періоду Середньовіччя й описує перспективи жіноцтва в навчанні та роботі. Про рівність можливостей для чоловіків та жінок у Середні віки не йшлося, однак монастирські школи дозволяли здобувати дівчаткам освіту, крім того була можливість займатися з приватними вчителями. Також жінки часто допомагали чоловікам в майстернях та магазинах, займались інтелектуальною працею (як Христина Пізанська), при монастирях переписували книжки, брали участь у виготовленні ілюмінованих манускриптів.

Шоста частина книги присвячена історії середньовічних свят, і, як зазначила сама авторка, є даниною генію Пітера Брейгеля Старшого, праця якого «Битва між Карнавалом і Постом» (1559 р.), стала ілюстрацією до розділу.

Картина не випадково опинилася в центрі уваги, адже являє собою візуалізацію пізньосередньовічного святкового календаря, який мав читатися по колу проти годинникової стрілки. Середньовічна людина жила циклічно, а не лінійно, і середньовічний ритм життя – це чергування постів і свят, основними з яких, як в композиції Брейгеля, так і в житті, були Різдво та Великдень⁹.

Погляд на вивчення середньовічних свят, у тому числі крізь призму мистецтва, дозволив дослідниці не лише показати буквально завдяки наданим по тексту розділу ілюстраціям святкування, а й детально розкрити символіку свят, зокрема Різдва.

Авторка вдало актуалізує середньовічні свята та традиції, частину з яких ми святкуємо та дотримуємось й сьогодні. У розділі висвітлені основні свята, яка охоплюють не лише період між Різдвом і Пасхою, а й свята, які підготовлювали населення до святкування, сприяючи створенню атмосфери очікування, наприклад, День святого Мартина. Усього нараховувалось 12 різдвяних свят, які супроводжувались гуляннями, перевдяганнями, розіграшами, застіллям.

Перше свято з Різдяного циклу – День святого Миколая. Дослідниця аналізує історію свята та відслідковує, як Миколай стає Санта-Клаусом, Батьком Різдвом чи Дідом Морозом. Якщо гарних дітей відвідував Святий Миколай, то на неслухняних дітей чекала зустріч із Чорним Пітом, Крапусом чи Кнехтом Рупрехтом – дияволом, який мав лякати дітей, або ж, у випадку з Чорним Пітом, забирати їх із собою.

⁹ Демчук С. Доба постів і карнавалів. Як жили, пили і кохалися у Середньовіччі. К., 2023. С. 214, 218, 226.

Напередодні Різдва відзначали день Адама та Єви. Для середньовічного суспільства все було логічно. Христос – новий Адам, так само, як Діва Марія – нова Єва, вони змивають провину прабатьків. 24 грудня, таким чином, було нагадуванням, чому людство потребувало викупної жертви. З цього свята виростає історія про новорічну ялинку. У період різдвяних свят люди могли розраховувати на виставу – містерію, в якій часто розігравали події в Едемському саду. І для того, щоб зобразити рай та Дерево Пізнання добра і зла використовували хвойне дерево, яке наприкінці грудня в багатьох регіонах добре виглядало. Єдине зелене взимку дерево прикрашали яблуками для вистави. У 1419 р. гільдія пекарів Фрайбурга прикрасила дерево яблуками та своєю випічкою: вафлями, імбирним печивом, брецелями. І з цієї події ведуть початок традиції прикрашання дерева на Різдво.

Актуальна для українського читача тема пов'язана зі святкуванням Різдва саме 25 грудня. У роботі авторка висвітлює історію саме цієї дати свята. 25 грудня, як дата святкування народження Христа, з'являється у джерелах уже в III ст. У період Середньовіччя, на переконання теологів ранньої Церкви, обрані Богом помирили в день, коли були зачаті. І оскільки вважалось, що Христос був зачатий 25 березня (у день весняного сонцестояння), то відповідно був народжений 25 грудня.

У розділі також висвітлюється тема початку Нового року саме 1 січня. Ця дата закріпилася у Давньому Римі, коли цар Нума Помпілій додав до календаря, який до цього мав десять місяців, ще два – січень і лютий. Січень асоціювався з богом Янусом і початком нових починань і звершень, й з часом 1 січня стало початком нового року – датою, коли нові консули вступали у свої повноваження. На зміну календарю Помпілія прийшов календар юліанський, який зберіг 12 місяців як річний цикл і статус 1 січня як початку нового року. У добу Середньовіччя відмовлялись від дати 1 січня, щоб не наслідувати язичницьких традицій, і лише на кінець XV ст. до римської дати стали поступово повертатись. Запровадження Григоріанського календаря в кінці XVI ст. остаточно закріпило практику святкування Нового року 1 січня.

Уявлення про святкування різдвяних та новорічних свят малюють картину стриманості, релігійності, благочестя. Однак, траплялись випадки бійок, співання пісень, які засуджувались Церквою. Головна ідея всіх великих середньовічних свят була зміна звичного порядку: бідні поводити себе як багаті і навпаки. Ті, що не мали жодної влади і прав очолювали святкування, а скромні столи ставали повноцінним бенкетом. Середньовічне повсякдення було суворим, але під час свят усе ставало догори дригом у всіх сенсах, інколи навіть буквально.

Наприклад, у переддень Нового року – на свято Сильвестр, люди влаштовували карнавали, співали, галасували, а в ніч на 1 січня навіть ворожили. Церква неодноразово намагалась зупинити подібні процесії та дії, однак безрезультатно.

Окремо варто зупинитись на темі подарунків, яка в подробицях описана дослідницею. Діти отримували подарунки на святого Миколая – надвечір 5 грудня або на ранок 6 грудня. Якщо протягом року діти поводитись добре, то могли знайти в своєму черевіку печиво, горішки, яблука, вафлі, зацукровані прянощі, льодяники та

ляльок. Неслухняних дітей чекали різки чи шматочок вугілля. Реформатори намагались замінити цю традицію даруванням подарунків на Різдво, і замінити Святого Миколая на Дитятко Ісуса. Проте традиції занадто прижились і діти почали отримувати подарунки і на День Святого Миколая і а Різдво.

Схожа ситуація була з подарунками, якими обмінювались дорослі на Новий рік. Призначивши на 1 січня свято Обрізання Господнє Церква намагалась боротись із залишками язичництва, однак наприкінці XIV ст. новорічні подарунки стали невіддільним атрибутом аристократів. Середньовічні дарування були часто одностороннім актом, який мав засвідчити і зміцнити певну ієрархію, подарунок крім того, мав відповідати статусу того, кому призначений, і самого дарувальника теж. Серед подарунків могли бути: книжки, їжа, одяг (слугам і членам господарства), дорогі вівтарі, гроші.

Однак подарунки не завжди були основою чи головним елементом свята, Різдво могло пройти і без подарунків, а дарувати щось на Новий рік все ж було розповсюджено в аристократичному середовищі.

Великодні святкування, які були не менш важливими ніж різдвяні, теж можуть здивувати читача та зламати певні стереотипи пов'язані з виключною релігійністю святкування Великодня у Середні віки. Існувало поняття «великоднього сміху» – обов'язковий елемент середньовічної святкової літургії. Під час урочистої меси на Великдень священники, проповідуючи, розповідали сумнівні жарти й смішні історії, щоб змусити реготати в голос. Лише у 1600 р. Папа заборонив «великодній сміх», до цього часу, він не мав жодних обмежень. Були доволі цікаві локальні традиції: так в Англії жінки мали в понеділок (Hock Monday) прив'язувати чоловіків і звільнити їх лише після викупу на користь місцевої парафії.

Отже, середньовічні свята не були сповнені тотальними заборонами та релігійністю, під час свят люди мали змогу утворити іншу, менш сувору реальність, яку Церква не могла контролювати повноцінно.

Завершує роботу розділ, присвячений смерті. Таким чином завершується цикл життя середньовічної людини, в якому було місце кохання, святкуванню, освіті, лікуванню. Розділ поділений на 2 частини: смерть уявна та реальна. Уявлення про смерть дослідниця описує через відомі картини, фрески, гравюри: «Тріумф смерті», «Танки смерті» тощо та скульптурні надгробки: ефігії, гізанти, транзі. Дослідниця пов'язує тему розділу із пізнішими періодами та сучасністю, розкриваючи непросту тему публічних кладовищ, перезахоронень, збереження останків в церквах та музеях.

У період Середньовіччя смерть була настільки близько, що не шокувала, не так засмучувала, як сьогодні, а численні зображення «танків смерті» сприймалися не з таким жахом, як у пізніші періоди. На перший погляд, надгробки, у свою чергу, мали нагадувати про смертність тіла, однак все було набагато складніше. Тіло для людей Середньовіччя було дуже пов'язано з душею та її долею, і цей зв'язок не втрачався після смерті. Уважалося, що стан тіла може впливати на потойбічне існування душі.

Так, вважалось, що тіла святих не розкладалися, адже їх душі одразу потрапляли на Небеса, а тіла грішників страждали так само, як і їх душі.

Існували навіть певні керівництва та поради щодо доброї смерті. Середньовічна людина мала опанувати як «мистецтво жити» так «мистецтво помирати». Для того, хто помирає необхідно було знати певні ритуали та молитви для налаштування на зустріч із Богом, вміти боротися зі спокусами, які намагаються оволодіти людиною на смертному одрі. Смерть була логічним завершенням земного паломництва. Люди відчували біль втрати, однак надія на вічне позаземне життя для душі, а після Страшного суду і для тіла, була сильнішою¹⁰.

Таким чином, дослідження середньовічного повсякдення починається з народження людини та закінчується смертю. На нашу думку, в останньому розділі не вистачило інформації про ритуальні практики. Проте, це не применшує значення останнього розділу, який став логічним завершенням праці.

У кінці книги авторка подає список літератури, який стане в нагоді всім, хто хотів би поглибити свої знання про Середні віки та закохався в цей період. І в даному списку дослідниця не зраджує загальній канві дослідження, адже в списку є праці, які допоможуть зрозуміти середньовічну людину, її життя, побут, звичаї та традиції, з якими жила і помирала.

Висновки. Отже, Стефанія Демчук здійснила колосальну роботу, зумівши у своїй праці показати середньовічну людину надзвичайно близькою до читача, з усіма її страхами, радощами, бажанням гарно виглядати та смачно їсти, розумінням дитинства, кохання та смерті. Дослідниця, на основі праць європейських медієвістів, писемних та візуальних джерел, провела ґрунтовну наукову роботу, змогла подати матеріали у легкій формі, з певним історичним гумором. У той же час, у праці немає романтизації Середніх віків, чи спрощеного погляду на цей історичний період. Дана робота стане в нагоді як науковій, академічній спільноті, так і студентській аудиторії, а також всім, хто цікавиться періодом Середньовіччя.

REFERENCES

- Viter, I.I. (2019). Velyki heohrafichni vidkryttia ta yikh vplyv na ekonomichni rozvytok krain yevropeiskoi tsyvilizatsii [Great geographical discoveries and their impact on the economic development of European civilization]. *Naukove myslennia: Zbirnyk statei uchashnykiv dvadtsiat vosmoi vseukrainskoi praktychno-piznavalnoi internet-konferentsii «Naukova dumka suchasnosti i maibutnoho»*, (25 bereznia – 4 kvitnia 2019 r.), 34–45 [in Ukrainian].
- Demchuk, S. (2023). *Doba postiv i karnavaliv. Yak zhyly, pyly i kokhalsia u serednovichchi* [The age of fasting and carnivals. How they lived, drank and made love in the Middle Ages]. Kyiv: Viola [in Ukrainian].
- Stepanian, K. *Do problemy vzhivannia terminiv «Temni viky» ta «Seredni viky»* [Do problems with the use of the terms «Temni viky» and «Seredni viky»]. URL: <https://bit.ly/3HvhejV> [in Ukrainian].

¹⁰ Демчук С. Доба постів і карнавалів. Як жили, пили і кохалися у Середньовіччі. К., 2023. С. 282, 310.

- Trohoston, A.M. (1999). Problemy italiiskoho Protorenesansu v istoriohrafii [Problems of the Italian Proto-Renaissance in Historiography]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho, I*, 139-145 [in Ukrainian].
- Yakovenko, N. (2007). *Vstup do istorii* [An introduction to history]. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].